

ਸੈਚੀ ੪

ਪੁਰਨਾਂਕ

੧ ੬

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਤ੍ਰ

ਪੂਰਨ ਵਰਖ

ਸੰਮਤ ੪੮੪ ਗੁ: ਨਾ: = ੨੦੦੯ ਬਿੰ: = ੧੯੮੨-੮੩ ਈ:

ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

ਲੇਖ ਸੂਚੀ

ਭੁਮਿਕਾ	੧
ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ	੫
ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਉ:	੬
ਜਲ-ਵਾਯੂ	੭
ਕੰਧਾਰ	੮
ਜ਼ਿਆਰਤ ਅਹਿਮਦ ਬਾਹ ਬਾਬਾ	੧੦
ਖਿਰਕਾ ਸਰੀਫਾ	੧੧
ਚਿਹਲ ਜੀਨਾ	੧੧
ਜ਼ਿਆਰਤ ਮੀਰ ਵਈਸ	੧੧
ਧਰਮਸਾਲਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ	੧੩
ਸੁਥਰਿਆਂ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲਾ	੧੪
ਵੱਡੀ ਧਰਮਸਾਲਾ	੧੫
ਛੋਟੀ ਧਰਮਸਾਲਾ	੧੬
ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲਾ	੧੮
ਗਜ਼ਨੀ	੧੯
ਕਾਬੂਲ	੨੫
ਗਾਜ-ਬਣਤਰ	੩੦
ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕ	੩੨
ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ	੩੫
ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਯਤਨ	੩੭
ਸਕੂਲ ਤੇ ਕਾਲਜ	੩੮
ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ (ਇਤਿਵਾਈ) ਵਿੱਦਿਆ	੩੮
ਸੈਕੰਡਰੀ ਵਿੱਦਿਆ (ਲੀਸਾ)	੪੦
ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ	੪੦
ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਤੇ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ	੪੩
ਕਾਬੂਲ ਦੇ ਹੰਦੂ ਤੇ ਸਿਖ	੪੫

(ਅ)

ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ	੪੮
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ	੪੯
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਖਾਲਸਾ	੫੧
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਜੀ	੫੨
ਭੋਰਾ ਬਾਬਾ ਰੰਜ ਬਖਸ਼	੫੪
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ	੫੭
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ	੫੮
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਪਿਰਾਣਾ	੬੦
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ	੬੨
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਮਨਸਾ ਸਿੰਘ	੬੪
ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਬੀੜਾਂ	੬੬
ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਬੀੜ	੬੭
ਭਾਈ ਜੋਤ ਮੋਤੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਬੀੜ	੬੮
ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਬੀੜ	੬੯
ਜਲਾਲਾਬਾਦ	੭੧
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਜਲਾਲਾਬਾਦ	੭੮
ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ	੮੫
ਰੇਖਨਾਮਚਾ	੮੩
ਕਰਾਚੀ	੮੬
ਜ਼ਾਇਦਾਨ	੮੭
ਕੰਧਾਰ	੮੮
ਮੁਕਰ	੧੦੩
ਗਜ਼ਨੀ	੧੦੫
ਕਾਬਲ	੧੦੫
ਜਲਾਲਾਬਾਦ	੧੨੬
ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ	੧੨੭
ਕਾਬੁਲ	੧੨੭

ਭੂਮਿਕਾ

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇਖਣ, ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਸੰਬੰਧੀ ਮਸਾਲੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਪਿਛਲੇ ਸਤੰਬਰ (੧੯੮੨) ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਮੈਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਗਿਆ ਸਾਂ।

ਲਾਹੌਰ—ਗਾਵਲਪਿੰਡੀ—ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਰਸਤਾ ਚੂਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਲਈ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਿਹਾਂ ਬੀਰਾਨ ਦੇ ਰਸਤੇ ਜਾਣ ਪਿਆ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਹਿਮਾਲੀਅਨ ਏਅਰਵੈਲ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਬੁਧਵਾਰ ਤੜ੍ਹਕੇ ਸਵੇਰੇ ਸਾਡੇ ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਤੋਂ ਚਲਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹੁਣ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਸੇਮਵਾਰ ਸਵੇਰੇ ਉਡਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਾਈਲ ਪੁਜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ੩ ਸਤੰਬਰ, ੧੯੮੨ ਨੂੰ ਜਹਾਜੇ ਚੜ੍ਹਕੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਕਰਾਚੀ ਤੇ ਜ਼ਾਇਦਾਨ (ਈਰਾਨ) ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਲੋਢੇ ਵੇਲੇ ਕੰਧਾਰ ਪੁਜ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਇਥੇ ਪਖਤੂਨਿਸਤਾਨ-ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਦੇਖਿਆ। ੪ ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕੰਧਾਰ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ਨੋਟ ਲਏ। ਲੋਢੇ ਵੇਲੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦਾ ਮਕਬਰਾ, ਮਕਬਰਾ ਖੁਦਾ ਨਜ਼ਰ ਖਾਨ, ਜ਼ਿਆਰਤ ਗਾਹਿ ਖਿਰਕਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਆਦਿ ਅਸਥਾਨ ਦੇਖੇ। ੫ ਸਤੰਬਰ ਸੁਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਚਿਹਲ ਜੀਨਾ, ਜ਼ਿਆਰਤ ਗਾਹਿ ਮੀਰ ਵਈਸ ਹੋਤਕ (ਜੋ ਅਰਗੰਦਾਬ ਦਰਿਆ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਖੋਕਰਾਨ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਹੈ) ਅਤੇ ਅਰਗੰਦਾਬ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਪੁਲ ਵੇਖਿਆ।

ਇ: ਪ: ੧.

੨.

ਪ ਸਤੰਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਮੋਟਰ ਰਾਹੀਂ ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਕਾਬੁਲ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾਏ। ਵੱਡਾ ਦਿਨ ਮੁਕਰ ਲੱਗ ਗਿਆ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਗਜ਼ਨੀ ਪੁੱਜਾ। ੧ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਗਜ਼ਨੀ ਸ਼ਹਿਰ ਫਿੱਠਾ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ੨ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹੀ ਮੋਟਰ ਰਾਹੀਂ ਕਾਬੁਲ ਜਾ ਪੁੱਜਾ ਜਿਥੇ ਕਿ ੨ ਅਕਤੂਬਰ ਤਕ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੀ ੨੫ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਮੇਲ-ਬੱਸ ਵਿਚ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਗਿਆ। ੨੬ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਚਸ਼ਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ੨੭ ਸਤੰਬਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵਿਚ ਲਿਖਤੀ ਬੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ੨੮ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਕਾਬੁਲ ਪੁਜ ਗਿਆ। ੨ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਕਾਬੁਲੋਂ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ।

ਮੈਂ ੨੧-੨੨ ਦਿਨ ਕਾਬੁਲ ਰਿਹਾ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਕਾਲਜ, ਅਜਾਇਬ ਘਰ, ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇਖੇ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਮਹਿਕਮਾ ਤਾਲੀਮ ਅਤੇ ਮਤਬੂਆਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਉੱਘੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ, ਫਰੈਂਚ ਆਰਕਿਆਲੋਜੀਕਲ ਡੈਲੀਗੋਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਕੰਮ ਦਾ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੇ ਪਿਛਲੀਆਂ ਦੇ ਛਾਈ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਬੰਧੀ ਮਸਾਲੇ ਦੀ ਝੂੰਡ-ਭਾਲ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਜੋ ਵਾਕਫੀ ਮੈਨੂੰ ਹਾਸਲ ਹੋਈ, ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਗਿਆਤ ਲਈ ਇਥੇ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਭੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕੇਵਲ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਜ਼ਾਰਾ ਨਾਲ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੇਰੀ ਰੁਚੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਸੀ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇਸ ਸਫਰਨਾਮੇ ਨੂੰ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਉਹ ਆਮ ਵਾਕਫੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਥੋੜੇ ਸਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੇਸ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਉਸ ਦੀ ਹਕੂਮਤ, ਓਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਜਤਨਾਂ, ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਉਥੇ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਓਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤੀ ਬੀਜ਼ਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਪਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਿਆ। ਦੂਜੇ

ਇ: ਪ: ੨.

੩.

ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਤਾਰੀਖਵਾਰ ਸਫਰ ਦੇ ਮੋਟੇ ਮੋਟੇ ਹਾਲ ਲਿਖੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸਫਰਨਾਮਾ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਦੇ ਭਾਵ ਹਨ। ਇਕ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਉੱਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਸਫਰ ਵਿਚ ਜੋ ਵਾਕਫੀ ਮੈਨੂੰ ਹਾਸਲ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼-ਵਾਸੀ ਭੀ ਜਾਣੂੰ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਸਕਣ; ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਰੋਜ਼ਨਾਮੇ ਤੇ ਸਫਰਨਾਮੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਕੁਝ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲੇ; ਤਾਂ ਕਿ ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਉਹ ਜਾਣ ਸੁਚੇਤ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਨ ਅਤੇ ਜੋ ਵਾਕਫੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਰਾਪਤ ਹੋਵੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਜਾਣ; ਤਾਂ ਜੋ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਖਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆ ਸਕੇ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਫੀਰ ਵਿੰਗ-ਕਮਾਂਡਰ ਰੂਪ ਚੰਦ ਜੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਮਦਰਦੀ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬੜੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮਿਲੀ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਫ਼ਾਰਤ ਤੇ ਕਲਚਰਲ ਸਕੱਤ੍ਰੂ ਸ਼੍ਰੀ ਗਿਰਯਾਰੀ ਲਾਲ ਜੀ ਪੁਰੀ ਦਾ ਜਿਤਨਾ ਭੀ ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਾਂ ਬੇੜਾ ਹੈ। ਉਹ ਬੜੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੇ ਪਿਆਰ ਭਰੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਫਗਾਨ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਸਹਾਈ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਬਹੁਤੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸਿੱਖ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਦਰਬਨਾਂ ਲਈ ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਸਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ, ਬਾਬੂ ਸਰਨ ਸਿੰਘ ਜਲਾਲਾਬਾਦੀ, ਸਰਦਾਰ ਦਰਬਾਰੀ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰਧਾਨ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਕਾਬਲ ਵਾਲੇ ਤੇ ਮਾਸਟਰ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

ਪਟਿਆਲਾ

੧੯-੧੯-੧੯੫੨

ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਇ: ਪ: ੩.

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੀਨਾ

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ—

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਯਾ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੋੜੇ ਜਿਹੇ ਆਜ਼ਾਦ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਭੀ ਸਮੁੰਦਰ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਤੇ ਬਾਬੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਈ ਖੁਲ੍ਹਾ ਸਿੱਧਾ ਰਾਹ ਨਹੀਂ।

ਇਹ $25^{\circ}30'$ ਤੇ $30^{\circ}30'$ ਉੱਤਰੀ ਚੁੜਕਾਰਾਂ ਅਤੇ $40^{\circ}30'$ ਤੇ 45° ਪੂਰਬੀ ਲਮਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਲ ਰੂਸੀ ਲੋਕ-ਰਾਜ (ਖੀਵਾ ਤੇ ਬੁਖਾਰਾ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ), ਲਹਿੰਦੇ ਵਲ ਈਰਾਨ, ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਲ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਹੈ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਬੇ ਬਦਖਸ਼ਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਚੁੰਜ ਦਾ ਦੱਖਣ-ਚੜ੍ਹਦੇ ਦਾ ਕੁਝ ਬੋੜਾ ਜਿਹਾ ਹਿੱਸਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਉੱਤਰ-ਲਹਿੰਦੀ ਹੱਦ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਹੈ; ਜਿਸ ਤੇ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਛੁਡਾਏ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਥਾਂ ਤੋਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹੱਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਲਗ ਜਾਏਗੀ।

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਰਕਬਾ $257,000$ (ਦੋ ਲੱਖ ਸਤਾਹਾਵੇਂ ਹਜ਼ਾਰ) ਮੁਰੱਬਾ ਮੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਰਕਬਾ ਯੂਰਪ ਦੇ ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਨਾਲੋਂ ਨੱਵੇਂ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਰੱਬਾ ਮੀਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵੱਸੋਂ ਲਗ ਪਗ ਇਕ ਕਰੋੜ ਵੀਂ ਲਖ ਹੈ।

ਇੰ: ਪੰ: ੫.

ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਉਂ—

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਇਸ ਦੇਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਉਂ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਪਿਆ ਹੈ; ਜੰਦ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਕੰਧਾਰ, ਕਾਬੂਲ, ਹਿਰਾਤ, ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਠਾਣੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਤੇ ਈਰਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁਡਾ ਕੇ ਅਫਗਾਨਿਸਥਾਨ (ਅਫਗਾਨਾਂ ਦਾ ਦੇਸ) ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੰਧਾਰ ਵਿਚ ਅਫਗਾਨ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਂਹ ਧਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਉਂ ਖੁਗਾਸ਼ਨ ਸੀ। ਖੁਗਾਸ਼ਨ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ 'ਚੜ੍ਹਦਾ' ਯਾ ਜਿਥੋਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਉਂ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਈਰਾਨੀਆਂ ਤੇ ਅਰਬਾਂ ਨੇ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਆਪ ਲਹਿੰਦੇ ਵਲ ਵਸਦੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਬਾਬਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਭੀ ਇਹ ਹੀ ਨਾਉਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ 'ਖੁਗਾਸ਼ਨ ਖਸਮਾਨਾ' ਕੀਆ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਢਰਾਇਆ....., (ਰਾਗ ਆਸਾ) ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਦੇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਉਂ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਰਾਚੀਨ ਗ੍ਰੰਥ 'ਅਵਸਤ' ਆਦਿ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ 'ਆਰਯਾਨਾ' ਅਰਥਾਤ ਆਰਯਾਂ ਦਾ ਵੇਸ ਹੈ। ਇਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਗਲ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰੀਆਂ ਲੋਕ ਜੈਹੂ ਯਾ ਆਪੂ ਦਰਿਆ ਦੇ ਆਰ-ਪਾਰ ਵਸਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਥੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਲ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਵਲ ਈਰਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਤੁਰ ਰਹੇ ਸਨ।

ਅਜ ਕਲ ਜਦ ਕਿ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਭਿਆਤਾ ਵਲ ਚੋਖੀ ਰੁਚੀ ਮੁੜ ਰਹੀ ਹੈ; ਅਤੇ ਅਫਗਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਇਸ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿਚ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, 'ਆਰਯਾਨਾ' ਨਾਉਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਯਾਵ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਉਂ ਹੇਠਾਂ ਕਈ ਇਕ ਨਵੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਲੇਖ ਛੱਪੇ ਹਨ। ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਦਾ ਨਾਉਂ 'ਆਰਯਾਨਾ' ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਇਕ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਤੇ ਛਾਪੇ ਜਾ ਰਹੇ ਮਹਾਨ ਕੋਸ਼ ਦਾ ਸਿਰਲੇਖ ਭੀ 'ਆਰਯਾਨਾ' ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰੀਆਂ ਅਸਲੇ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਹੈ ਅਤੇ ਪੁਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਭਿਆਤਾ ਪਰ ਬੜਾ ਮਾਣ। ਇਹ ਜੀਉਂਦੀਆਂ-ਜਾਗਦੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦੀ ਉੱਚ

ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਭਿਆਤਾ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਅੱਗੇ ਦੌੜ ਤੇ ਪਿੱਛਾ ਚੌੜ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਜੋ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਤੇ ਆਪਣੀ ਇੱਕਤ ਆਪ ਕਰਨਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਦੁਸ਼ਟਿਆਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਨੀਵਿੰ ਤੇ ਹਕੀਰ ਗਿਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਜ ਕੱਲ ਦਾ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਅਗਲਾ ਪੋਚ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਚਾਨਣ ਨਾਲ ਜਾਗ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਕੌਮੀ ਵਲਵਲਿਆਂ ਭਰੇ ਇਸ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਆਦਰ ਨਾਲ ਸਤਿਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਜਲ-ਵਾਯੂ—

ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਹਿੱਸਾ ਖੁਸ਼ਕ ਪਹਾੜੀ ਹੈ। ਗਰਮੀਆਂ ਵਿਚ ਗਰਮ-ਖੁਸ਼ਕ ਤੇ ਸਿਆਲ ਨੂੰ ਸਰਦ-ਖੁਸ਼ਕ ਹੈ। ਕਾਬਲ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਲਹੀਂ-ਦੇ-ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਗਰਮੀ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਉੱਤਰ ਵਿਚ ਆਮ ਦਰਿਆ ਦੇ ਆਲੀ ਦੁਆਲੇ ਚੋਖੀ ਗਰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸਿਆਲ ਨੂੰ ਚੋਖਾ ਪਾਲਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਰਫ ਜੰਮ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਰਖਾ ਬਹੁਤ ਘਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕਿਧਰੇ ਦਸ ਇੰਚ ਤਕ ਪੁਜਦੀ ਹੋਵੇ। ਦੱਖਣ ਤੇ ਲਹੀਂ-ਦੇ-ਦੱਖਣ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਰੇਤਲਾ ਹੈ, ਗਰਮੀ ੧੨੦ ਦਰਜੇ ਤੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਿਆਲ ਨੂੰ ਬੜੀ ਠੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਜਲ-ਵਾਯੂ ਮਨੁੱਖੀ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਲਈ ਤੇ ਢਲਾਂ ਦੀ ਪੈਦਾਵਾਰ ਲਈ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਅੰਗੂੰਰ, ਸੇਬ, ਬਦਾਮ, ਅਨਾਰ, ਸਰਦਾ, ਹਿੰਦਵਾਨਾ ਆਦਿ ਫਲ ਇਸੇ ਜਲ-ਵਾਯੂ ਦੀ ਹੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹਨ ਜੋ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਚੋਬਰ ਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤ ਬਣਾਈ ਰਖਦੇ ਹਨ।

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪਹਾੜ ਬਿਲਕੁਲ ਬੰਪੇੜ, ਨੰਗੇ ਤੇ ਖੁਸ਼ਕ ਹਨ। ਦਰਖਤ ਕੇਵਲ ਨਿਵਾਣਾਂ ਵਿਚ ਪਾਣੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਆਬਾਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਕਾਬਲ ਤਕ ੩੨੦ ਮੀਲ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਬੜੇ ਗਹੁਨਾਲ ਵੇਖਿਆ। ਕਲਾਤਿ-ਗਲੜੀ, ਮੁਕਰ, ਗਾਜ਼ਨੀ ਆਦਿ ਕਸਬਿਆਂ ਤੇ ਆਬਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਡਡ ਕੇ ਜਿਥੇ ਕਿ ਕੁਝ ਕੁ ਪਾਣੀ ਹੈ, ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਈ ਦਰਖਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾ ਪਹਾੜੀਆਂ ਉੱਤੇ ਕੋਈ

੯.

ਦਰਖਤ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ । ਤਿੰਨ ਸੌ ਮੀਲਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਦਰਖਤਾਂ
ਭੀ ਨਹੀਂ ਦਿਸੇ । ਇਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਧੂੜ
ਉੱਡਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੋਟਰ-ਬੱਸਾਂ ਦੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਸਫਰ ਵਿਚ
ਹੀ ਗਿੱਵੜ-ਰੰਗੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹੁਲੀਆਂ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਕੰਪਾਰ-

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਮੈਂ ਠਹਰਿਆ,
ਕੰਪਾਰ ਸੀ । ਇਹ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ ।
ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਕੰਦਰ ਯੁਨਾਨੀ ਨੇ ਈਸਾ ਤੋਂ ੩੨੮ ਵਰ੍ਗ ਪਹਿਲੋਂ ਆਪਣੇ
ਨਾਉਂ ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਵਸਾਇਆ ਸੀ, ਜੋ ਪਿਛਲੇ ੨੨-੨੩ ਸੌ ਸਾਲ ਵਿਚ
ਵਿਗੜ ਕੇ ਕੰਦਹਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ । ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੋਈ
ਖੰਡਰ ਯਾ ਥੇਹ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਕੇਵਲ ਟਿਕਾਣਾ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ
ਜੋ ਅਜ ਕੱਲ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਵਲ ਚਿਹਲ-ਜ਼ਿਨੇ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਦੇ
ਚੱਖਣ ਨੂੰ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਈਰਾਨੀ ਨੇ ਢਾਹ ਢੇਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ
ਸੀ । ਨਵਾਂ ਅਜ ਕਲ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਨੇ ਵਸਾਇਆ
ਸੀ ਤੇ 'ਅਸ਼ਰਫੁਲ-ਬਲਾਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੀ' ਇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਧਰਿਆ ।
ਪਰ ਨਵਾਂ ਨਾਉਂ ਪਰਚਲਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਤੇ ਕੰਪਾਰ ਹੀ ਮਥੁਰ
ਰਿਹਾ । ਹੁਣ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਲੰਮਾ ਚੌੜਾ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।
ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸੀਂ ਨਵੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ, ਮਕਾਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾ-
ਰਤਾਂ ਬਣ ਰਹੀਆਂ ਹਨ । ਬਹੁਤ ਵਾਧਾ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਹਿਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾ
ਰਹੀ ਸੜਕ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਹੈ । ਇੱਧਰ ਹੀ ਰਾਵਰਨਰ ਦੀ ਕੋਠੀ ਤੇ
ਪਰਦੇਸੀ ਕੌਸਲ-ਖਾਨੇ ਹਨ । ਇਥੇ ਹੀ ਕੰਪਾਰ ਹੋਟਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ
ਪ੍ਰਬੰਧ ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕੰਪਾਰ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਹੀ
ਅਰਗੰਦਾਬ ਦਰਿਆ ਵਗਦਾ ਹੈ । ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਤੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਸੜਕਾਂ
ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀ ਪਾਣੀ ਲਈ ਨਾਲੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ
ਦਰਖਤ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਬੜੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਕੋਠੀਆਂ ਤੇ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿਚ
ਘਾਹ ਦੇ ਪਲਾਟ ਤੇ ਬਗੀਚੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਪਰ ਸੜਕਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਹੋਣ
ਕਰਕੇ ਟਾਂਗਿਆਂ, ਮੋਟਰਾਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਧੂੜ ਬਹੁਤ ਉੜਦੀ ਹੈ ਜੋ
ਦਰਖਤਾਂ ਦੇ ਸੁਹੱਪਣ ਨੂੰ ਢਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ।

ਫਿ: ਪ: ੮.

ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ ਇਸ ਵਲੋਂ ਰੋਕ-ਬੰਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਿੰਦੁ-ਸਤਾਨ ਨਾਲ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕੋਇਟੇ ਰਾਹੀਂ ਦੱਖਣੀ ਤਜਾਰਤ ਇਥੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਬੰਦ-ਪਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬੜੇ ਭਾਰੀ ਮਾਲੀ ਘਾਟੇ ਦੇ ਦੁਖ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਭੀ ਕੰਧਾਰ ਬੜੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲਾ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ। ਕਾਬੂਲ ਤੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਚੇਖਾ ਚਿਰ-ਸਨ ੧੭੪੭ ਈਸਵੀ ਤਕ-ਦਿਲੀ ਦੇ ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਟਿਕਿਆ ਰਿਹਾ ਪਰ ਕੰਧਾਰ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਲੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਤੇ ਈਰਾਨੀਆਂ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਆ ਗਿਆ। ਸੰਨ ੧੭੦੬ ਵਿਚ ਮੀਰ ਵਈਸ ਗਲਜ਼ਈ ਨੇ ਇਥੋਂ ਹੀ ਈਰਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਬਗਾਵਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤੇ ਈਰਾਨੀ ਗਵਰਨਰ ਗੁਰਗੀਨ ਖਾਨ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਨੋਬਤ ਵਜਾਈ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਉੱਠ ਕੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਨੇ ਈਰਾਨ ਤੇ ਜਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਜੋ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ੧੭੩੭-੩੮ ਵਿਚ ਤੋਂਤਿਆ ਤੇ ਗਲਜ਼ਈਆਂ ਨੂੰ ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਹੀ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿਛੋਂ ਸੰਨ ੧੭੪੭ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਨੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਏਲਾਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਅਜ ਕਲ ਦੇ ਅਫਗਾਨ-ਸਥਾਨ ਤੇ ਅਫਗਾਨ ਕੌਮ ਦੀ ਨੀਂਹ ਧਰੀ। ਇਥੇ ਹੀ ਅਫਗਾਨ ਵੱਡਾਕਿਆਂ ਨੇ ਜਿਰਗੇ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਚੁਣਿਆ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁਫ਼ ਧਰਿਆ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਦਬ-ਦਬਾ ਈਰਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੁ-ਸਤਾਨ ਪਰ ਜਾ ਬਠਾਇਆ ਅਤੇ ਦੱਖਣ ਵਲ ਅਰਥ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਤਕ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਲ ਸਿੰਪ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਤਕ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਰਾਜਸ਼ੰਖਾਂ ਹੱਦਾਂ ਜਾ ਪਹੁੰਚਾਈਆਂ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਤੇ ਲੜਾਈਆਂ ਕਰਕੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਝੰਡੇ ਜਾ ਗੱਡੇ। ਆਖਰ ਇਥੋਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਨਾਦਰ ਖਾਨ (ਪਿਛੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ) ਨੇ ਬੱਚਾ ਸੱਕਾ ਹਬੀਬੁਲਾ ਪਾਸੋਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਖਲਾਸੀ ਕਰਾਈ ਸੀ।

੧੦.

ਕੰਧਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਸਥਾਨ ਇਹ ਹਨ:-

੧. ਜ਼ਿਆਰਤ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਬਾਬਾ—

ਇਹ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸੁਲੈਮਾਨੀ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿਚ ਤੋਬਾ ਮਾਰੂਫ ਨਾਮੀ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ੨੦ ਰੱਜੋਬ ਸੰਨ ੧੯੮੬ ਹਿਜਰੀ, ੨੩ ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ੧੯੯੨ ਈਸਵੀ, ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਥੋਂ ਲਿਆ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਇਥੇ ਦਫਨਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਮਕਬਰਾ ਇਕ ਗੁੰਬਦ ਵਾਲੀ ਇਮਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਕੋ ਹੀ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੈ ਜੋ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਕਬਰ ਹੈ। ਦੀਵਾਰਾਂ ਉਤੇ ਗੁੜ੍ਹਾ ਰੰਗ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਾਲਤ ਚੰਗੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁਰੰਮਤ ਤੇ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਦਰ ਕੰਧਾਂ ਪਰ ਸਾਰੀ ਪਾਸੀਂ ਫਾਰਸੀ ਦੇ ਇਹ ਬੰਦ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ:-

ਸ਼ਾਹ ਵਾਲਾ ਜਾਹ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਕਿ ਬੁਦ।
 ਦਰ ਕ੍ਰਾਨੀਨਿ ਅਮੂਰਿ ਸਲਤਨਤ ਕਸਰਾ-ਮਨਿਸ਼ ॥
 ਅਜ਼ ਨਹੀਂਬਿ ਕਹਿਰਮਾਨਿ ਸਤਵਤਸ ਦਰ ਅਹਿਦਿ ਉ ॥
 ਸ਼ੇਰ ਆਹੂ ਰਾ ਬ-ਸੀਰਿ ਖੇਸ਼ ਦਾਦੇ ਪ੍ਰਵਰਿਸ਼ ॥
 ਮੀ-ਰਸਦ ਅਜ਼ ਹਰ ਤਰਫ ਦਰ ਗੋਸ਼ਿ ਬਦ-ਖੂਹਾਨਿ ਉ
 ਅਜ਼ ਜ਼ਬਾਨਿ ਖੰਜਰਸ਼ ਹਰਦਮ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਰ-ਜਨਿਸ਼ ॥
 ਚੂੰ ਰਵਾਂ ਸੁਦ ਜਾਨਬਿ ਦਾਰੁਲ-ਬਕਾ ਤਾਰੀਖ ਬੁਦ
 ਸਾਲਿ ਹਿਜਰੀ ਯਕ ਹਜ਼ਾਰੇ ਯਕ-ਸਦੇ ਹਸਤਾਦੇ-ਸ਼ਿਸ਼ ॥

(੧੯੮੬ ਹਿਜਰੀ)

ਅੰਦਰ ਸਾਹਮਣੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀਵਾਰ ਨਾਲ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਬੋਡ, ਬਾਜੂਬੰਦ ਤੇ ਆਸਾ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਉੱਪਰ ਬਾਹਰੋਂ ਗੁੰਬਦ ਨੂੰ ਕਈ ਬਾਈਂ ਤੇਤ੍ਰਾਂ ਆਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਮੁਰੰਮਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਬਾਹਰ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਚਾਰ-ਦਿਵਾਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੇ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਖੁਬਸੂਰਤ ਬਾਗ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰੇ ਭਰੇ ਦਰਖਤ ਤੇ ਫੁੱਲ ਹੋਣੇ। ਬਾਗ ਦੇ ਬਾਹਰ ਚੁਕੰਧਾ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸਾਈਨ ਬੋਰਡ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

੨. ਖਿਰਕਾ ਸ਼ਰੀਫਾ—

ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਨੇੜੇ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਗੋਦੜੀ (ਖਿਰਕਾ) ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਹਜ਼ਰਤ ਉਵੈਸ ਕਰਨੀ ਪਾਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਬੁਖਾਰੇ ਰਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੁਖਾਰੇ ਦੇ ਹਾਕਮ ਮੁਰਾਦ ਬੇ ਪਾਸੇ ਸੰਨ ੧੭੯੮ (੧੯੮੨ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਲਈ ਸੀ। ਖਿਰਕਾ ਸ਼ਰੀਫਾ ਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਅਮੌਰ ਹਵੀਬੁਲਾ ਖਾਨ ਤੇ ਖੁਦਾ-ਨਜ਼ਰ ਖਾਨ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕੱਬਰਾਂ ਹਨ।

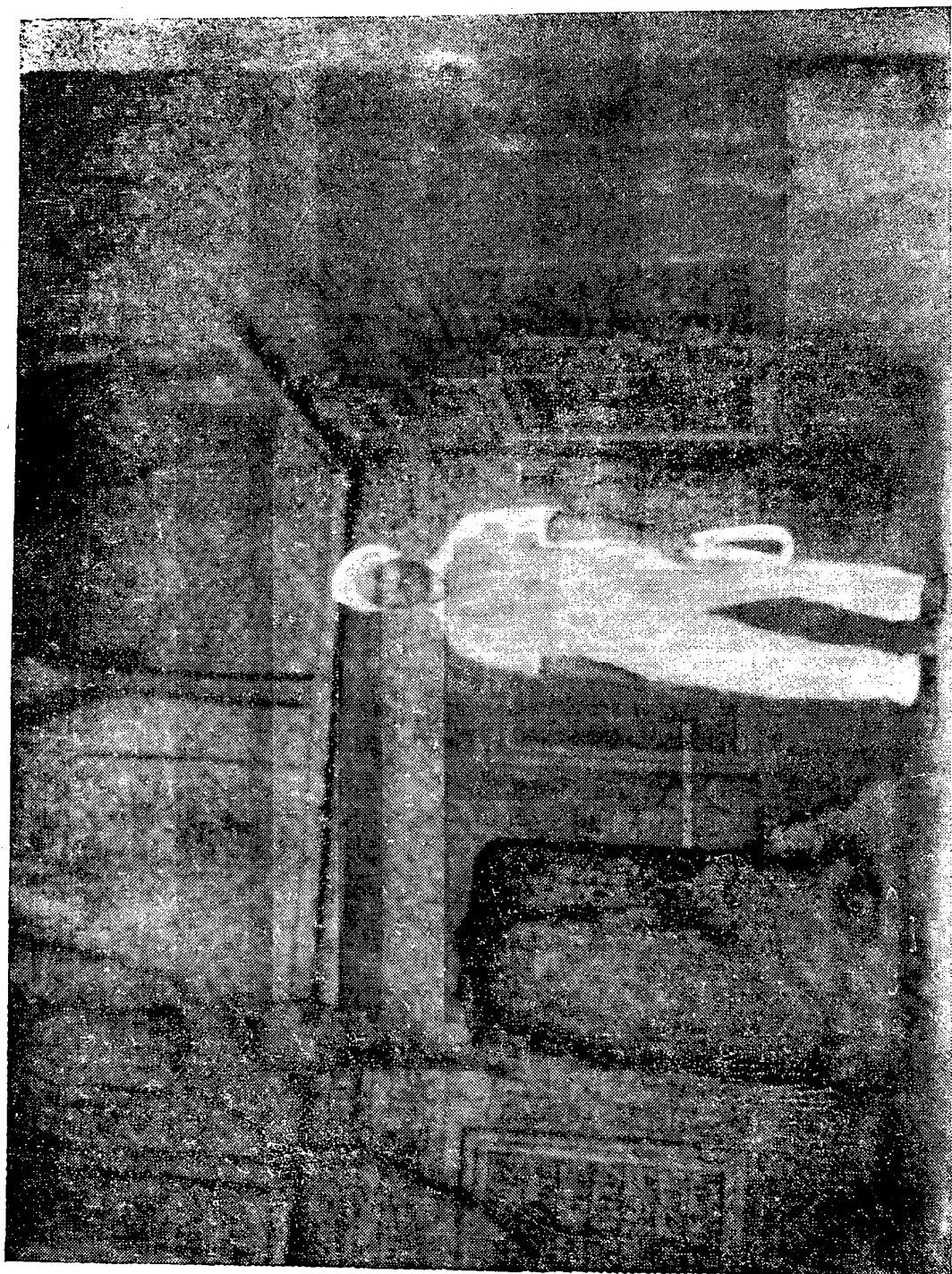
੩. ਚਿਹਲ ਜੀਨਾ—

ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਹਿਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਦੋ ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਚਿਹਲ-ਜੀਨਾ (ਚਾਲੀ ਪਚਿੜੀਆਂ) ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੇ-ਉਤਰ ਦੀ ਆਖਰੀ ਗੁੱਠ ਤੇ ਇਕ ਚੱਟਾਨ ਨੂੰ ਕਟ ਕੇ ਪੌੜੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਧੂਰ ਉਪਰ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਖੁਦਾਈ ਕਰ ਕੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਇਕ ਲਿਖਤ ਉਕਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

੪. ਜ਼ਿਆਰਤ ਮੀਰ ਵਈਸ—

ਇਸੇ ਸੜਕੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਚਾਰ ਕੁ ਮੀਲ ਤੇ ਅਰਗੰਦਾਬ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਉਰਲੇ ਪਾਸੇ ਖੋਕਰਾਨ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਇਕ ਪਕੇ ਚੁਕੰਧੇ ਅੰਦਰ ਮੀਰ ਵਈਸ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਹੈ। ਮੀਰ ਵਈਸ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਾਮਦਾਰ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ

ਚਿਹੁ ਜੀਨਾ (੪੦ ਪੇਸ਼ੀਆਂ) ਦੇ ਉੱਪਰਲਾ ਲਿਖਤ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਖੁਬਸੂਰਤ ਬਾਗ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਹਰੇ ਭਰੇ ਦਰਖਤ ਤੇ ਫੁੱਲ ਹੋਣ੍ਹਾਂ। ਬਾਗ ਦੇ ਬਾਹਰ ਚੁਕੰਧਾਂ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵੱਡਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਸਾਈਨ ਬੋਰਡ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

੨. ਖਿਰਕਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ਾ—

ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਪਾਸੇ ਨੇੜੇ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਹਜ਼ਰਤ ਉਵੈਸ ਕਰਨੀ ਪਾਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਬੁਖਾਰੇ ਰਖੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬੁਖਾਰੇ ਦੇ ਹਾਕਮ ਮੁਗਾਦ ਬੇ ਪਾਸੇ ਸੰਨ ੧੭੬੮ (੧੭੬੮ ਹਿਜਰੀ) ਨੂੰ ਲਈ ਸੀ। ਖਿਰਕਾ ਸ਼ਰੀਫ਼ਾ ਦੇ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਅਮੌਰ ਹਈਬੁਲਾ ਖਾਨ ਤੇ ਖੁਦਾ-ਨਜ਼ਰ ਖਾਨ ਦੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਬਰਾਂ ਹਨ।

੩. ਚਿਹਲ ਜੀਨਾ—

ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਹਿਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੀ ਸੜਕ ਉਤੇ ਦੋ ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਚਿਹਲ-ਜੀਨਾ (ਚਾਲੀ ਪਉੜੀਆਂ) ਹੈ। ਪਹਾੜੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੇ-ਉਤਰ ਦੀ ਆਖਰੀ ਗੁੱਠ ਤੇ ਇਕ ਚੱਟਾਨ ਨੂੰ ਕਟ ਕੇ ਪੌੜੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਧੂਰ ਉਪਰ ਅੰਦਰ ਨੂੰ ਖੁਦਾਈ ਕਰ ਕੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਇਕ ਲਿਖਤ ਉਕਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬਾਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ।

੪. ਜ਼ਿਆਰਤ ਮੀਰ ਵਈਸ—

ਇਸੇ ਸੜਕੇ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਚਾਰ ਕੁ ਮੀਲ ਤੇ ਅਰਗੰਦਾਬ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਉਰਲੇ ਪਾਸੇ ਖੋਕਰਾਨ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਇਕ ਪਕੇ ਚੁਕੰਧੇ ਅੰਦਰ ਮੀਰ ਵਈਸ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਹੈ। ਮੀਰ ਵਈਸ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵੱਡੇ ਨਾਮਦਾਰ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ

੧੨.

ਅਠਾਰੂਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਕੰਧਾਰ ਨੂੰ ਈਰਾਨੀਆਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਾ ਕੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਵਿਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਵਲਵਲੇ ਨੂੰ ਇਕ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਹਲੂਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇਹ ਮਕਬਰਾ ਇਕ ਗੁੰਬਦ ਵਾਲੀ ਇਮਾਰਤ ਹੈ। ਅੰਦਰੋਂ ਚੂਨੇ ਗੱਚ ਚਿੱਟੀ ਹੈ। ਸੰਗ ਮਰਮਰ ਦਾ ਫਰਸ਼ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਬਰ ਭੀ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਪਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਲਿਖਤ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਕਬਰ ਦੀ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਮੁਰੰਮਤ ਸੰਨ ੧੩੫੧ ਹਿਜਰੀ (ਸੰਨ ਈਸਵੀ ੧੯੩੨) ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਵੇਲੇ ਮੁਰੰਮਤ ਗੁਲ ਖਾਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅਫਗਾਨ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ, ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਤੇ ਦੇਸ਼-ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਬੜੀ ਲਗਨ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਬੂਲ ਅਤੇ ਹੋਰ ਥਾਂਏ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ।

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਿਆਰਤਗਾਹ ਹਾਲ ਤਕ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਖਿੜਕੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਰੰਗ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਚੁਕੰਧੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸ਼ਹਿਤੂਤਾਂ, ਅੰਗੂਰਾਂ ਤੇ ਅਨਾਰਾਂ ਦਾ ਬਾਗ ਹੈ ਪਰ ਹਾਲਤ ਕੁਝ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ। ਪਾਣੀ ਦੇ ਘਾਟੇ ਕਰਕੇ ਬਾਗ ਸੁਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਕੱਸੀ ਵਗਾਈ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਬਾਗ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਮੁਤਵੱਲੀ ਦੀ ਸੁਸਤੀ ਹੋਵੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਿਆਰਤਗਾਹ ਪ ਸਤੰਬਰ ੧੯੫੨ ਨੂੰ ਵੇਖੀ ਸੀ।

ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਉਤਰ-ਲਹਿੰਦੇ ਵਲ ਪਹਾੜੀ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਵਲੀ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤਗਾਹ ਹੈ ਪਰ ਸਮਾਂ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਉਥੇ ਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਿਆ।

ਕੰਧਾਰ ਵਿਚ ਆਮ ਆਬਾਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਢਾਈ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲਗ-ਭਗ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਹਨ ਜੋ ਸਿਖ ਜਾਂ ਸੇਵਕ ਕਹਿਲਾ-ਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਸਾਧਾਰੀ ਸਿਖ ਸਦੀਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਹਿਜਧਾਰੀ ਸੇਵਕ। ਸਿਖ ਸੇਵਕਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬਹੁਤਾ ਭਾਈਚਾਰਕ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਭ

ਇ: ਪ: ੧੨.

ਦਸੋਂ ਰੀ ਵਿਪਾਰ ਜਾਂ ਦੁਕਾਨਦਾਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਕੁਝ ਹਕੀਮ ਭੀ ਹਨ । ਦਰਜੀ ਤੇ ਤਰਖਾਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ । ਜਨਾਨੀਆਂ ਵਿਚ ਪਰਦੇ ਦਾ ਆਮ ਰਵਾਜ਼ ਹੈ । ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੌਮੀ ਰਵਾਜ਼ ਹੈ । ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਬੁਢੀਆਂ ਜਨਾਨੀਆਂ ਚਾਦਰ ਦਾ ਪਰਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਤੇ ਜਵਾਨ ਬੁਰਕਾ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਹਨ । ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਜਨਾਨੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਸਭ ਚਾਦਰ ਦਾ ਹੀ ਪਰਦਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਇਥੇ ਦੋ ਕਾਲਜ ਹਨ, ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਬਾਬਾ ਕਾਲਜ ਤੇ ਮੀਰ ਵਈਸ ਕਾਲਜ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਵਿਦਿਆ ਮੁਫਤ ਹੈ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਕਾਗਜ਼ ਭੀ ਸਰਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਕਪੜੇ ਭੀ । ਇਕ ਸੂਟ ਗਰਮੀਆਂ ਨੂੰ ਤੇ ਇਕ ਸਰਦੀਆਂ ਨੂੰ । ਗਰੀਬ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਡੀਓਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰੋਟੀ ਮੁਫਤ ।

ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਮੁੰਡੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਘਟ ਹੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਕ ਆਪਣਾ ਪਰਾਇਮਰੀ ਸਕੂਲ ਖੋਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕੁਝ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਹਾਈ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉੱਚੀ ਵਿਦਿਆ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਹੋਰ ਉਚੇਰੀ ਵਿਦਿਆ ਲਈ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਨਾਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਮੂਰਖਤਾ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਵਿੱਦਿਆ ਵਿਚ ਇਹ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲੋਂ ਪਿੱਛੇ ਹਨ ਤੇ ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪੁਛ ਪਰਤੀਤ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੈ ।

ਕੰਧਾਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੇਵੀ ਦਾ ਮੰਦਰ ਕਾਫ਼ੀ ਪਰਸਿੱਧ ਹੈ । ਪੰਜ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਮੈਂ ੪ ਸੱਤਬਰ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ।

੧. ਧਰਮ ਸਾਲਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ—

ਕਾਬਲੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ । ਇਹ ਧਰਮ ਸਾਲਾ ਬਾਬਾ ਜਸਪਤ ਜੀ ਦੀ ਅਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਹ ਉਨ੍ਹੇ ਵਾਲੇ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਦੇ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ:—

ਇ: ਪ: ੧੩.

੧੪.

੧. ਬਾਬਾ ਜਸਪਤ ਜੀ
੨. ਬਾਬਾ ਸੰਗਤ ਬਖਸ਼
੩. ਬਾਬਾ ਦੇਵੀ ਚੰਦ
੪. ਬਾਬਾ ਈਸ਼ਰ ਦਾਸ
੫. ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਚੰਦ

੬. ਬਾਬਾ ਜਗਦੀਸ਼ । ਇਹ ਅਜ ਕਲ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ।

ਬਾਬਾ ਜਗਦੀਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਡੇਰੋ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜਾਦਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।

੨. ਸੁਥਰਿਆਂ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਹੈ ।

ਇਹ ਧਰਮਸਾਲਾ ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਕਰਕੇ ਭੀ ਪਰਸਿੱਧ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਰਬੰਧਕ ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸ਼ਾਹ ਹਨ । ਇਥੇ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਬਾਬਾ ਕੰਗਾਲ ਸ਼ਾਹ ਆਏ ਦੱਸੀਏ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

੧—ਬਾਬਾ ਕੰਗਾਲ ਸ਼ਾਹ	੨—ਬਾਬਾ ਆਤਮ ਸ਼ਾਹ
੩—ਬਾਬਾ ਪਰਤਾਪ ਸ਼ਾਹ	੪—ਬਾਬਾ ਪੂਰਨ ਸ਼ਾਹ
੫—ਬਾਬਾ ਸੰਪਰਨ ਸ਼ਾਹ	੬—ਬਾਬਾ ਅਕਬਾਰ ਸ਼ਾਹ
੭—ਬਾਬਾ ਸੰਤ ਸ਼ਾਹ	

੮—ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸ਼ਾਹ, ਜੋ ਅਜ ਕਲ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ।

ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਆਤਮ ਸ਼ਾਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸਮਾਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧ ਇੱਥੇ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਧਾਂ ਇਥੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁੱਠੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੀ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਬਾਬਾ ਹਰੀ ਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਫੀ ਸੰਗਤ ਜੁੜਦੀ ਹੈ ।

ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਇ: ੫: ੧੪.

ਪਤਰਾ ਅੰਕ ੬੦੧ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ—“ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ ਬਾਇ ਆਤਸ...
 ੬੦੨ „ „ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਰਤਨਮਾਲਾ ਮਹਲਾ ੧
 ੬੦੪ „ „ ਅਠਵੀਂ ਸਤਰ ਤੋਂ ‘ਰਾਗ ਮਾਲਾ’ ਸੁਰੂ
                   ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪਤਰੇ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜਾ ਕੇ
                   ਪੰਜਵੀਂ ਸਤਰ ਪਰ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।
                   ਅਖੀਰ ਵਿਚ ‘ਸਿਆਹੀ ਦੀ ਬਿਧਿ’
                   ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ।

੩. ਵੱਡੀ ਪਰਮਸਾਲ, ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ—

ਇਹ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਜੀ ਦੀ ਪਰਮਸਾਲ ਕਰਕੇ ਭੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ।
 ਇਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜ
 ਹੈ, ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੭੨੫ ਅਹਿੜ ਸੁਦੀ ੫, ਸੰਨ ੧੬੬੮ ਈਸਵੀ, ਸ੍ਰੀ
 ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪਤਰਿਆਂ
 ਦੇ ਅੰਕ ਖੱਬੇ ਹਥ ਦੇ ਪੰਨਿਆਂ ਪੁਰ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਸਾਮਲੇ
 ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਦੋ ਪੰਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਖੱਬੇ ਹਥ ਦੇ ਪਤਰੇ ਦੇ ਪੰਨੇ ਉਪਰ ਅੰਗ
 ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਸਾਈਜ਼ ਲੰਬਾਈ ਵਜੋਂ ਹੈ।

ਅੰਕ ੫੦੦ (ਜੋ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਹੈ) ਪਰ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਸੰਪੂਰਨ ਹੈ
 ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਲਿਖਤ ਹੈ—

ਗਿਰੰਥ ਸਭੁ ਸੰਪੂਰਨੁ ਲਿਖਿਆ ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ
 ਵਾਹੁ ਵਾਹੁ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਤੇ (ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ੫੦੧ ਅੰਕ
 ਹੈ), ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯—ਜਿਤ ਦਰ ਲਖ ਮੁਹੰਮਦਾ—ਹੈ, ‘ਬਾਇ ਆਤਸ
 ਆਬ...’ ੫੦੧ ਅੰਕ ਵਾਲੇ ਪੰਨੇ ਪਰ ਖਤਮ ਹੈ।

ਰਤਨ ਮਾਲਾ ਮਹਲਾ ਪਹਿਲਾ ੧ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਪਰ ਹੈ
 (ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਅੰਕ ੫੦੨ ਹੈ) ਫੇਰ ‘ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ
 ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵ ਨਾਭੁ ਕੀ’ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ੫੦੩ ਅੰਕ ਵਾਲੇ ਪੰਨੇ ਪਰ
 ‘ਰਾਗ ਮਾਲਾ’ ਹੈ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ‘ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧਿ’ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਪੰਨੇ ਪਰ ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਷਼ਬਦ ਮਹਲਾ ੯
 ‘ਸਾਧੇ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨ ਤਿਆਗਉ’ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ੫੦੪ ਅੰਕ ਵਾਲੇ
 ਪੰਨੇ ਪਰ ਰਾਗ ਸੇਰਠ ਮਹਲਾ ਨਾਵਾਂ ੯ ‘ਰੇ ਮਨ ਰਾਮ ਸਿਓ ਕਰਿ

੧੬.

ਪ੍ਰੀਤਿ' ਹੈ, ੫੦੫ ਅੰਕ ਪਰ ਰਾਗ ਤਿਲੰਗ ਕਾਢੀ ਮਹਲਾ ਨਾਵਾਂ ਦੋ 'ਚਿਤਨਾ' ਹੈ ਤਉ ਚੇਤਿ ਲੈ ਨਿਸਚਿਨ' ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਨਾਵੇਂ ਮਹਲੇ ਦੇ ਹੋਰ ਰਾਗਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ।

ਸੱਜੇ ਹਥ ਦੇ ਪੰਨੇ ਪਰ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ੫੦੮ ਅੰਕ ਹੈ, ਪੰਜਵੀਂ ਸਤਰ ਤੋਂ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ਨਾਵਾਂ ਦੋ ਸੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਗਲੇ ਪਤਰੇ ਪਰ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਅੰਕ ੫੦੯ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ, ਚੌਥੀ ਸਤਰ ਪਰ ਖਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕੋਈ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਬੀੜ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਦੀਆਂ ਬਿਤਾਂ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

੧-ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ	ਸੰਮਤ ੧੫੮੯	ਅਸੂ ਵਦੀ ੧੦
੨-ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ	੧੬੦੮	ਚੇਤ ਸੁਦੀ ੪
੩-ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ	੧੬੩੧	ਭਾਦੋਂ ਸੁਦੀ ੧੫
੪-ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ	੧੬੩੮	ਭਾਦੋਂ ਸੁਦੀ ੩
੫-ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਮੱਲ	੧੬੬੩	ਜੇਠ ਸੁਦੀ ੪
੬-ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਵਿੰਦ	੧੭੦੧	ਚੇਤ ਸੁਦੀ ੫
੭-ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ	੧੭੧੮	ਕਤਕ ਵਦੀ ੯
੮-ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕਰਿਸ਼ਨ	੧੭੨੧	ਚੇਤ ਸੁਦੀ ੧੪
੯-ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ	੧੭੩੨	ਮੰਘਰ ਸੁਦੀ ੫

੪. ਛੋਟੀ ਧਰਮਸਾਲਾ, ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ-

ਇਹ ਧਰਮਸਾਲਾ ਕਦ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੌਜੂਦੀ ਕੌਣ ਸਨ, ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਿਆ। ਬਾਵਾ ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਨੂੰ ਜੋ ਅਜ ਕਲ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹਨ ਜਿਤਨਾ ਕੁਝ ਪਿੱਛਾ ਯਾਦ ਸੀ ਉਹ ਇਹ ਹੈ—

੧. ਸ਼ਾਹ   ੪. ਖੁਸਹਾਲ ਦਾਸ

੨. ਸਨਪਤ   ੫. ਭਰਗਤ ਬਾਵਰ

੩. ਟਹਿਲਦਾਸ   ੬. ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ (ਜੋ ਅਜ ਕਲ ਹਨ)

ਬਾਵਾ ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਹੀ ਯਾਦ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਧਰਮਸਾਲ ਅਮੀਰ ਅਬਦੁਰ-ਰਹਿਮਾਨ ਖਾਨ ਤੋਂ ਭੀ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਹੈ। ਅਮੀਰ

ਇ: ਪ: ੧੬.

੧੭.

ਅਬਦੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਸੰਨ ੧੯੮੦ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਤਖਤ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ।
ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਇਹ ੧੨ ਸਾਲ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਬਣਦੀ ਹੈ।

ਇਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਦੋ ਲਿਖਤੀ ਬੀਜ਼ਾਂ ਹਨ।

(੧) ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਸੰਮਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ। ਕੁਲ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਅੰਕਾਂ ਵਾਲੇ ੧੧੯ ਪਤਰੇ ਹਨ। ਅੰਕ ਸੱਜੇ ਹਥ ਦੇ ਪਤਰੇ ਪਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਹਰ ਪੰਨੇ ਪਰ ੨੨ ਸਤਾਂ ਹਨ।

੧੧੯ ਅੰਕ ਵਾਲੇ ਪਤਰੇ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ਦੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਪਤਰਿਆਂ ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਅੰਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਸਲੋਕ (ਜਿਤ ਦਰ ਲਖ ਮੁਹੰਮਦਾ.....), ਰਤਨ ਮਾਲਾ ਤੇ 'ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ' ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਪਤਰੇ ਪਰ ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤੇ ਅੰਕ ੧੧੯ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ਪ ਤੇ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਹੈ ਜੋ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਤਰ ਦ ਪਰ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

(੨) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ।

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੬੦੦ ਹਨ।

ਆਰੰਭ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

੧ ਓ ਸਤਿਨਾਮ.....ਪ੍ਰਸਾਦਿ।

ਅਥ ਸੂਚੀ ਗਿਰੰਥ ਜੀ ਕਾ ਤਤਕਰਾ ਲਿਖਿਆ ਸੰਮਤੁ ੧੯੨੨
ਆਖੜ ਸੁਡੀ ੧੪ ਜਪ ਮਹਲਾ ੧ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕੇ ਨਕਲ
ਦੀ ਨਕਲ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਤਰਤੀਬ ਇਹ ਹੈ:-

ਪਤਰਾ ਪੰਦ੍ਰਾ-'ਜਿਤ ਦਰ ਲਖ ਮੁਹੰਮਦਾ'

ਪੰਦ੍ਰਾ-ਰਤਨ ਮਾਲ ਮ: ੧

ਪੰਦ੍ਰਾ-(ਦੂਸਰਾ ਪਾਸਾ) 'ਹਕੀਕਤ ਰਾਹਮੁਕਾਮ'

-ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਪੰਨਾ ੬੦੦ ਪਰ ਸਮਾਪਤ

੬੦੦-ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧਿ (ਦੇ ਪਰਕਾਰ ਵੀ)

ਇ: ਪ: ੧੭.

ਪ. ਮਸੰਦਾਂ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲ, ਕਾਈਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ।

ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਭਾਈ ਮੋਹਨ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਭਾਈ ਦਾ ਨਾਉਂ
ਹਰੀ ਰਾਮ ਹੈ।

ਇਸ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿਚ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ
ਪਾਸੋਂ ਕੁਝ ਵਾਕਫੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਭੀ
ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦੋ ਮੌਨੇ ਨਾਈ ਬੈਠੇ ਸਨ ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ
ਤੋਂ ਕਮਾਈ ਲਈ ਇਥੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਰਹਿ ਕੇ ਚਲੇ
ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਕੰਧਾਰ ਦੇ ਸਿਖ ਸੇਵਕਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਖਾਸ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਵਾਲਾ
ਮਨੁਖ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵਿਪਾਰੀ ਲੋਕ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਧੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ
ਰੁਝੇ ਰਹੀਂਦੇ ਹਨ। ਧਾਰਮਕ, ਭਾਈਚਾਰਕ ਯਾ ਰਾਜਸੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ
ਖਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਯਾ ਉੱਘਾ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ
ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਪਿਆ।

ਪਖਤੂਨਿਸਤਾਨ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਉੱਘਾ ਅੱਡਾ ਹੈ।
੩ ਸਤੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਖਤੂਨਿਸਤਾਨ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣ ਲਈ ਆਏ
ਹੋਏ ਕਬਾਇਲੀ ਤੇ ਹੋਰ ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਇਕੱਠ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਹਰੇ ਮੋਹਰੇ
ਤੋਂ ਪਰਗਟ ਹੋ ਰਹੇ ਜਜ਼ਬਾਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਲਸੇ
ਵਿਚ ਹੋਈਆਂ ਲੀਡਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਕਰੀਰਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਇਕ
ਤਿਰਿਆਕਲ ਲਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਮੈਂ ਕਹਿ ਸਕਦਾ
ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਇਹ ਹੀ ਤੌਰ ਜਾਰੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਪਖਤੂਨਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਨੂੰ
ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਥੋੜੀ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਭਾਵੇਂ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ
ਲਹਿਰ ਵਿਚ ਹਰ ਛਿਰਕੇ ਹਰ ਕਬੀਲੇ ਤੇ ਹਰ ਧਰਮ ਵਾਲੇ ਪਠਾਣ,
ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ ਜਾਂ ਸਿਖ ਸੇਵਕ, ਇਕ-ਮਨ ਤੇ
ਇਕ-ਮੁੱਠ ਹਨ।

ਗਜ਼ਨੀ

ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਕਾਬੁਲ ਦੀ ਸੜਕ ਪਰ ਕਲਾਤਿ ਗਲਜ਼ਈ, ਸ਼ਾਹ ਜ਼ਈ ਤੇ ਮੁਕਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਕੱਚੇ ਕਸਬੇ ਹਨ। ਨਵੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਇਥੇ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਮਕਾਨ ਹੋਵੇ। ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਪੱਕੇ ਮਕਾਨ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਵਾਜ਼ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਭੱਠੇ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਆਵੇ ਹੀ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਭੀ ਇਨ੍ਹੀਂ ਥਾਈਂ ਘੱਟ ਹੀ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਭੀ ਬਹੁਤੇ ਉਘੇ ਨਹੀਂ। ਵਪਾਰ ਲਈ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪਰਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਕੇਵਲ ਗਜ਼ਨੀ ਹੀ ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਕਾਬੁਲ ਦੀ ਸੜਕ ਤੇ ਇਕ ਉੱਘਾ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਪਰਸਿਧ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਹ ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ੨੨੫ ਮੀਲ ਤੇ ਕਾਬੁਲ ਤੋਂ ੯੦ ਮੀਲ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਕਦ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਇਹ ਵਾਕਫੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁਕੀ ਹੈ। ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਐਂਡ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਹਿਊਨ-ਸਾਂਗ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਹੋ-ਜੀ-ਨਾ ਨਾਲ ਠੀਕ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਗਜ਼ਨਵੀ ਬਾਰਸ਼ਾਹਾਂ ਵੇਲੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਮਹਿਮੂਦ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਬਾਰਾਂ ਹੱਲੇ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਸੇਮ ਨਾਬ ਦੇ ਬੁਤ ਤੋੜੇ ਤੇ ਓਥੋਂ ਦੀ ਲੁੱਟੀ ਦੌਲਤ ਨਾਲ ਇਸ ਬਹਿਰ ਨੂੰ ਵਸਾਇਆ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਅੰਤ ਸਮੇਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਨ ਖੇਹ ਵਿਚ ਰਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕੱਚਾ ਕਸਬਾ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਵਖਰੇ ਪਹਾੜੀ ਟਿਬੇ ਉੱਤੇ ਵਸਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕੱਚੀ ਕੰਧ ਹੈ ਜੋ ਲਗ ਭਗ ਚੋਰਸ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਕੰਧ ਦੀ ਕੁਲ ਲੰਬਾਈ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਰਲਾ ਕੇ ਸਵਾਕ ਮੀਲ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਿਲਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਤੇ ਗਲੀਆਂ ਤੰਗ ਤੇ ਗੰਢੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਥਾਂਉਂ ਥਾਈਂ ਛੇਲੇ ਪਏ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਸਰਕਾਰੀ ਹੋਟਲ ਤੇ ਹੋਰ ਇਮਾਰਤਾਂ ਹਨ ਜੋ ਕੁਝ ਚੰਗੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਸੜਕਾਂ ਚੰਗੀਆਂ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਧੂੜ

ਉਡਦੀ ਹੈ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕੁੜ ਫਲਦਾਰ ਬਾਗ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਕੁੜ ਕੁ ਛਬ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ।

ਵਸੋਂ ਬਹੁਤੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਹੈ। ੫੦-੬੦ ਘਰ ਸਿਖ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸੌ ਦੇ ਲਗ ਪਰਾ ਆਬਾਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਤਬੀਬ ਤੇ ਭਾਈ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤਬੀਬ ਇਥੇ ਦੀਆਂ ਦੇ ਪਰਸਿਧ ਹਸਤੀਆਂ ਹਨ। ਇੱਥੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ ਜੋ ਕਾਢੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ੭ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਇਸ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਇਥੇ ਛੇ ਸਤ ਪਰਾਚੀਨ ਲਿਖਤੀ ਬੀਜਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਦਸਤ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਹਨ।

(੧) ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ—

ਜੋ ਬਾਬਾ ਬੁੱਛਾ ਜੀ ਕਰਕੇ ਪਰਸਿਧ ਹਨ, ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੫੭੧ ਹਨ। ਅੰਕ ਸੱਜੇ ਹਥ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸੰਮਤ ਦੀ ਲਿਖਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ—

ਸੰਬਤ ੧੮੨੫ ਮਿਤੀ ਭਾਦੇ ਸੁਦੀ ॥੨੦॥ ਵੀਹਵੀ ਪੋਥੀ ਲਿਖ
ਪਹੁੰਤੇ ਜਪੁ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀਓ ਕੇ ਨਕਲੁ ਕਾ ਨਕਲੁ
ਤਿਸ ਕਾ ਨਕਲੁ

ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਾਣੀਆਂ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਇਹ ਹੈ—

ਪਤਰਾ ਪੰਦੰ (ਦੂਸਰਾ ਪਾਸਾ)—ਜਿਤ ਦਰ ਲਖ ਮੁਹੰਮਦਾ--
ਬਾਏ ਆਤਸ਼

ਪਤਰਾ ਪੰਦੰ (ਦੂਸਰਾ ਪਾਸਾ)—ਰਤਨ ਮਾਲਾ

ਪਤਰਾ ਪੰਦੰ (ਦੂਸਰਾ ਪਾਸਾ)—ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ
ਰਾਗ ਮਾਲਾ

ਪੰਦੰ—ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਸਮਾਪਤ। ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧਿ ਹੈ।

(੨) ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ—

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੮੦੨, ਅੰਕ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਸੰਮਤ ਦੀ ਲਿਖਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ—

ਸ਼੍ਰੀ ਗਰੰਥ ਜੀਓ ਕਾ ਤਤਕਰਾ ਲਿਖਿਆ ਸੰਮਤ ੧੮੫੩
ਕਤਕ ਉਦਿਨੇ ਸਤਾਵੀਏ ॥੨੭॥

ਅੰਤ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਵਿਚ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਤੋਂ ਬਾਦ

੯੬੯ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) — ਰਤਨ ਮਾਲਾ

੯੭੧ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) — ਹਕੀਕਤ ਰਾਜੇ ਸਿਵਨਾਭ ਕੀ,
ਰਾਗ ਮਾਲਾ

੯੭੨ — ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਸਮਾਪਤ, — ਸਿਆਹੀ ਕੀ
ਬਿਧਿ ।

(੩) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ—

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੭੧੪, ਅੰਕ ਸੱਜੇ ਹਥ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸੰਮਤ
ਵਾਲੀ ਲਿਖਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:—

‘ਸੰਬਤ ੧੮੨੧ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ॥੮॥ ਗਿਰੰਥ ਲਿਖਿ ਪਹੁੰਚੇ
ਉਤਾਰਾ ਗਿਰੰਥ ਸਈਵਾਲੇ ਤੁ ਉਤਾਰਿਆ ਜਪੁ ਗੁਰੂ
ਰਾਮਦਾਸ ਜੀਉ ਕੇ ਨਕਲ ਦਾ ਨਕਲ ਤਿਸ ਕਾ ਨਕਲ ।

ਪਤਰਾ ੭੧੩ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਰਤਨ ਮਾਲਾ ਦੇ ਅੰਤ ਇਹ
ਲਿਖਤ ਹੈ—

“ਰਤਨ ਮਾਲਾ ਸੁਧ ਉਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਰੰਥ ਕਾ ਅਖਰੀ ਤੇਰਕੀ
ਸੀ ਭੀ ਅਖਰੀ ਗੁਰਮੁਖੀ ਲਿਖੀ ।

(੪) ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ—

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੪੮੬, ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ,
ਤਰਤੀਬ ਭਾਈ ਬੰਨੇ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਵਾਲੀ ।

ਪਤਰਾ ੪੮੭ ਪਰ ‘ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ ਚਲਿੜ੍ਹ’ ਲਿਖਿਆ
ਹੈ। ਅੰਤਲੀਆਂ ਦੇ ਤਾਰੀਖਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ—

੧੭੩੨ ਮੰਘਰ ਸੁਦੀ ਪ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸਮਾਣੇ ੯

੧੭੬੫ ਕਤਕ ਵਦੀ ਪ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਮਾਣੇ ੧੦

ਹੁਕਮ ਹੋਆ ਖਾਲਸਾ ਅਕਾਲ ਦੇ ਹਵਾਲੇ। ਆਖੇ ਜੀ ਵਾਹਗੁਰੂ ।

(੫) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ—

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੧੦੦ + ੧੦, ਅੰਕ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।
ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ।

ਪਤਰਾ ੧੦੦ ਪਰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ—

੨੨.

“ਅਜੈ ਗੰਗਾ ਜਲ ਅਟਲੁ ਸਿਖ ਸੰਗਤ ਤਿਸ ਨਾਵੈ.....
ਛੜ ਸਿੰਘਾਸਨੁ ਪਿਰਬਮੀ ਗੁਰ ਅਰਜੁਨ ਕਉ ਦੇ ਆਇਆਉ
॥ ੨ ॥ ੨੧ ॥ ੧੪੩ ॥

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਇਕ ਪਤਰਾ ਖਾਲੀ ਹੈ
ਪਤਰਾ ੧੦੨ ਪਰ ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਡੀ ਮਹਲਾ ੯ ਹੈ
੧੦੨ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪਾਸਾ ਖਾਲੀ ਹੈ
੧੦੩ ਪਰ ਚਲਿਤ੍ਰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ ਹੈ ਜਿਸ
ਵਿਚ ਆਖਰੀ ਤਾਰੀਖ ਹੈ—

ਸੰਮਤ ੧੭੩੨ ਮੰਘਰ ਸੁਦੀ ਪ ਵੀਰਵਾਰ ਦਿਨ ਚੜੇ ਸ੍ਰੀ
ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇਰਾ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸਮਾਣੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵਖਰੇ ਪਤਰੇ ਪਾ ਕੇ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ
ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਤਰਿਆਂ ਪਰ ਅੰਕ ਭੀ ਲਾਈ ਹਨ ਤੇ ੧ ਤੋਂ
ਅਰੰਭ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ—

ਪਤਰ ੬ (ਉ) ਤੋਂ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪਤਰਾ
੭ (ਅ) ਪਰ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ‘ਜਿਤ ਦਰ ਲਖ ਮੁਹੰਮਦਾ’ ਵਾਲਾ
ਸ਼ਬਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਤਰ ੧ (ਅ) ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਰਤਨ ਮਾਲ

੧੦ (ਉ) ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ

ਰਾਗ ਮਾਲਾ

(ਅ) ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਸਮਾਪਤ

(੬) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ (ਭਾਈ ਬੰਨੇ ਵਾਲੀ ਬੀੜ ਦਾ ਉਤਾਰਾ)
ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੪੪੭

ਸੰਮਤ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੇ ਅਰੰਭ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

ਸੰਮਤ ੧੮੧੧ ਗਿਰੰਥ ਮਿਤੀ ਚੇਤ੍ਰੇ ਦਿਨੇ ੧੨ ਗਿਰੰਥ ਲਿਖਿ
ਪਹੁੰਚੇ। ਨਿਸ਼ਾਨ ਗੁਰੂ ਕੇ ਦਸਖਤ।

ਮਹਲਾ ੧

ਜਪ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕੇ ਨਕਲ ਕਾ ਨਕਲ ਕਾ ਨਕਲ
ਨਕਲ ਕਾ ਨਕਲ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਤਨ ਮਾਲਾ ਤੋਂ ਬਾਦ

ਇ: ੫: ੨੨.

ਪਤਰਾ ੪੪੭ (ਅ) ਪਰ ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ
ਰਾਗ ਮਾਲਾ

ਚਲਿਤ ਜੋਤੀ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ ਇਸ ਤਰਾਂ ਹੈ:-

ਚਲਿਤ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ

ਸੰਮਤ ੧੫੮੬ ਅਸੂ ਵਦੀ ੧੦ ਸ੍ਰੀ ਬਾਬੇ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ
ਸਮਾਣੇ ।

ਸੰਮਤ ੧੯੦੮ ਚੇਤਰ ਸੁਦੀ ੪ ਸ੍ਰੀ ਸਤਗੁਰ ਅੰਗਦ ਦੇਵ
ਜੀ ਸਮਾਣੇ ॥

ਸੰਮਤ ੧੯੩੧ ਭਾਦਰੋ ਸੁਦੀ ੧੫ ਸ੍ਰੀ ਸਤਗੁਰ ਅਮਰਦਾਸ
ਜੀ ਸਮਾਣੇ ॥

ਸੰਮਤ ੧੯੩੮ ਭਾਦਰੋ ਸੁਦੀ ੩ ਸ੍ਰੀ ਸਤਗੁਰ ਰਾਮ ਦਾਸ
ਜੀ ਸਮਾਣੇ ॥

ਸੰਮਤ ੧੯੬੩ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ੪ ਸੁਕਰਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਗੁਰੂ ਅਰਜਨ
ਦੇਵ ਜੀ ਸਮਾਣੇ ॥

ਸਤ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਨਿਰੰਕਾਰ ਨਿਰਵੈਰ ਅਕਾਲਮੂਰਤ ਕਰਤਾ
ਪੁਰਖ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਸਮਾਣਾ ਕੀਰਤਪੁਰ ਕੇ ਹੇਠ ਥਾਪਲ
ਪਾਤਾਲ ਨਾਉਂ ਥਾ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਦਿਹ ਸਾਂਗੁ ਹੋਆ ਰਾਤੀ ਆਵਦੀ
ਸਮਾਣਾ ਨਦੀ ਉਤੇ ਦਾਗ ਦਿਤਾ ਰਾਜ ਕਲਹੂਰੇ ਕੇ ਵਿਚ ਆਗੀ ਜਗੁ
ਗੁਰੂ ਭਾਵੈਗਾ ਸੋ ਹੋਵੈਗਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਜੀਵੈਗਾ ਸੋ. ਕੋਈ ਲਿਖੈਗਾ ਗੁਰੂ
ਕੀ ਰਾਲ ਗੁਰੂ ਜਾਣੇ ॥

ਸੰਮਤ ੧੭੧੨ ਕਤਕ ਵਦੀ ੮ ਐਤਵਾਰ ਘੜੀਆਂ ਵਿਨ
ਰੈਦੇ ਸ੍ਰੀ ਸਤਗੁਰੂ ਹਰੀ ਰਾਂਈ ਜੀ ਸਮਾਣਾ ॥

ਸੰਮਤ ੧੭੨੧ ਚੇਤਰ ਸੁਦੀ ੧੪ ਬੁਦਵਾਰ ਦੁ ਪੈਰ ਦੋਇ ਘੜੀ
ਰਾਤ ਗੁਦਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਸਤਗੁਰੂ ਹਰਕਿਰਸ਼ਨ ਜੀ ਸਮਾਣਾ ਦਿਲੀ ਵਿਚ ।

ਸੰਮਤ ੧੭੩੨ ਮਗਾਰ ਸੁਦੀ ੫ ਵੀਰਵਾਰ ਇਕਿ ਪੈਰ ਦੇ
ਘੜੀਆਂ ਦਿਨ ਚੜਾਅ ਸ਼੍ਰੀ ਸਤਗੁਰ ਤੇਗਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦਿਲੀ ਵਿਚ ਸਾਂਗਾ
ਹੋਆ ਗੁਰ ਕੀਤਾ ॥

ਸੰਮਤ ੧੭੬੫ ਕਤਕ ਸੁਦੀ ੫ ਸ਼੍ਰੀ ਸਤਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਜੀ ਸਮਾਣਾ ।

੨੪.

(੭) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ—
ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੮੪੭

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਿਨਾ ਅੰਕ ਪਤਰੇ ਪਰ 'ਚਲਿੜ੍ਹ ਜੋਤੀ ਜੋਤ
ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ' ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਖਰੀ ਦੋ ਤਾਰੀਖਾਂ
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ:-

ਸੰਮਤ ੧੭੩੨ ਮਿਤੀ ਮੱਘਰ ਸੁਦੀ ੫ ਵੀਰਵਾਰ
ਦੁਇ ਪਹਰ ਇਕ ਘੜੀ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ
ਜੀ ਸਮਾਣੇ ਦਿਲੀ ਵਿਚ।

ਸੰਮਤ ੧੭੬੫ ਪਕਤਕ ਸੁਦੀ ੫ ਵੀਰਵਾਰ ਦੁਇ ਪਹਰ ਦੁਇ
ਘੜੀਆਂ ਰਾਤਿ ਗੁਰਦਾਰੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਮਾਣੇ ਨਦੇੜ ਪਾਸ
ਬਾਣ ਰੰਗਾ ਉਪਰਿ।

ਲਿਖਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਤਕਰੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ
ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ-

ਸੰਮਤ ੧੮੧੮ ਚੇਤ ਸੁਦੀ ੧ ਗਿਰੰਥ ਲਿਖਿਆ ॥

ਪਤਰਾ ੮੪੦-ਮੁੰਦਰਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫

ਸਲੋਕ ਮ: ੧, ਜਿਤ ਦਰ ਲਖ ਮੁੰਹਮਦਾ-

(ਅ)-ਬਾਈ ਆਤਸ਼---

੮੪੨-ਰਤਨ ਮਾਲ

੮੪੪(ਅ) ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ

੮੪੫ ਮੁੰਦਰਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫

ਰਾਗ ਮਾਲਾ

(ਅ) ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧ

ਇਸ ਪਤਰੇ ਦੇ ੮੪੫ ਅੰਕ ਨੂੰ ਕਟ ਕੇ ੮੪੦ ਬਣਾਇਆ
ਹੋਇਆ ਹੈ, ਮੁੰਦਰਾਵਣੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਗਮਾਲਾ ਜੋ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ
ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਪਤਰੇ ਪਰ ੮੪੧ ਅੰਕ ਦੇ ਕੇ “ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ
ਬਾਣੀ ਤਿਸ ਕਾ ਬਿਉਰਾ” ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਦੋ ਪਤਰਿਆਂ ਤੇ ਮੁਕਦਾ ਹੈ
ਅੰਤ ਦੇ ਪਤਰੇ ਪਰ ਅੰਕ ੮੪੨ ਜਾਂ ੮੪੭ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ।

ਇ: ਪ: ੨੪.

(c) ਦਸ਼ਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ—

ਇਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਜਫਰਨਾਮਾ ਤੇ ਹਿਕਾਇਤਾਂ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ
ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ।

ਕਾਬੁਲ

ਗਾਜ਼ਨੀ ਤੋਂ ਕਾਬੁਲ ਚੜ੍ਹਦੇ-ਉਤਰ ਵਲ ਨੂੰ ਦੱਠ ਮੀਲ ਹੈ ।

ਮੈਂ ੭ ਸਤੰਬਰ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਾਬੁਲ ਪੁੱਜਿਆ । ਕਾਬੁਲ ਹੋਟਲ
ਵਿਚ ਚੁੱਕਿ ਸਾਰੇ ਕਮਰੇ ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਸੜਕ ਦੇ ਦੂਸਰੇ
ਪਾਸੇ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਪਾਰਤਮਾਨੀ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ ।
ਕਾਬੁਲ ਹੋਟਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਥੇ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਭੀ ਸਰਕਾਰੀ
ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਬੁਲ ਹੋਟਲ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮੈਨੇਜਰ ਦੇ ਹਥ ਹੈ ।
ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਵਖਰਾ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਾਬੁਲ
ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ । ੪੫) ਅਫਗਾਨੀ ਰੇਝ ਕਿਰਾਇਆ ਸੀ ਜੋ
ਸਰਕਾਰੀ ਨਿਰਖ ਅਨੁਸਾਰ ੧੦।) ਰੁਪਏ ਬਣਦਾ ਹੈ । ਆਮ ਬਾਜ਼ਾਰ
ਦਾ ਨਿਰਖ ਜ਼ਰਾ ਸਸਤਾ ਸੀ । ਇਸ ਵਿਚ ਸਵੇਰ ਦੀ ਚਾਹ ਤੇ ਦੁਪਹਿਰ
ਦਾ ਖਾਣਾ ਹੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ । ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦੇ ੧੭) ਅਫਗਾਨੀ
ਵਖਰੇ ਸਨ ।

ਹੋਟਲ ਦਾ ਮੈਨੇਜਰ ਬੜਾ ਭੁਲਾ ਲੋਕ ਸੀ ਅਤੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ
ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਪਾਸਪੋਰਟ
ਪੁਲਸ ਦੇ ਦਫਤਰ ਭੇਜਣ ਤੇ ਮੰਗਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸ ਨੇ ਆਪੇ ਹੀ
ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਵੇਲੇ ਕੁਵੇਲੇ ਹੋਰ ਭੀ ਜੇ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਤੇ ਉਸ
ਨੇ ਕਦੀ ਮਥੇ ਵੱਟ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ । ਅਫਗਾਨ ਉੱਜ ਹੀ ਬੜੇ
ਮਿਲਨਸਾਰ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਮਾਨ-ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਸੰਸਾਰ-ਪਰਸਿਧ
ਹੈ । ਜਿਥੇ ਭੀ ਕਿਧਰੇ ਮੈਂ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਲੂਕ ਹਮਦਰਦੀ
ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਵਾਲਾ ਸੀ । ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਧਰੇ ਟਾਵਾਂ ਹੀ ਮਜ਼ਹਬੀ ਤਾਂਸ਼

੨੬.

ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਪਰਚਾਰ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠਾਂ ਹੋਵੇ । ਕਾਬੁਲ ਇਕ ਬੜਾ ਪੁਰਾਣਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕਦੋਂ ਵਸਿਆ ਤੇ ਕਿਸ ਨੇ ਵਸਾਇਆ, ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਦੂਰੀ ਵਿਚ ਲੁਕ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਹੁਣ ਕੁਝ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ।

ਕਾਬੁਲ ਸ਼ਹਿਰ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਤਿਰਕੋਨ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਥੱਲਾ ਚੜ੍ਹਦੀ ਵਲ ਹੈ ਤੇ ਤਿੱਖੀ ਨੁੱਕਰ ਲਹਿੰਦੇ ਵਲ । ਦੱਖਣ ਤੇ ਉੱਤਰ ਵਲੋਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਦੂਰ ਲਹਿੰਦੇ ਵਲ ਇਕ ਦੂਸਰੀ ਦੇ ਇਤਨੇ ਨੇੜੇ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਵਿਚਕਾਰ ਕੇਵਲ ਕਾਬੁਲ ਦਰਿਆ ਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਵਲੋਂ ਆ ਰਹੀ ਸੜਕ ਦੀ ਵਿਥ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇੱਥੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਪਰਾਚੀਨ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਇਕ ਲੰਮੀ ਮਿਟੀ-ਪਥਰ ਦੀ ਕੰਧ ਹੈ ਜੋ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਪਰ ਦੂਰ ਤਕ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਕੰਧ ਵਿਚ ਥੋੜੀ ਥੋੜੀ ਵਿਥ ਤੇ ਗੋਲ ਬੁਰਜ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿੱਥੋਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਵਧ ਰਹੇ ਜਾਂ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਰਹੇ ਵੈਰੀ ਉੱਤੇ ਸੌਖੇ ਹੀ ਤੀਰਾਂ ਜਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੀ ਵਰਖਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਦੱਖਣ-ਚੜ੍ਹਦੇ ਦੀ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਬਾਲਾ ਹਿਸਾਰ ਨਾਮੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੈ ।

ਕਾਬੁਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪਰਸਿੱਧੀ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਉਜਾੜੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮੁਗਲਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਜਦ ਕਿ ਬਾਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕਰ ਕੇ ਇਥੇ ਆਪਣਾ ਅੱਡਾ ਬਣਾਇਆ । ਬਾਬਰ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਰਾਜ ਭਾਵੇਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਉਸਦੇ ਪੁਤਰ ਹਮਾਯੂੰ ਪਾਸੋਂ ਖੁਸ਼ ਗਿਆ, ਪਰ ਕਾਬੁਲ ਵਿਚ ਚੁਗੱਤਿਆਂ ਦਾ ਝੰਡਾ ਗੱਢਿਆ ਰਿਹਾ । ਪਹਿਲੋਂ ਹਮਾਯੂੰ ਦਾ ਭਰਾ ਕਾਮਰਾਨ ਇੱਥੇ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫਿਰ ਹਮਾਯੂੰ ਆਪ । ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗੀਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਈਰਾਨੀ ਨੇ ਸੰਨ ੧੭੩੮ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਥੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਵੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਨੇ ਸੰਨ ੧੭੪੭ ਈਵੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕਰਕੇ ਅਫਗਾਨ ਰਾਜ ਵਿਚ ਮਿਲਾ ਲਿਆ । ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ

ਇ: ੫: ੨੬.

ਪੱਤਰ ਤੈਮੂਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਕੰਧਾਰ ਤੋਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿੱਖੇ ਲੈ ਆਂਦੀ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਕਾਇਮ ਹੈ।

ਪੁਰਾਨਾ ਕਾਬੁਲ ਸ਼ਹਿਰ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਹਿੰਦੁ ਗੁਜ਼ਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਨਵੇਂ ਬਣ ਰਹੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੱਖਣ ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਕੱਚੇ, ਤੰਗ ਤੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਗੰਢੇ ਹਨ, ਗਲੀਆਂ ਹੋਰ ਭੀ ਭੈੜੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਢੱਠੇ ਹੋਏ ਖੋਲੇ ਗੰਦ ਤੇ ਸੜ੍ਹਾਂਦ ਦੇ ਅੱਡੇ ਹਨ। ਘਰਾਂ ਦੇ ਸਾਮੂਣੇ ਪਖਾਨੇ ਦੇ ਢੇਰ ਦਾ ਹੋਣਾ ਇਕ ਆਮ ਗੱਲ ਹੈ। ਵਰਖਾ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਰੋਬ ਹੀ ਰਾਖਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਲਈ ਨਾਲੀਆਂ ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਹਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕੁੜੇ ਨਾਲ ਭਰ ਹੋ ਕੇ ਬੰਦ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਪਾਣੀ ਖੜਾ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਪਿਆ ਤਰੱਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੱਛਰ ਪਏ ਸੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਗੰਦਰੀ ਤੇ ਬਦਬੂ ਦਾ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲੋਂ ਖਰਾਬ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰ ਅੱਖੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖਰਾਬ ਹਨ। ਤਪ-ਦਿਕ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਭੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਹੈ।

ਪਰ ਭਲਾ ਹੋਵੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਨਤਾ ਦਾ ਭਲਾ ਸੋਚ ਕੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਢਾਹ ਕੇ ਖੁਲ੍ਹਾ ਚੌੜਾ ਤੇ ਸਾਫ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਬੜੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ ਹਨ। ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੁਕਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਮੂਣੇ ੧੮—੨੦ ਫੁਟ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਜਗਾ ਛੱਡੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਪੱਕੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਹਨ, ਜਿਥੋਂ ਦੀ ਕਿ ਮੋਟਰਾਂ, ਸਾਈਕਲ ਆਦਿ ਲੰਘਦੇ ਹਨ, ਵਿਚਕਾਰ ਛੇ ਕੁ ਇੰਚ ਉਚਾ ਰਸਤਾ ਹੈ। ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਸੜਕਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵੱਡਾ ਫਾਇਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਆਵਾ-ਜਾਈ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੋਟਰਾਂ ਸਾਈਕਲਾਂ ਤੇ ਟਾਂਗਿਆਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਟੱਕਰਾਂ ਆਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਕਈ ਬਾਈਂ ਬਾਜ਼ਾਰ ਇਤਨੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹਨ ਕਿ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਦੇ ਸੌਦੇ ਪੱਤੇ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਸੜਕਾਂ ਉਪਰ ਦਰਖਤ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੁਬਸੂਰਤੀ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਧ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੱਚੀਆਂ ਨਾਲੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਲੋਕੀਂ ਹੱਥ ਮੂੰਹ ਯੋਦੇ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ

ਹਨ ਤੇ ਕਈ ਕੁਰਲੀਆਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਪੀਂਦੇ ਭੀ ਦੇਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਭੈੜੀ ਵਾਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਪੇਟ ਦੀਆਂ ਬੀਮਾਰੀਆਂ ਆਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਢਹਿਣ ਨਾਲ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਡਕਲੀਡ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਦਾ ਮੁੱਲ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੁ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਕਾਨਾਂ ਦਾ ਮਲਬਾ ਲੈ ਜਾਣ। ਸਰਕਾਰ ਮਲਬਾ ਚੁੱਕਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਖਣ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਬਲਦੀਏ (ਮਿਉਨਿਪਲ ਕਮੇਟੀ) ਦੇ ਦਫਤਰ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਥਾਈਂ ਰਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਢਾਏ ਗਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਕਸ਼ਾ ਵੇਖ ਕੇ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੁ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਜੋ ਢਾਹੇ ਗਏ ਮਕਾਨਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਤਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਿਤਨੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜ਼ਰੂਰ ਖਰੀਦੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਕਾਨ ਬਣਨ ਵਿਚ ਭੀ ਬਹੁਤਾ ਕੁਝ ਕਸਾਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਸਕੀਮ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਹੀ ਖੁਸ਼ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਪੁਰਾਣੇ, ਤੰਗ ਤੇ ਗੰਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਥਾਂ ਨਵਾਂ, ਖੁਲ੍ਹਾ, ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸੋਹਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਪਾਸੇ ਲੋਕ ਤੰਗ, ਗੰਦੇ ਤੇ ਬੀਮਾਰੀ ਭਰੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਤੇ ਰੋਸ਼ਨ ਮਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਉਤੇ ਚੰਗਾ ਅਸਰ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਦੁਖ ਘਟ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦੇ ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਰਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਬਾਹਰਲਾ ਮੂੰਹ ਮੱਥਾ ਪੱਥਰਾਂ ਦਾ ਜਾਂ ਆਵੇ-ਪੱਕੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਦਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਕੋਲੇ ਪੱਕੇ ਅਤੇ ਅਧ-ਪੱਕੇ ਬਣਾ ਕੇ ਕੰਧਾਂ ਮਿਟੀ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਪਥਰ ਪੀਹ ਕੇ ਤੇ ਚੂੰਨਾ ਫਲਾ ਕੇ ਪਲਸਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਬਾਹਰ ਸੀਮੰਟ ਦਾ ਪਲਸਤਰ ਭੀ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਦੋ-ਮੰਜਲੇ

ਮਕਾਨ ਆਮ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਕਰੇ ਮਕਾਨ ਭੀ ਆਮ ਦੋ-ਮੰਜ਼ਲੇ ਹੀ ਦੇਖਣ
ਵਿਚ ਆਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਦੇ ਪੁਜਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਨਿਜੀ ਵਸੋਂ ਚਬਾਰਿਆਂ
ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਪਠਾਣਾਂ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ ਕੇਵਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ
ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੁਲ ਅਸਲੀ ਵਸਨੀਕਾਂ ਤੋਂ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧਰਮ ਕੋਈ ਭੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਮੁਸਲਮਾਨ, ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ
ਯਹੁਦੀ, ਆਦਿ।

ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਫਤਰ ਇਕ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਬਹੁਤ
ਸਾਰੇ ਵਫਤਰ ਸ਼ਹਿਰਿਨੋਂ (ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ) ਵਿਚ ਹਨ। ਬਿਦੇਸੀ ਸਫ਼ਾਰਤ-
ਖਾਨੇ ਸਾਰੇ ਇਸ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਵਲ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਫਤਰ ਲਹਿੰਦੇ ਵਲ
ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਚੇਖੀ ਦੂਰ ਦਾਰੁਲ-ਅਮਾਨ ਵਿਚ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਮੀਓਜ਼ੀਅਮ
(ਅਜਾਇਬ ਘਰ) ਹੈ। ਦਾਰੁਲ-ਅਮਾਨ ਤੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਵਲ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਵਿੱਥ
ਤੇ ਇਕ ਠੋਰੀ ਉਤੇ ਅਮੀਰ ਅਮਾਨਉਲਾ ਖਾਨ ਦਾ ਮਹਲ ਹੈ ਜੋ ਖਾਲੀ
ਪਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲਗ ਭਗ ਸਾਰਾ ਬਨ ਚੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮਾਮੂਲੀ
ਆਖਰੀ ਹੱਥ ਫਿਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ
ਕਿਸੇ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਅਮੀਰ
ਅਮਾਨਉਲਾ ਖਾਨ ਨਾਲ ਬੀਤੇ ਅਭਾਗੇ ਭਾਣੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮਨਹੂਸ
ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਹੁਣ ਤਾਂ ੨੩ ਸਾਲ ਗੁਜ਼ਰ ਚੁਕੇ ਹਨ
ਭਾਣਾ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਲਈ ਦਿਨ ਵੀ ਸੁਲੱਖਣੇ ਆਏ
ਹੋਏ ਨੇ। ‘ਤੇਉ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਭਰਮ ਕਾ ਨਾਸ’। ਇਹੋ ਜੇਹੀ ਦੂਰ ਦੁਰਾਡੀ
ਇਕਾਂਤ ਦੀ ਥਾਂ ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ, ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਕਾਲਜ ਜਾਂ ਰੀਸਰਚ ਦੀ
ਥਾਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਕਾਬੂਲ-ਦਰਿਆਉਂ ਪਾਰ ਲਹਿੰਦੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਇਕ ਉੱਚੇਰੀ
ਰਮਣੀਕ ਥਾਂ ਤੇ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਬਾਬਰ ਦੀ ਕਬਰ ਹੈ। ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ
ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਚੁਗਿਰਦਾ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਬਣਾਉਣ
ਦਾ ਯਤਨ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਚੂੰਕਿ ਕੁਝ ਕੁ ਖਾਸ ਖਾਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ
ਬਾਗ ਬਗੀਚੇ ਤੇ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵੇਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਇਸ
ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗਾ। ਮੇਰਾ ਬਹੁਤਾ
ਸਮਾਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ, ਕਾਲਜ, ਮੀਓਜ਼ੀਅਮ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪਣ ਦਾ

੩੦.

ਮਹਿਕਮਾਂ ਦੇਖਣ, ਅਫਗਾਨ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ
ਮਿਲਣ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਲਗਿਆ ਸੀ,
ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਕਰਾਂਗਾ।

ਰਾਜ ਬਣਤਰ—

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜ ਬਣਤਰ 'ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ' ਹੈ। ਇਸ
ਵੇਲੇ ਇਥੇ ਮੁੰਹਮਦ ਜਾਹਿਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ
ਮੁੰਹਮਦ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਤਲ ਤੋਂ ਬਾਦ ਤਖਤ ਤੇ
ਬੈਠਾ ਸੀ। ਇਹ ਬਾਰਕਜ਼ਈ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ
ਮੁੰਹਮਦ ਜ਼ਈ ਭੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਰਾਜ ਪਿਛਲੇ
੧੩੫ ਸਾਲ ਤੋਂ ਤੁਰਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਸੰਨ ੧੯੧੮ ਈਸਵੀ
ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਮੂਦ ਦੁਰਾਨੀ ਤੋਂ ਬਾਦ
ਅਮੀਰ ਦੇਸਤ ਮੁੰਹਮਦ ਖਾਨ ਨੇ ਤਖਤ ਸੰਭਾਲਿਆ ਸੀ। ਵਿਚਕਾਰਲੇ
ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਉਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ
ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਤਖਤ ਤੇ ਮੁੜ ਬੈਠਾ ਸੀ ਤੇ ੧੯੨੯
ਵਿਚ ਨੌਂ ਕੁ ਮਹੀਨਿਆਂ ਲਈ ਅਮੀਰ ਅਮਾਨੁਲਾ ਖਾਨ ਤੋਂ ਬਾਦ
ਹਥੀਬਬੁਲਾ ਨਾਮੀ ਇਕ ਝੀਉਰ-ਪੁਤਰ (ਬੱਚਾ-ਸੱਕਾ) ਨੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਸੀ
ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਦੇਸ ਦੀ ਖਲਾਸੀ ਕਰਾਈ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ
ਅੱਗੇ ਅਫਗਾਨ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹਨ।

(੧) ਮਜਲਿਸਿ-ਸ਼ੋਰਾ (ਸ਼ੋਰਾ-ਇ-ਮਿਲੀ, ਲੋਕ-ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ
House of Representatives)—ਇਸ ਦੇ ੧੬੪ ਮੈਂਬਰ ਹਨ ਜੋ ਚੋਣਾਂ
ਨਾਲ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਮਿਆਦ ੩ ਸਾਲ ਹੈ।

(੨) ਮਜਲਿਸਿ-ਅਯਾਨ (Senate)—ਇਸ ਦੇ ੬੦ ਮੈਂਬਰ ਹਨ
ਜੋ ਦੇਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵਲੋਂ ਟਿੱਕੇ
ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਔਧ ਨਿਯਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਪੱਤਰੀ ਵਜ਼ੀਰ ਮੰਡਲੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਜੋ
ਮਜਲਿਸਿ-ਸ਼ੋਰਾ ਵਿਚੋਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਾਲ ਬਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ
ਵੱਡੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨੂੰ ਸਦਰ ਆਜ਼ਮ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨੌਂ ਸੂਬੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡਿਆਂ

ਇ: ਪ: ੩੦.

੩੧.

ਪੰਜਾਂ ਨੂੰ ਵਲਾਇਤ ਜਾਂ ਨਾਇਬੁਲ ਹਕੂਮਰੀ ਅਤੇ ਛੋਟਿਆਂ ਨੂੰ ਹਕੂਮਤਿ-
ਆਹਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ:-

ਵਲਾਇਤ ਕਾਬੁਲ ਹਕੂਮਤਿ ਆਹਲਾ ਮਸ਼ਰਕੀ (ਜਲਾਲਾਬਾਦ)

ਕੰਧਾਰ	ਜਨੁਬੀ	(ਗਰਦੇਜ਼)
-------	-------	----------

ਹਿਰਾਤ	ਫਰਾਹ
-------	------

ਮਜ਼ਾਰਿ ਸਰੀਫ	ਮੈਮਨਾ
-------------	-------

ਕਤਗਾਨ-ਬਦਖਸ਼ਾਂ (ਖਾਨਾਬਾਦ)

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਕ-ਪਾਰਟੀ ਰਾਜ ਹੈ, ਵਿਰੋਧੀ ਧੜਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਥੇ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕਿਆ ਸੀ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਖੁਸ਼ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਰਾਜ-ਰੋਲਾ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਚੌਣਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਚਾਰ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਕੁਝ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹ ਅੱਜ ਕਲ ਬੰਦੀਖਾਨੇ ਵਿਚ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਕੀ ਦੇਸ਼ ਸੀ, ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪੁਛ-ਗਿਛ ਕਰਨ ਦੀ ਮੈਂ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝੀ। ਚਲਦੇ ਪਾਲਿਟਿਕਸ ਵਲ ਮੇਰੀ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਅਜ ਕਲ ਕੁਝ ਐਸੀ ਘਟੀਆ ਖੇਡ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਾਸੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਜਾਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦਾ। ਹਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਅਫਸੋਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਕ ਉਘਾਂ ਅਫਗਾਨ ਵਿਦਵਾਨ ਮੀਰ ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੰਮਦ ਗੁਬਾਰ ਭੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ‘ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਾਬਾ’ ਨਾਮੀ ਪੁਸਤਕ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਪਰ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਸੰਬੰਧੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਨਾ ਦਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਦੂਸਰਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸੱਜਣ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਮਿਲਨਾ ਦਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦੀਆਂ ਪਸ਼ਤੋਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਸੰਪਾਦਕ ਅਥਦੁਲ ਹਈ ਹਬੀਬੀ। ਇਸ ਪਾਸ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਭੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੇ ਸ਼ਾਹਿਤਕ ਮਸਾਲਾ ਦੱਸੀਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਚਲਾ ਗਿਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਿਆ, ਰੱਬ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਤੇ ਛੇਰ ਕਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਯਾਰ ਜ਼ਿੰਦਾ, ਸੁਹਬਤ ਬਾਕੀ।

ਇਥੋਂ ਪਾਂ ੩੧.

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕ

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕ ਕੌਮ ਦੇ ਅਫਗਾਨ ਹਨ ਜੋ ਪਰਾਚੀਨ ਆਰੀਆਂ, ਪਖਤੂਨਾਂ, ਤਾਜ਼ੀਕਾਂ, ਮੰਗੋਲਾਂ, ਤਾਤਾਰਾਂ ਤੇ ਤੁਰਕਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਤੇ ਮੇਲ ਜੋਲ ਨਾਲ ਬਣੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਠੀਲੇ ਜੁੱਸੇ ਤੇ ਮਿਹਨਤੀ ਸੁਭਾਓ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖੁਸ਼ਕ ਪਹਾੜੀ ਮੁਲਖ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਰੋਏ ਪੌਣ ਪਾਣੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹਨ। ਇਹ ਕੱਦ ਦੇ ਲੰਮੇ ਤੇ ਭਰਵੇਂ ਅਤੇ ਰੰਗ ਦੇ ਗੋਰੇ ਜਾਂ ਕਣਕ-ਵੰਨੇ ਹਨ, ਕਾਲਾ ਰੰਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਧਰੇ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਦੋ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਉਹ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਦੁਸਰੀ ਬੇਘਰ ਟੱਪਰੀ-ਵਾਸਾਂ ਦੀ। ਟੱਪਰੀ-ਵਾਸ ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਟਿਕਾਣਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਜੰਗਲਾਂ, ਪਹਾੜਾਂ ਤੇ ਰੇਤ ਬਲਿਆਂ ਵਿਚ ਹਰ ਥਾਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਦਾਣੇ ਪੱਠੇ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੁਸਰੀ ਥਾਂ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਉਥੇ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਪੂਰੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਮੌਸਮ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਰਮ ਜਾਂ ਸਰਦ ਹੋ ਜਾਏ, ਤਾਂ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਠ, ਭੇਡਾਂ, ਬਕਰੀਆਂ, ਗਉਆਂ ਤੇ ਬਲਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਈ ਫਿਰਦੇ ਹਨ।

ਅਫਗਾਨਾਂ ਦੀ ਖੁਰਾਕ ਸਾਦੀ ਤੇ ਕਪੜੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ, ਖਮੀਰੀਆਂ ਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਗੋਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਨ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਣਕ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਮੱਕੀ ਦੀਆਂ ਰੋਟੀਆਂ ਭੀ ਆਮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਚੌਲਾਂ ਤੇ ਮਾਸ ਦਾ ਪਲਾਓ ਆਮ ਹੈ। ਲੋਕ ਮਾਸ ਖੇਤੇ ਹਨ, ਦਾਲ ਸਬਜ਼ੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਰਵਾਜ ਨਹੀਂ। ਫਲ ਆਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅੰਗੂਰ, ਸੇਉ, ਅਨਾਰ, ਸਰਦਾ, ਬਦਾਮ, ਸ਼ਹਿਤੂਤ ਆਦਿ ਫਲ ਆਮ ਹਨ। ਦੁਧ, ਦਹੀ, ਮੱਖਣ ਤੇ ਲੱਸੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਾਢੀ ਹੈ। ਦੁੱਧ ਬਹੁਤਾ ਭੇਡਾਂ ਬਕਰੀਆਂ ਤੇ ਗਾਈਆਂ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭੈਂਸਾਂ ਆਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਘਾਹ ਪੱਠੇ ਦਾ ਤੋੜਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੁੱਧ ਬਹੁਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਚਾਹ ਦਾ ਬਹੁਤ

ਰਵਾਜ਼ ਹੈ। ਦੁੱਧ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੀ ਹਰੀ ਚਾਹ ਦਾ ਰਿਵਾਜ
ਜ਼ਿਆਦਾਂ ਹੈ।

ਪੁਸ਼ਟ ਵਿਚ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ
ਵਾਲੀ ਹੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਲੋਕ
ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸੂਟ ਤੇ ਟੋਪੀਆਂ ਪਾਈ ਫਿਰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ
ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ, ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੇ ਬਾਬੂ
ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਪਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਚੇਖੇ ਯੂਰਪੀ
ਲਿਬਾਸ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਅਫਗਾਨ ਗੋਡਿਆਂ ਤੋਂ ਨੀਵੀਂ, ਲੰਬੀ
ਖੁਲ੍ਹੀ ਕਮੀਜ਼ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਉਪਰ ਵਾਸਕਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ
ਨੂੰ ਦਰਜਨ ਕੁ ਬਣ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿਰ ਉਪਰ ਪਗਤੀ
ਬੁਨਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਦਾ ਪਿੱਛੇ ਜਾਂ ਪਾਸੇ ਉਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਲੰਬਾ ਲੜ ਛਡਿਆ
ਹੋਇਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਲਵਾਰ ਬੜੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਤੇ ਗਿੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਉਪਰ ਹੁੰਦੀ
ਹੈ। ਪੈਰੋਂ ਕਿੱਲਾਂ ਵਾਲੀ ਮੋਟੀ ਚੱਪਲ ਜਾਂ ਜੁੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ
ਸਿਰ ਉਪਰ ਚਾਦਰ ਜਾਂ ਦੁੱਪਟਾ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜ਼ਨਾਨੀ ਸਲਵਾਰਾਂ
ਦੇ ਪੌਂਚੇ ਬਹੁਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਲਈ ਪਰਦਾ ਅਤਿ
ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੌਮੀ ਰਵਾਜ਼ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿਖ
ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਭੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪਰਦਾ ਕਰਦੀਆਂ
ਤੇ ਬੁਰਕਾ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਮੋਟੀ ਚਾਦਰ ਪਹਿਨਦੀਆਂ ਹਨ।
ਪਰ ਸੁਆਦਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਮੀਰ ਪਠਾਣੀ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ
ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਬੁਰਕੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਯੂਰਪੀ ਕਪੜੇ ਪਾਈ
ਫਿਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਹੀ ਰਵਾਜ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਸਕੂਲਾਂ
ਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫਰਾਕ, ਲੰਬੀਆਂ ਜੁਰਾਬਾਂ
ਤੇ ਬੂਟ ਪਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਉਪਰ ਬੁਰਕਾਂ ਪਾ
ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬੁਰਕੇ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ
ਤੌਰ ਤੇ ਕਰਜ਼ਾਈ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ
ਬੁਰਕਾ ਇਕ ਦਮ ਹੀ ਉੜ ਜਾਏ। ਪਰਦੇ ਦਾ ਕਰਜ਼ਾ ਰਿਵਾਜ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਤੇ
ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ। ਟਪਰੀ-ਵਾਸਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਟਪਰੀ-ਵਾਸ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ
ਨੂੰ ਚੂੰਕਿ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਕੰਮ ਭੀ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਡੰਗਰ
ਚਾਰਨੇ, ਘਾਹ ਪੱਠਾ ਲਿਆਉਣਾ ਤੇ ਪਾਉਣਾ, ਬਾਲਣ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਨਾ।

ਇ: ਪ: ੩੩.

ਸਫਰ ਵਿਚ ਉਠਾਂ, ਖੇਤਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਡੰਗਰਾਂ ਅਤੇ ਘਰੋਗੀ ਸਾਮਾਨ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨਾ ਆਦਿ, ਇਸ ਲਈ ਕਰੜੇ ਪਰਦੇ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਉਥੇ ਨਿਭੁ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ।

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ ਇਕ ਕਰੋੜ ਤੀਹ ਲਖ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ੬੦ ਫੀ ਸਦੀ ਲੋਕ ਪਖਤੁਨ ਹਨ, ੩੧ ਫੀ ਸਦੀ ਤਾਜ਼ੀਕ, ੫ ਫੀ ਸਦੀ ਉਜ਼ਬਕ, ੩ ਫੀ ਸਦੀ ਹਜ਼ਾਰੇ ਤੇ ੧ ਫੀ ਸਦੀ ਹੋਰ। ਪਖਤੁਨ ਤੇ ਤਾਜ਼ੀਕ ਪਰਾਈਨ ਆਰੀਆਂ ਦੀ ਸੰਤਾਨ ਹਨ ਜੋ ਪਹਿਲੋਂ ਪਹਿਲ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਵਸੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਫਰਕ ਸਿਰਫ ਇੰਨਾਂ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪਖਤੁਨ ਪੱਸਤੋਂ ਯਾ ਪਖਤੇ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਤੇ ਤਾਜ਼ੀਕ ਫਾਰਸੀ। ਉਜ਼ਬਕਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਤੁਰਕਾਂ ਤੋਂ ਹੈ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮੁਗਲਾਂ ਤੋਂ। ਕੁਝ ਬੋੜੇ ਜਿਹੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਤੇ ਯਹੂਦੀ ਹਨ ਇਹ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਪਖਤੁਨ ਬਹੁਤੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਕੰਧਾਰ, ਫਰਾਹ, ਕਾਬੂਲ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਅਤੇ ਹਿਰਾਤ ਵਿਚ ਹਨ; ਤਾਜ਼ੀਕ, ਹਿਰਾਤ ਤੇ ਕਾਬੂਲ ਦੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ, ਉਜ਼ਬਕ ਉਤਰੀ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਹਜ਼ਾਰ-ਜਾਤ ਵਿਚ। ਟੱਪਰੀ-ਵਾਸ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੨੦ ਲਖ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਬਹੁਤੇ ਪਖਤੁਨ ਹਨ।

੬੭ ਫੀ ਸਦੀ ਲੋਕ ਸੁਨੀ (ਹਨਫੀ) ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸਲਾਮ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸਰਕਾਰੀ ਧਰਮ ਹੈ। ਹਨਫੀ ਫਿਰਕੇ ਦਾ ਮੌਹੀ ਇਮਾਮ ਅਬੂ ਹਨਿਫਾ ਕਾਬੂਲ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਛੇ ਸਤ ਹਜ਼ਾਰ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਹਨ ਜੋ ਕਾਬੂਲ, ਕੰਧਾਰ, ਜਲਾਲਾਬਾਦ, ਗਜ਼ਨੀ ਆਦਿ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਵਸਦੇ ਹਨ। ਬੋੜੇ ਜਿਹੇ ਯਹੂਦੀ ਭੀ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਅਫਗਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਧਾਰਮਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਖਾਣ ਪੀਣ ਤੇ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਹੈ।

ਭਾਵੇਂ ਪਾਰਸੀ ਧਰਮ ਦੇ ਮੌਹੀ ਜ਼ਰਦੁਸ਼ਤ ਦਾ ਜਨਮ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਬਲਖ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਬੁਧ ਧਰਮ ਦਾ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਅੱਡਾ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੁਣ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹਨ, ਪਰ ਹੁਣ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਧਰਮ ਇੱਥੋਂ

ਅਲੋਪ ਹੋ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਜੰਗਾਂ ਜੁਧਾਂ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੁਣ ਇਥੇ ਇਸਲਾਮ ਹੀ ਪਰਧਾਨ ਹੈ।

ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ—

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਸਰਕਾਰੀ ਬੋਲੀ ਪਸ਼ਤੋ ਹੈ ਜੋ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪਖਤੂਨਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨੀ ਇਲਾਕੇ ਪਖਤੂਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸੱਤਰ ਲਖ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੈ। ਤਾਜ਼ੀਕ ਲੋਕ ਬਹੁਤੇ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ। ਸੈਂਕੜੇ ਵਰਿਆਂ ਤੋਂ ਫਾਰਸੀ ਚੁੱਕਿ ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਰਹੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਫਗਾਨ ਭੀ ਫਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ੧੯੨੦ ਤੋਂ ਪਸ਼ਤੋ-ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਪਸ਼ਤੋ ਵਿਚ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫਾਰਸੀ ਭੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਜ਼ਬਕ ਲੋਕ ਤੁਰਕੀ ਅਸਲੀ ਦੀ ਉਪ-ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਸ਼ਤੋ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਬੋਲੀਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਉਪ-ਬੋਲੀ ਦੀ ਕੋਈ ਲਿਪੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਸ਼ਤੋ ਦੀ ਲਿਪੀ ਅਰਬੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਖਤੂਨੀ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਲਈ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਾਨ ਵਧਾ ਕੇ ਘਾਟਾ ਪੂਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਖਤੋ ਹਿੰਦੇ-ਯੂਰਪੀ ਟੋਲੀ ਦੀ ਇਕ ਬੋਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਮੁੱਢ ਪਰਾਚੀਨ ਆਣੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬੋਲੀ ਚੁੱਕਿ ਦੁਰੇਡੇ ਪਹਾੜੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਰਲਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਸ਼ਤੋ ਪਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੇ-ਯੂਰਪੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਦੀ ਇਕ ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ ਕੜੀ ਹੈ। ਸ਼ਬਦ ‘ਪਖਤੋ’ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬਖਤਰ, ਬਖਤ, ਬਖਤੀ ਅਰਬਾਤ ਅਜਕਲ ਦੇ ਬਲਖ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲਦਾ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਕਿ ਅਵਸਤਾਦੀ ਬੋਲੀ ਦਾ ਮੁੱਢ ਤੁਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੱਢ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਜੇ ਹੋਰ ਪਿਛੇ ਨੂੰ ਤੁਰੇ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਵੇਦਕ ਸਾਹਿਤ ਤਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਪਕਤ ਹਿੰਦੂ-ਕੁਸ਼ ਪਰਬਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਖਤੋ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਭੀ ਪਿਛਲੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਅੰਤ ਅਤੇ ਗਿਆਰਵੀਂ ਦੇ

ਅਰੰਭ ਦੇ ਪਖਤੂਨਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦਸੌਂਵੀਂ ਤੋਂ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਕਵੀ ਹਨ ਦੈਤਨੀ (੧੦੦੦ ਈ.) ਸੜਬਨੀ (੧੦੦੦ ਈ.) ਅਸਦ ਸੂਰੀ (੧੦੩੦ ਈ.), ਕਾਬੀ (੧੦੭੮ ਈ.), ਬਾਬਾ ਹੋਤਕ (੧੨੬੨ ਈ.) ਬਹਿਲੋਲ ਲੋਧੀ (੧੪੮੮ ਈ.), ਨਿਆਜੀ (੧੪੮੮ ਈ.), ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਕੜ (੧੪੮੩ ਈ.), ਰਥੀਆ (੧੫੦੯ ਈ.), ਜ਼ਰਗੂਨ ਫਰਾਹੀ (੧੫੧੫ ਈ.), ਮਸਤ ਜ਼ਮੰਦ (੧੫੪੩ ਈ.), ਮਿਰਜ਼ਾ ਅਨਸਾਰੀ (੧੫੮੧ ਈ.) ਆਦਿ।

ਸਤਾਰੂਵੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਰੰਭ ਤੱਕ ਦੇ ਕਵੀ ਇਤਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਉਘੇ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪੀਰ ਰੋਸ਼ਨ, ਅਖੂਦ ਦਰਵੈਜ਼ਾ, ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖਾਨ ਖਟਕ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਧੀ ਹਲੀਮਾ, ਅਬਦੁਰ ਰਹਿਮਾਨ, ਮੋਹਮੰਦ, ਹਮੀਦ ਮੋਹਮੰਦ ਆਦਿ।

ਫਾਰਸੀ ਭੀ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਕ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਲ ਤਕ ਦਫ਼ਤਰੀ ਬੋਲੀ ਚਲੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬੋਲੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਕਵੀ ਹਨਜ਼ਲਾ ਬਰੀਸੀ ਸੂਬਾ ਹਿਰਾਤ ਦੇ ਬਰੀਸ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਸੀ। ਫਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਅਣਗਿਣਤ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਉਚ-ਟੀਸੀ ਦੀਆਂ ਉੱਘੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਰਾਈਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਫਗਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਮਹਿਮੂਦ ਰਾਜਨਵੀ ਲਈ ਲਿਖਿਆਂ ਗਿਆਂ ਤੁਸ ਨਿਵਾਸੀ ਫਿਰਦੇਸੀ ਦਾ ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ, ਮੌਲਾਨਾ ਜਲਾਲੁਦੀਨ ਬਲਖੀ ਦੀ ਮਸਨਵੀ, ਅਤੇ ਅਥ ਅਲੀ ਸੀਨਾ, ਅਬਦੁੱਲਾ ਅਨਸਾਰ ਹਿਰਾਤੀ, ਬੈਹਕੀ, ਗਰਦੇਜ਼ੀ, ਮੈਮੌਦੀ, ਫਰੁੱਖੀ ਸੀਸਤਾਨੀ, ਅਨਵਰੀ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖਾਨ ਖਟਕ ਅਜ ਕੱਲ੍ਹ ਦੇ ਅਫਗਾਨਾਂ ਲਈ ਦੇਸ-ਪਿਆਰ, ਪਖਤੂਨ-ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਵਤਨ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਇਕ ਪੂਜਨੀਕ ਚਾਨਣ-ਮੁਨਾਰਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀ-ਪੁਜ ਪਖਤੂਨ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਲਈ ਕੌਮੀ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖਾਨ ਅਕੰਝੇ ਦੇ ਖਟਕ ਪਠਾਣਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ ਜੋ ੧੯੧੩ ਈ: ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ

ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਖਟਕਾਂ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਣਿਆ। ਪਰ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖਾਨ ਐਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਭਾਵ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਗਵਾਲੀਅਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਢੱਕ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖਾਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਕਵਿਤਾ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਜਦ ਕੈਦ ਤੋਂ ਛੁੱਟੀ ਹੋਈ ਤਾਂ ਵਤਨ ਜਾ ਕੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੁਗਲਾਂ ਵਿਰੁਧ ਲੜਾਈ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਜੋ ਦਿੱਤੀ। ਖਟਕਾਂ, ਅਫਰੀਦੀਆਂ ਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਪਠਾਣ ਕਬੀਲਿਆਂ ਨੇ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖਾਨ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੋਠਾਂ ਐਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਝੰਡਾ ਖੜਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਉਹ ਤਰਥੱਲੀ ਮਚਾਈ ਕਿ ਖੁਦ ਐਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੂੰ ਫੌਜਾਂ ਲੈ ਕੇ ਉਥੇ ਪੁੱਜਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਲਗ ਭਗ ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਅਟਕ ਡੇਰੇ ਲਾਈ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਪਠਾਣ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਮੁਗਲ ਤਾਕਤ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਆਖਰ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੁਤਰ ਦੇ ਹਕ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਸੇਣਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਐਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਉਸ ਦਾ ਪਠਾਣੀ ਜਜ਼ਬਾ ਆਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਤਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖਾਨ ੨੮ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਾਲ ਵਸ ਹੋਇਆ। ਭਾਵੇਂ ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖਾਨ ਦੇ ਪੰਜ ਭੂਤਕ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਾਲ ਵਸ ਹੋਏ ਨੂੰ ੨੬੨ ਸਾਲ ਗੁਜਰ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਵਤਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਉਸ ਲਈ ਘਾਲੀਆਂ ਕਠਨ ਘਾਲਾਂ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹਾਲ ਤਕ ਭੀ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਜੀਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਕਾਰ ਦਾ ਪਾਤਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਯਤਨ

ਜਿਵੇਂ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਯਤਨ ਅਫਗਾਨਿ-ਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਘਟ ਹੀ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜੇ ਕਾਮਯਾਬੀ ਉਤਨੀ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਦਿਸਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੇਸ ਦੀ ਗਰੀਬੀ, ਦੇਸ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦਾ ਪਹਾੜੀ ਤੇ ਰੇਤਲੇ ਹੋਣਾ, ਆਵਾ-ਜਾਈ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਘਾਟਾ, ਪਿਛਲੇ ਬਾਰੋਕਜ਼ਈ ਸ਼ਾਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੀ ਵਿਦਿਆ ਵਲੋਂ

ਅਣ-ਗਹਿਲੀ ਆਦਿ ਹਨ। ਅੱਜ ਕਲ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਮੁਢਲੀ ਪਰਾਇਮਰੀ ਵਿਦਿਆ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੇ ਮੁਫਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਹ ਜਬਰੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜ਼ਮੀਵਾਰੀ ਪੁਲਸ ਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੇਖਣ ਕਿ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਉਮਰ ਵਾਲੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਮਦਰਸੀਂ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਹੀਂ।

ਪਰਾਇਮਰੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਵਿਦਿਆ ਜਬਰੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ ਪਰ ਮੁਫਤ ਧੁਰ ਤਕ ਅਰਥਾਤ ਕਾਲਜਾਂ ਤੇ ਯਨੀਵਰਸਟੀ ਤਕ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਪਾੜਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਕੈਈ ਫੀਸ ਨਹੀਂ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਹੋਰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਧੁਰ ਤਕ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮੁਫਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਤਕ ਕਿ ਸਭ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਕਪੜੇ ਭੀ ਸਰਕਾਰੋਂ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਸੁਟ ਸਰਦੀਆਂ ਦਾ ਤੇ ਇਕ ਸੁਟ ਗਰਮੀਆਂ ਦਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਦੇਸਾਂ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਗੱਲ ਅਮਰੀਕਾ ਵਰਗੇ ਧਨਾਛ ਦੇਸ ਨੇ ਭੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਗਰੀਬ ਅਫਗਾਨਿਤਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸਾਇਦ ਕੋਈ ਆਖੇ ਕਿ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕੀ ਅਮੀਰ ਹਨ ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਦੇਸ ਅਮਰੀਕਾ ਵਾਡੂ ਤਾਂ ਧਨਾਛ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਗਲਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਵਿਖਾਈਆਂ ?

ਸਕੂਲ ਤੇ ਕਾਲਜ-

ਅਜ ਤੋਂ ਪੰਜਾਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦੀ ਤਰਾਂ ਮਸਿਤਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਦਰਸੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਜਿਥੇ ਕਿ ਮੁੱਲਾਂ ਲੋਕ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਹੋਰ ਅਰਬੀ ਫਾਰਸੀ ਆਦਿ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬਿਦੇਸ਼ੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਰਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਸੰਨ ੧੯੦੪ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਹਬੀਬੁਲਾਖਾਨ ਨੇ ਹਬੀਬੀਆ ਸਕੂਲ (ਜੇ ਹੁਣ ਹਬੀਬੀਆ ਕਾਲਜ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪਰਸਿਧ ਹੈ) ਖੋਲਿਆ ਜਿਥੇ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਸਕੂਲ ਤੇ ਕਾਲਜ

ਬਾਂ ਬਾਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਕਾਬੁਲ ਵਿਚ ਹਬੀਬੀਆ, ਗਾਜ਼ੀ, ਇਸਤਿਕਲਾਲ ਤੇ ਨਜਾਤ ਕਾਲਜ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਕਾਲਿਜਾਂ ਹਬੀਬੀਆ ਤੇ ਗਾਜ਼ੀ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸਤਿਕਲਾਲ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਤੇ ਨਜਾਤ ਵਿਚ ਜਰਮਨ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਵਾਲੇ ਉਸਤਾਦ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਅਮਰੀਕੀ, ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਤੇ ਜਰਮਨ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਈ ਮਸੀਤਾਂ ਵਿਚ ਹਾਲ ਤਕ ਭੀ ਮਕਤਬ (ਮਦਰਸੇ) ਹਨ ਜਿਥੇ ਕਿ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਪਿਛੋਂ ਬੱਚੇ ਦੁਸਰੇ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਚੌਥੀ ਜਮਾਤ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪਰਾਇਮਰੀ (ਇਬਤਿਦਾਦੀ) ਵਿੱਦਿਆ—

ਪਰਾਇਮਰੀ ਵਿੱਦਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਮੁਫਤ ਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ੬-੭ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਬੱਚੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਨੇ। ਛੇ ਸਾਲ ਦਾ ਕੋਰਸ ਹੈ ਤੇ ੩੦ ਤੋਂ ੪੦ ਹਫ਼ਤੇ ਤਕ ਸਾਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੁਮੇਰਾਤ (ਵੀਰਵਾਰ) ਨੂੰ ਅੱਧੀ ਛੁਟੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜੁਮੇ (ਸੁਕਰਵਾਰ) ਨੂੰ ਸਾਗੀ। ਦਿਨ ਵਿਚ ੪੫-੪੫ ਮਿੰਟ ਦੇ ਪੰਜ ਪੀਰੀਅਡ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।

ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਆਮ ਬੋਲੀ ਪਸ਼ਤੋਂ ਹੈ, ਪਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਚੁੰਕਿ ਦੋ ਬੋਲੀਆਂ ਹਨ, ਪਸ਼ਤੋਂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ (ਜੋ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਅਤੇ ਈਰਾਨ ਨਾਲ ਲਗਦੀਆਂ ਸਰਹਦਾਂ ਤੇ ਬੋਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ), ਇਸ ਲਈ ਫਾਰਸੀ ਭੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਦੋਨੋਂ ਬੋਲੀਆਂ ਸਿੱਖਣੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਪਸ਼ਤੋਂ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਅਤੇ ਵਾਰਸੀ ਬੋਲਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਸ਼ਤੋਂ ਦਾ ਪੜ੍ਹਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਲੋਕਾਂ ਦੀ ੮੮ ਫੀ ਸਵੀ ਵਸੋਂ ਚੁੰਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸਲਾਮੀ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਹੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਿ ਸਿਖਾਂ, ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਜਹੂਦੀਆਂ ਦੀ ਭੀ ਚੇਖੀ ਵਸੋਂ ਹੈ ਉਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਲਈ ਸਿਖ, ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਜਹੂਦੀ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦਾ ਭੀ ਪਰਬੰਧ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਮਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਬਹੁਤੇ ਘਾਟੇ ਵਿਚ ਨਾ ਰਹਿਣ।

ਲੜਕੇ ਤੇ ਲੜਕੀਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਸਾਂਝੀ

ਇ: ਪੰ: ੩੯:

ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਇੱਥੇ ਰਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵੱਡੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਨੂੰ ਚੂੰਕਿ ਪਰਦਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਥੇ ਸਾਂਝੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਸੈਕੰਡਰੀ ਵਿੱਦਿਆ (ਲੀਸਾ) -

ਅਫਗਾਨਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੁਢਲੀ ਵਿੱਦਿਆ ਤੋਂ ਬਾਦ ਅਗਲੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਯੂਰਪ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਕੇ ਘੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਖ ਆਦਰਸ਼ ਅਫਗਾਨ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਖਲਾਕੀ, ਧਾਰਮਕ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੱਕਿਆਂ ਕਰਕੇ ਚੰਗੇ ਨਿਰੋਏ ਅਫਗਾਨ ਸ਼ਹਿਰੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮਨੋਰਥ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਕਾਰ ਵਿਚ ਨਿਪੁਣ ਹੋਣ।

ਸੈਕੰਡਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਕੋਰਸ ਭੀ ਈ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੁਸਰੇ ਇੱਕੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੇ ਡਿਪਲੋਮਾ ਮਿਲਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਸਾਈਂਸ, ਫਲਸਫੇ ਜਾਂ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਈਂਸ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸ਼ਾਖਾਂ ਵਿਚ ਖਾਸ ਮੁਹਾਰਤ (Specialization) ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਲ ਵਿਚ ੪੦ ਹਫ਼ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਹਰ ਹਫ਼ਤੇ ਵਿਚ ੩੪/੩੬ ਪੀਰਡ ਹੁੰਦੇ ਨੇ।

ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਭੀ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਸਟੇਸ਼ਨਰੀ ਆਦਿ ਸਭ ਸਾਮਾਨ ਸਰਕਾਰੋਂ ਮੁਫ਼ਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋੜਵੰਦਾ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਵੇਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਉਚੇਚੀ ਵਿੱਦਿਆ

ਉਚੇਚੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਾਬੁਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਮਹਿਕਮਿਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੈਕਲਟੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਬੁਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸੰਨ ੧੯੪੯ ਵਿਚ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਸੀ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਉਹ ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਹੀ ਲਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੈਕਲਾਰੀਅਟ-ਬੀ. ਏ., ਬੀ. ਐਸ-ਸੀ-ਵਰਗਾ (ਬੈਚਿਲਰ ਦਾ ਡਿਪਲੋਮਾ) ਲੈ ਲਿਆ ਹੋਵੇ। ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੂੰ

‘ਪੈਹੁੰਤੂਨ’ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਖਾਸ ਫੈਕਲਟੀਆਂ ਇਹ ਹਨ:-

੧. ਮੈਡੀਸਨ (ਡਾਕਟਰੀ ਇਲਾਜ) - ਕੋਰਸ ਵੇਂ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸਾਲ ਸਾਇੰਸ ਪੜ੍ਹਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੰਜ ਸਾਲ ਹਕੀਮੀ। ਫੈਕਲਟੀ ਵਿਚ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਤੋਂ ਬਾਦ ਜਿਗਾਹੀ (ਚੀਰ ਫਾੜ), ਦਾਈ ਪੁਣੇ, ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨ ਪਾਸ ਕਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਅਮਲੀ ਤਜਰਬਿਆਂ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲ ਤੇ ਲੈਬੋਰਿਟਰੀਆਂ ਹਨ। ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਅਫਗਾਨ ਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਹਨ।

੨. ਕਾਨੂੰਨ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਵਿਗਿਆਨ (Law and Political Science) - ਚਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਕੋਰਸ, ਪਰੋਫੈਸਰ ਅਫਗਾਨ, ਜਰਮਨ, ਆਸਟਰੀਆਨ, ਮਿਸਰੀ ਤੇ ਤੁਰਕ ਹਨ।

੩. ਸਾਇੰਸ - ਕੋਰਸ ਚਾਰ ਸਾਲ। ਇਸ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਹਨ:-

(੧) ਹਸਾਬ ਤੇ ਫਿਜ਼ਕਸ

(੨) ਕੈਮਿਸਟਰੀ

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹਨ:-

(੧) ਜੂਐਲੋਜੀ (ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ)

(੨) ਬੈਟੋਨੀ (ਬਿਰਛਾਂ ਪੌਦਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ)

(੩) ਮਾਈਨੋਜ਼ (ਖਾਨਾਂ, ਸੋਨਾ, ਚਾਂਦੀ, ਲੋਹਾ, ਆਦਿ ਦਾ ਗਿਆਨ)

(੪) ਖੇਤੀ ਬਾੜੀ।

੪. ਲਿਟਰੇਚਰ (ਸਾਹਿਤ) - ਕੋਰਸ ਚਾਰ ਸਾਲ। ਇਸ ਵਿਚ ਹਨ:-

ਪ੍ਰਸ਼ਤੋਂ - ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ, ਵਿਆਕਰਨ ਤੇ ਪੁਸਤਕਾਂ।

ਫਾਰਸੀ - ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ।

ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ

ਤਹਿੰਜੀਬ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਅਫਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਰਾਜਸੀ ਇਤਿਹਾਸ

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ

ਅਰਬੀ, ਸੰਸਕਰਿਤ ਤੇ ਅਵੇਸਤਕ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

੪੨.

ਤਵਾਰੀਖ ਤੇ ਜੁਗਰਾਫੀਆ ਭੀ ਇਸੇ ਫੈਕਲਟੀ ਵਿਚ ਹਨ।
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਭੀ ਵਿੱਦਿਆ ਮੁਫਤ ਹੈ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ
ਹੋਰ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮੁਫਤ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਰੀਬ
ਵਿੱਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਟੀ ਕਪੜਾ ਭੀ ਮੁਫਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਈਆਂ
ਨੂੰ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਵਜ਼ੀਫੇ ਭੀ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਉਚੇਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ
ਵਿੱਦਿਆਰਥੀ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚ ਤੇ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ
ਹਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਚੋਖੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਅਫਗਾਨ ਮੰਡੇ ਫਰਾਂਸ, ਇੰਗਲ-
ਸਤਾਨ ਅਮਰੀਕਾ, ਮਿਸਰ, ਸੁਇਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ
ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਹਨ।

ਯੂਨੀਵਰਸਟੀ ਵਿੱਦਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ
ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਕੂਲ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ:-

੧-ਮਕੈਨੀਕਲ, ਲੋਹਾਰਾ, ਤਰਖਾਨਾ, ਬਿਜਲੀ, ਮੋਟਰ ਇੰਜ-
ਨੀਰੀ, ਮਕਾਨ-ਉਸਾਰੀ, ਆਦਿ।

੨-ਬੇਤੀ-ਬਾੜੀ।

੩-ਆਰਟ, ਪੱਥਰ-ਘਾੜੀ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਉਣਾ, ਆਦਿ।

੪-ਦਾਈ ਦਾ ਕੰਮ, ਬੀਮਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ, ਦੰਦ ਸਾਜ਼ੀ।

੫-ਲੇਖਾ-ਪੱਤਾ (ਹਿਸਾਬ-ਕਿਤਾਬ) ਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗਾਰੀ (ਕਲਰਕੀ
ਲਿਖਾ-ਪੜ੍ਹੀ), ਦਫਤਰ ਦਾ ਹੋਰ ਕੰਮ।

੬-ਵਪਾਰ, ਬੈਂਕ ਦਾ ਕੰਮ।

੭-ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਇਸਲਾਮਕ ਵਿੱਦਿਆ।

੮-ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੀ ਸਿਖਲਾਈ।

੯-ਕਸਰਤ ਤੇ ਖੇਲਾਂ, ਆਦਿ, ਆਦਿ।

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿੱਦਿਆ-ਛੰਗ ਦਾ ਵਾਧਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ
ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸਾਂ ਤੋਂ ਖਾਸ ਮੁਹਾਰਤੀ ਉਸਤਾਦ ਮੰਗਾਏ
ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਿਵੇਸ਼ੀ ਬੋਲੀਆਂ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦੇਸਾਂ ਦੇ
ਉਸਤਾਦ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਫਰਾਂਸੀਸੀ,
ਜਰਮਨ ਲਈ ਜਰਮਨ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਲਈ ਅਮਰੀਕੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼
ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਈਬੀਆ ਤੇ ਗਾਜ਼ੀ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ

ਇ: ਪ: ੪੨

੪੩.

ਅਮਰੀਕਨ, ਇਸਤਕਲਾਲ ਵਿਚ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਤੇ ਨਜ਼ਾਤ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਪਰਫੈਸਰ ਹਨ। ਫੌਜੀ ਸਿਖਲਾਈ ਲਈ ਤੁਰਕ ਤੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਫਸਰ ਹਨ। ਕੁਝ ਕੁ ਸਕੂਲਾਂ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਉਸਤਾਦ ਭੀ ਹਨ।

ਗੱਲ ਕੀ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਅਫਗਾਨ ਦਿਨ ਰਾਤ ਜਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਛਾਲੀਂ ਅੱਜੋ ਵਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬਜਟ ਦਾ ਪੰਜਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਵਿਦਿਆ ਉਤੇ ਖਰਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੂਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆ ਇਸਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਫਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਏਥੇ ਹੈ।

ਅਜਾਇਬ ਘਰ ਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ

ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਵੱਡੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਥੇ ਆਮ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲੋਕ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹੋਣ।

ਯਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀਆਂ ਫੈਕਲਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਲਜਾਂ ਦੀਆਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਹਿਕਮਾ ਤਾਲੀਮ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਹੀ ਕੁਝ ਚੰਗੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਥੇ ਭੀ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਚੀਆਂ ਹੀ ਠੀਕ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਭੀ ਲਕੜੀ ਦੇ ਖੇਖਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਕਾਢੀ ਗੋਹ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹੋਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਹਨ:-

ਕਿਤਾਬ-ਖਾਨਾ-ਇ-ਰਿਆਸਤਿ ਮਤਬੂਆਇਤ, ਕੋਟਾ-ਇ-ਲੰਦਨੀ।

ਕਿਤਾਬ ਖਾਨਾ-ਇ-ਬਾਂਕਿ ਮਿੱਲੀ।

ਕਿਤਾਬ ਖਾਨਾ-ਇ-ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ।

ਕਿਤਾਬ ਖਾਨਾ-ਇ-ਸ਼ਾਹੀ (Royal Library) ਜੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ

ਨਿਜੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਹੈ।

ਅਮਰੀਕਨ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਜੋ ਹੁਣ ਹੀ ਕਾਬੂਲ ਦੇ ਅਮਰੀਕੀ

ਇ: ਪ: ੪੩.

ਸਫ਼ਾਰਤ ਖਾਨੇ ਨੇ ਖੋਲ੍ਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਪੁਸਤਕ ਸੰਗ੍ਰਹਿ,
ਸੂਚੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਹੈ।

ਲਿਖਤੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸਭ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਇਕੱਠ
ਕਾਬਲ ਮੀਉਜ਼ੀਅਮ (ਅਜਾਇਬ ਘਰ) ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਮੀਉਜ਼ੀਅਮ
ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲਹੀਂਦੇ ਵੱਲ ੬—੭ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਦਾਰੁਲ-ਅਮਾਨ ਵਿਚ
ਹੈ। ਇਥੇ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁਧ ਦੇ ਬੁਡਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਹੈ।
ਅਫ਼ਗਾਨਿਤਾਨ ਦੇ ਪਰਾਚੀਨ ਯੂਨਾਨੀ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ
ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਖਾਨਦਾਨ ਦੁਰਾਨੀ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਾ ਭੀ
ਚੰਗਾ ਇਕੱਠ ਹੈ। ਕਾਫ਼ਿਰਸਤਾਨ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਨੂਰਿਸਤਾਨ ਕਹੀਂਦੇ
ਹਨ) ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਭੀ ਰੱਖੀਆਂ
ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁਰਾਨ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਐਸੇ
ਹਨ ਜੋ ਹਜ਼ਰਤ ਇਮਾਮ ਹਸਨ, ਹਜ਼ਰਤ ਅਲੀ ਤੇ ਹਜ਼ਰਤ ਉਸਮਾਨ
ਦੇ ਲਿਖੇ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਖਾਸ ਜ਼ਿਕਰ ਦੇ
ਯੋਗ ਹਨ:-

ਯਾਕੂਬ ਅਲੀ (ਮਿਰਜ਼ਾ)ਪੁਤਰ ਅਹਿਮਦ ਅਲੀ ਖਾਨ ਕਾਬਲੀ-
ਕਿਤਾਬਿ ਤਵਾਰੀਖਿ ਪਾਦਸ਼ਾਹਾਨਿ ਮੁਤਾਬਰੀਨਿ ਅਫ-
ਗਾਨਿਸਤਾਨ, ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਰਮਜ਼ਾਨ ੧੩੦੭
ਹਿ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਦੇਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ
ਅਮੀਰ ਅਬਦੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਖਾਨ ਦੇ ਚਿਨਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਹਨ।
ਸਵਾਨਿਹ-ਓ-ਤਵਾਰੀਖ ਅਮੀਰ ਅਬਦੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਖਾਨ-ਉਸ
ਦੇ ਆਪਣੇ ਹਥੀਂ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ।
ਵਕਾਜਾਇ-ਖਾਰਿਕਾਇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਾਬਾ, ਜੋ ਉਸ ਦੇ
ਵਜੀਰ ਸ਼ਾਹ ਵਲੀ ਖਾਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਗਈ ਸੀ।
ਨਾਰਾਇਨ ਕੌਲ ਆਜ਼ਿਫ-ਅਹਿਵਾਲ ਕਸ਼ਮੀਰ।
ਮੁਹੰਮਦ ਆਜ਼ਮ-ਤਵਾਰੀਖਿ ਕਸ਼ਮੀਰ।
ਵਾਕਿਆਤਿ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ।
ਤਵਾਰੀਖਿ ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ।
ਵਾਕਿਆਤਿ ਸ਼ਾਹ ਸ਼ੁਜਾਹ, ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਹਾਲਾਤ।

੪੫.

ਜਵਾਬ-ਓ-ਸਵਾਲਿ ਅਮੀਰ ਅਬਦੁਰ ਰਹਿਮਾਨ ਵਾਵਾਇ-
ਸਰਾਇ ਹਿੰਦ, ਜਮਾਦੀ-ਓ-ਸਾਨੀ ੧੩੦੨ ਹਿ।
ਨਸਥ ਨਾਮਾ-ਇ-ਮੁਸ਼ਾਇਖਿ ਹਿੰਦ।
ਸਿੱਦੀਕੀ-ਤਾਰੀਖਿ ਅਹਿਮਦ।
ਅਥਲਫਜ਼ਲ, ਕਿਤਾਬ ਦਰ ਤਸੱਫੂਫ, ੧੦੬੩ ਇ।
ਤੁਜਕਿ ਅਮੀਰ ਤੈਮੂਰ ਗੁਰਗਾਨੀ।
ਗੁਲਾਮ ਹੈਦਰ ਖਾਨ-ਜੰਗਨਾਮਾ।

ਕਾਬਲ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਸਿਖ

ਕਾਬਲ ਵਿਚ ੮੫੦ ਕੁ ਘਰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਸਿਖ ਤੇ ਸੇਵਕ ਕਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਬੜੇ ਸਰਥਾਲ੍ਹ ਤੇ ਪਰੇਮੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਚਾਰ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇਤੇ ਹੈ। ਪਰਾਣੇ ਸਮਿਆਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਇਥੇ ਚਲੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਇਥੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਹਨ। ਇਹ ਅਸਲੋਂ ਨਸਲੋਂ ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਅਫਗਾਨ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਵੇਲੇ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਖ ਸੇਵਕ ਬਣੇ ਤੇ ਉਦੇਂ ਤੋਂ ਬਰਾਬਰ ਸਿਖ ਸੇਵਕ ਚਲੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਬਲ, ਗਾਜ਼ਨੀ ਤੇ ਕੰਯਾਰ ਦੀਆਂ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਆਇਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਦੁਰੇਡੇ ਦੇਸਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਲੋਕ ਸਿਖੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਰੇਮ ਤੇ ਸਿਦਕ ਵਧਦਾ ਤੇ ਪੱਕਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਗੁਰੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਰ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਭੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ। ਫਾਸਲਾ ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਆ ਕੇ ਸਿੰਘ ਨਾ ਸਜ ਸਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਉਥੇ ਹੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਲਿਆ। ਫੇਰ ਭੀ ਕੁਝ ਟੱਬਰ ਐਸੇ ਰਹਿ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਧਾਰੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਖੀ ਸਿਦਕ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਾ ਆਇਆ। ਉਹ ਹੁਣ ਤਕ 'ਸੇਵਕ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹਨ। ਇਹ ਸਿਖੀ ਵਿਚ ਪਰਪੱਕ ਹਨ ਤੇ ਧਰਮ ਕਰਮ

ਇ: ਪ: ੪੫.

ਦੀਆਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਸਿਖੀ ਰਹੁ ਰੀਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ਼ਟ ਹੈ।

ਕੁਝ ਕੁ ਪੁਰਾਤਨ ਹਿੰਦੂ ਐਸੇ ਭੀ ਹਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਪਰ ਨਿਸਚਾ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਪੂਜਾ ਲਈ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਖ ਸੇਵਕਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਭਾਈਚਾਰਕ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਸਿਖਾਂ ਸੇਵਕਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਹੈ ਉਥੇ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪੰਜ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਕੰਧਾਰ ਵਿਚ ਹਨ, ਇਕ ਰਾਜ਼ਨੀ, ਸਤ ਕਾਬਲ ਵਿਚ, ਇਕ ਜਲਾਲਾ ਬਾਦ ਵਿਚ ਤੇ ਇਕ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਵਿਚ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਕੁਹੌਰ ਕਸ਼ਬਿਆਂ ਤੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਨ। ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਸਥਾਨ ‘ਸਸ਼ਮਾ ਸਾਹਿਬ’ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਚਲਦਾ ਹੈ।

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿਖ ਸਿਦਕ ਭਰੋਸੇ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪੱਕੇ ਹਨ। ਸਵੇਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਭਰਪੂਰ ਹੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਬੜੇ ਪਰੇਮ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਅਭਾਗਾ ਸਿਖ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਸਵੇਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ ਹੋਵੇ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਸਾ ਦੀ ਵਾਰ ਲਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਬਾ ਕੀਰਤਨ ਹੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਪੁਰਬ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤਯਾਰੀ ਹਨ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਇਕ ਸਿੰਘ ਭੀ, ਕੀ ਬੁਢਾ ਤੇ ਕੀ ਜਵਾਨ ਤੇ ਬੱਚਾ, ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤੋਂ ਬਣੀਰ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਕਾਬਲ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸਿਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖਾਸ ਬਾਬਾ ਸਰਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਹਨ ਜੋ ਭਾਵੇਂ ਧਨਾਢ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਪਰ ਸੇਵਾ-ਭਾਵ ਵਿਚ ਸਬ ਤੋਂ ਮੌਹਰੀ ਹਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਹਰ ਕੰਮ ਲਈ ਹਰ ਵੇਲੇ ਤਿਆਰ ਰਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਸਿਖ ਬੱਚੇ ਬੱਚੀਆਂ ਲਈ ਗੁਰਮੁਖੀ ਤੇ ਧਾਰਮਕ ਵਿਦਿਆ ਦਾ ਸਕੂਲ ਚਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਹਿੰਦੀ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦਾ ਭੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਲਿਖਤੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬਾਂ

ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਜੋ ਖੇਤਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਠਾਈ ਉਸ ਲਈ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਲੋਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ। ਜੇ ਕਾਬੂਲ ਪੁਜਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸਾਇਦ ਮੈਨੂੰ ਇਤਨੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੋਈ।

ਦੂਸਰੇ ਸੱਜਣ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੈਂ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ ਉਹ ਹਨ ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਰਬਾਰੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬੂ ਸਰਨ ਸਿੰਘ। ਪਿਛਲੇ ਦੌਨੇ ਸਜਣ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਮੀਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ। ਇਹ ਬੜੇ ਹਿੰਮਤੀ ਤੇ ਪੰਥ ਸੇਵਾ ਲਈ ਦਰਦ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਹਰ ਮੈਦਾਨ ਫਤਿਹ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕਾਬੂਲ ਅਤੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕਈ ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਬੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਹੋਰ ਭੀ ਕਈ ਇਕ ਬੜੇ ਪਰੇਮੀ ਸਿੰਘ ਕਾਬੂਲ ਵਿਚ ਹਨ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਕਾਰੋਬਾਰ ਵਿਚ ਇਤਨੇ ਫਸੇ ਹੋਏ ਹਨ ਕਿ ਪੰਥਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਯੋਗ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਪੰਥ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਪਰਸਿੱਧੀ ਨਹੀਂ। ਐਸੇ ਏਨੀਆਂ ਦਾ ਕੀ ਫਾਇਦਾ ਜੋ ਕੰਮ ਦੀ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲੋਂ ਉਹ ਗਰੀਬ ਸੌ ਗੁਣਾਂ ਚੰਗੇ ਜੋ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਵੰਡ ਛਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮਾਇਆ

“ਪਾਪਾਂ ਬਾਝਹੁ ਹੋਵੈ ਨਾਹੀ, ਮੁਇਆਂ ਸਾਥਿ ਨਾ ਜਾਈ ॥”

ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ—

ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਫਸੋਸ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਾਬੁਲ ਦਾ ਉਹ ਮਹਾਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਸਥਾਨ ਜੋ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਨਾਲ ਪਵਿਤਰ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਥੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਸਥਾਪਨ ਸੀ ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸੁਆਰਬੀ ਤੇ ਬੇ-ਹਿੰਮਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਅਨਗਹਿਲੀ ਕਰਕੇ ਮਿਟ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਪਾਨ ਚੌਕ ਜੁੱਬਾ (ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੁਣ ਜਾਦਿ ਮਹਿੰਮੰਦ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ) ਵਿਚ ਸੀ, ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਕੀਮ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਹੁਣ ਢਹਿ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਕੀਮ ਚਾਲੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਰਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਮਲਬਾ ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਅਤੇ ਕੀਮਤ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਪਰਬੰਧਕਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਅਖਤਿਆਰ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਨਵੀਂ ਸਕੀਮ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਜਗਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਖਰੀਦ ਲੈਣ। ਪਰ ਚੂਕਿ ਪਰਬੰਧਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲੈਣ ਦੀ ਸੋਚੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਮਲਬਾ, ਸਾਮਾਨ ਆਦਿ ਉਥੇ ਹੋਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਾਸਤੇ ਵਰਤਣ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਮਹੀਨਤਾ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਥਾਂ ਇਕ ਵਪਾਰੀ ਪਠਾਣ ਸਾਹਿਬ ਜਾਨ ਖਾਨ ਜਹਾਜ਼ੀ ਨੇ ਖਰੀਦ ਲਈ ਤੇ ਇੱਥੇ ਇਕ ਅਮਾਰਤ ਬਣਾ ਲਈ। ਸਾਹਿਬ ਜਾਨ ਖਾਨ ਜਹਾਜ਼ੀ ਰੱਬ ਦਾ ਭੈ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਭਲਾ ਲੋਕ ਅਫਗਾਨ ਦੱਸੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਦਾਨੀ ਪਰਸਿਧ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਪਾਸੋਂ ਇਕ ਲੱਖ

ਇ: ਪ: ੪੮.

ਅਫਗਾਨੀ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਹਿੰਦੂ ਗਰੀਬ ਸੀ ਅਤੇ ਕਰਜ਼ਾ ਲਾਹ ਸਕਣ ਦੀ ਉਸ ਵਿਚ ਸਮਰਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਇਸਤਰੀ ਸਾਹਿਬ ਜਾਨ ਦੇ ਘਰ ਗਈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਪਰ ਰਹਿਮ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਘਰ ਆਏ ਦਾ ਮਾਣ ਰੱਖਣਾ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਉੱਘਾ ਖਾਸਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਗਦੀ ਵਾਹ ਉਸ ਨੂੰ ਨਿਰਾਸ ਨਹੀਂ ਮੌਜੂਦੇ। ਸਾਹਿਬ ਜਾਨ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਦਇਆ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਪਠਾਣੀ ਬਿਰਦ ਪਾਲਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਰਜ਼ਾ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਭੀ ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਸਾਹਿਬ ਜਾਨ ਉਹ ਅਸਥਾਨ ਲਗਦੇ ਮੁੱਲ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਪਰ ਅਫਸੋਸ ਤੇ ਦੁਖ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਕਾਬਲ ਦੇ ਸਿਖ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਕੇ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਪਾਸ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਚੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਮਾਲ ਤੇ ਰੁਪਇਆ ਹੈ ਉਹ ਨਾ ਆਪ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਪਿੱਛੇ ਲਗ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਮੁੜ ਅਸਥਾਪਨ ਹੋਣ ਵਿਚ ਛਿੱਲ ਪੈਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖਤਰਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਤਸ਼ਾਹ ਬਿਲਕੁਲ ਮਰ ਜਾਏਗਾ। ਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਅਸਥਾਨ ਸਦਾ ਲਈ ਹੱਥੋਂ ਚਲਾ ਜਾਇਗਾ। ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਮਿਟ ਜਾਏਗਾ, ਜਿਸ ਲਈ ਕਲੰਕ ਦਾ ਟਿੱਕਾ ਕਾਬਲੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਲੱਗ ਜਾਏਗਾ। ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਜਿਹੜੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਉਸ ਦਾ ਪੈਸਾ ਤੇ ਮਾਲ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਬੁਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼, ਮਾਲ ਤੇ ਰੁਪਇਆ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਲਈ ਨਹੀਂ ਖਰਚ ਕਰਨਗੇ। ਅਤੇ ਸਮਾਂ ਪੇ ਜਾਣ ਨਾਲ ਆਪੇ ਹੀ ਵਰਤ ਲੈਣਗੇ ਤਾਂ ਇਹ ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੀ ਚੇਗੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੇ ਇਹ ਪਾਰੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਤੇ ਖਾਨਦਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਡਾਂ ਵਿਚ ਰਚ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਮੱਤ ਬਖਸ਼ੇ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਅਸਥਾਪਨ ਕਰਨ ਦਾ ਬਲ ਦੇਵੇ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਉੱਦਮ

ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਕਾਰਕੁਨਾਂ ਨੇ ਭੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ (ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਸੀ) ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਾਹਰਲੀ ਮਰਦ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਕਮੇਟੀ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਾਂਗੇ ਪਰ ਕੀਤਾ ਅਜੇ ਤਕ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਭਦੀ ਨਹੀਂ।

੧੦ ਸਤੰਬਰ ਸੰਨ ੧੯੮੨ ਈ। ਬੁਧਵਾਰ ਦੇ ਦਿਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਖਾਲਸਾ ਅਤੇ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਗੰਜ ਬਖਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਛਕਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਥੇ ਆਏ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸ ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾ ਕੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਮਿਟਣ ਨਾ ਦਿਓ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਅਸਥਾਪਨ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੋ। ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦਿਨ ਬਾਦ ਮੈਂ ਇਕ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਮੁੜ ਇਹੀ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਭਰ ਆਏ ਅਤੇ ਉਹ ਉੱਦਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਚਾਰਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਮੀਤ ਪਰਧਾਨ ਬਾਬੂ ਸਰਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹੁਤ ਦਲੇਰੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ। ਇੱਥੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਤਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਨਤੀਜੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਹਾਂ ਕਿ ਕਾਬਲ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਲਈ ਮਾਇਆ ਦਾ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ, ਮਿਲ ਬੈਠਣ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ ਤੇ ਬੇਹਿੰਮਤੀ ਹੈ। ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਾਬਲੀ ਸਿੰਘ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪੁਰਾਣੇ ਪਰਬੰਧਕ ਉੱਕੇ ਹੀ ਬੇਹਿੰਮਤੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ—ਪੜਾ ਨਹੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਹੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕੀ ਹੈ ਇਹ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੁਝ ਭੀ ਹੋਵੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲਾਲ ਨੂੰ ਇਸ ਸੇਵਾ ਲਈ ਨਿਤਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਹੀ ਇਹ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕਾਬਲੀ ਸਿੰਘ ਆਪੇ ਵਿਚ ਦੀ ਪਾਟੇ ਧਾੜ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰਨ ਤਾਂ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਫਗਾਨ-

ਸਤਾਨ ਦੇ ਆਨੂਆਂ ਨੂੰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਫਤਰ ਜਲਾਬਾਦ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਸੇਵਾ ਆਪੂਣੇ ਸਿਰ ਲੈ ਲੈਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਹਿੰਮਤ ਹੈ, ਗੁਰੂ ਉੱਤੇ ਭਰੋਸਾ ਹੈ, ਸੇਵਾ ਦੀ ਲਗਨ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਮਾਇਆ ਅਰਦਾਸ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਕੇ ਲਾਲ ਬੇਅੰਤ ਹਨ। ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਲ ਬਖਸ਼ੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਝਾਕਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੈ ਲੈਣ। ਬਾਕੀ ਆਪੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਤੁਰਨਗੇ। ਮੈਨੂੰ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਉਂ ਕੋਈ ਆਸ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਜੋ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਹੋ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕਰੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਉਸ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲੇਖੇ ਲਾਏਗਾ। ਜੋ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਏਗਾ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਬੇਮੁਖ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੇ ਸੰਗਤ ਦਾ ਦੇਣਦਾਰ ਹੋਵੇਗਾ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਖਾਲਸਾ, ਡੇਰਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਵਾਲਾ

ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੇ ਇਥੇ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਦਾ ਕਾਇਮ ਹੈ। ਅਜ ਕੱਲ ਇਸ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਕਾਨ ਦੋ-ਮੰਜ਼ਲਾ ਹੈ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਸਜਦੇ ਹਨ। ਹੇਠਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਵਿਚ ਭੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਡੇਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਇਕ ਤਾਕ ਵਿਚ ਜੋਤ ਜਗਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਖੰਡ ਜੋਤ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਉਪਰ ਗੁਰਮੁਖੀ ਵਿਚ ਲਕੜੀ ਦੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਖਰਾਂ ਵਿਚ “ਧੰਨ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ” ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਥੇ ਸੰਮਤ ੧੯੬੯ (ਸੰਨ ੧੯੧੨ ਈ.) ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਬੀੜ ਹੈ।

ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਤਤਕਰੇ ਦੇ ਪ ਪਤਰੇ ਹਨ। ਅੰਕ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅੱਗੇ ਇਕ ਪਤਰਾ ਖਾਲੀ ਹੈ ਤੇ ਡੇਰ ਗ੍ਰੰਥ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤਤਕਰੇ ਦੇ ਪਤਰੇ ਪ(ਅ) ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਕਾਲਮ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ “ਜੰਗਨਾਮਾ”
ਇ: ਪ: ੫੧.

੫੨.

ਬੈਂਤ ਫਾਰਸੀ ੫੮੦ । ਤਤਕਰਾ ਸਮਾਪਤਮ ਸਤ ਸੁਭਮ ਸਤ ॥” ਦਰਜ
ਹੈ ਪਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਬੈਂਤ ਨਹੀਂ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ।
ਗ੍ਰੰਥ ੫੯੮(ਅ) ਪਰ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੈ । ੫੯੯ ਤੋਂ ੫੮੦ ਅੰਕਾਂ ਵਾਲੇ
ਪੱਤਰੇ ਹੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ ।

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੫੯੮

ਸਾਈਜ਼ ੨੦×੧੬ ਉਂਗਲ

ਪਤਰਾ ੩੨੦ (੪) ਉਤੇ ਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਕੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ
॥ ੧੦ ॥ ਹੈ ਅਤੇ ਪਤਰਾ ੫੮੭(ਅ) ਤੋਂ ਜੰਗਨਾਮਾ ॥ ਬੈਂਤ ॥
ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ॥ ੧੦ ॥

“ਕਮਾਲੇ ਕਰਾਮਾਤ.....” ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਜੀ

(ਜੇ ਬਾਬਾ ਅਲਮਸਤ ਕਮਲੀਆ ਜੀ ਨੇ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ)

(੧) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਕੁਲ ਪੱਤ੍ਰੇ ੧੦੧੨ + ੧੨

ਤਤਕਰਾ ੧੨

ਸਾਈਜ਼ ੧੩^੧/_੨ + ੧੧”, ਲਿਖਤ ੧੦” + ੨”

ਅੰਕ ਪਤਰੇ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਖੱਬੇ ਹਥ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ -

੯੫੪ ਦੇ ਸਾਮੁਲੇ ਪ੍ਰਭਾਤੀ ਭਗਤ ਬੇਣੀ ਜੀ

੯੫੫ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਮ: ੯ ॥

੯੫੬ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਸਲੋਕ ਸ਼ਹਸ੍ਰਕਤੀ ਮ: ੧ ॥

“ਪੜ੍ਹ ਪੁਸਤਕ.....”

੯੫੭ “ਕਤੰਚ ਮਾਤਾ.....”

੯੫੯ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਰਾਬਾ ਮਹਲਾ ੫ ॥

“ਕਰਪੂਰ ਪੁਹਪ ਸੁਰੰਧਾ.....”

੯੬੦ ਛੁਨਹੈ ਮਹਲਾ ੫ ॥ “ਹਾਥ ਕਲਮ.....”

੯੬੧ ਚਉਬੋਲੇ ਮਹਲਾ ੫ ॥

ਪ: ੫੨.

੯੬੪ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ
* * *

੯੭੩ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਸਲੋਕ ਮ: ਪ॥ “ਰਤੇ ਸੋਈ.....”

੯੭੪ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਮੰਦਾਵਣੀ ਮ: ਪ॥

੯੭੪ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯ “ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ ॥੫੨॥ ਮ: ੧੦॥
ਬਲੁ ਹੂਉ ॥”

੯੭੬ ਸਲੋਕ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਜੀ ਕੇ ॥ “ਕਬੀਰ ਮੇਰੀ ਸਿਮਰਨੀ...”

੯੮੬ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਸਲੋਕ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ ॥ “ਜਿਤੁ ਦਿਹਾੜੇ...”

੯੮੧ ਸਵਾਜੇ ਸ਼੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ ਮਹਲਾ ੫, “ਆਦ ਪੁਰਖ ਕਰਤਾਰ...”

੯੮੩ ਸਵਾਜੇ ਮਹਲੇ ਪਹਿਲੇ ਕੇ ੧॥ “ਇਕ ਮਨਿ ਪੁਰਖ ਧਿਆਇ...”

ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਮ: ੨,੩,੪ ਦੇ ਸਵਾਜੇ ਹਨ।

੧੦੦੭ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਸਵਾਜੇ ਮਹਲੇ ਪੰਜਵੇ ਕੇ ਪ॥

“ਸਿਮਰੇ ਸੋਈ ਪੁਰਖ...”

੧੦੦੯ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਸਲੋਕ ਮ: ੧॥ “ਜਿਤ ਦਰਿ ਲਖ
ਮੁਹੰਮਦਾ...”

੧੦੦੯ ਸਲੋਕ ਮ: ੧॥ ਬਾਇ ਆਤਸ਼ ਆਬ...”

੧੦੧੦ ਰਤਨਮਾਲਾ

੧੦੧੨ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ

ਰਾਗਮਾਲਾ ॥ ਰਾਗ ਏਕ ਸੰਗ...”

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਿਆਹੀ ਦੀ ਬਿਧਿ

(੨) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਕੁਲ ਪੜ੍ਹੇ ਪ੮੬+੨੦

ਸੁਚੀ ੨੦

ਸਾਈਜ਼ ੧੭"×੧੧", ਲਿਖਤ ੧੩"×੮"

ਸੰਮਤ ੧੯੧੮ ਜੇਠ ੨੫

ਪ੮੦ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੪॥ “ਵੱਡ ਭਾਈਆ ਸੋਹਾਗਣੀ...”

ਪ੮੧ (ਅ) “ਰਤੇ ਸੋਈ...”

ਇ: ਪ: ਪ੩.

੫੪.

ਪੰਤ ਸਲੋਕ ਮ: ੯	“ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ...”
ਪੰਤ ਸਲੋਕ ਮ: ੧	ਮੁਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫ ॥
” ਸਲੋਕ ਮ: ੧	“ਜਿਤ ਦਰ ਲਖ ਮਹੰਮਦਾ...”
ਪੰਤ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮ: ੧	“ਬਾਇ ਆਤਸ਼...”
ਪੰਤ ਮਹਲਾ ੧	ਰਤਨ ਮਾਲਾ
ਪੰਤ (ਅ)	ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ
ਪੰਤ (ਅ)	ਰਾਗ ਮਾਲਾ
ਪੰਤ	ਸਿਆਹੀ ਦੀ ਬਿਧਿ

ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਰੰਜ ਬਖਸ਼

ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਭਾਈ ਲਛਮਨ ਦਾਸ ਜੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਮਹੰਤਾਂ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਦ ਹੈ। ਮਹੰਤ ਬਦਰੀ ਨਾਥ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਨਾਉਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਅਜ ਕਲ ਮਹੰਤ ਤਿਰਲੋਕ ਨਾਥ ਹਨ।

ਮਹੰਤ ਬਦਰੀ ਨਾਥ	
ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਨਾਥ	ਪੁਤਰ ਮਹੰਤ ਬਦਰੀ ਨਾਥ
ਮਹੰਤ ਪਰੇਮ ਨਾਥ	ਪੁਤਰ ਮਹੰਤ ਰਾਮ ਨਾਥ
ਮਹੰਤ ਤਿਰਲੋਕ ਨਾਥ	ਪੁਤਰ ਮਹੰਤ ਪਰੇਮ ਨਾਥ (ਜੇ ਅਜ ਕਲ ਹਨ)

(੧) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੨੩੬

ਸਾਈਜ਼ ੧੩^੧/_੪ " × ੧੨^੧/_੨ ", ਲਿਖਤ ੧੦^੧/_੮ " × ੮^੧/_੨ "

ਅੰਕ ਸਜੇ ਪਾਸੇ

ਸੰਮਤ ੧੮੦੬ ਮਿਤੀ ਕਤਕ ਵਦੀ ਪੰਚਮੀ ਵੀਰਵਾਰ ਗਿਰੰਥ
ਜੀ ਲਿਖਿਆ।

ਨੀਸਾਣੁ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਦਸਖਤ ਮਹਲਾ ੧ ॥ (? ੧੦)

ਜਪੁ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀਉ ਕਿਆਂ ਦਸਖਤਾ ਕਾ ਨਕਲੁ ਥਾ ਤਿਸ
ਦਾ ਨਕਲ ਨਕਲ ਕਾ ਨਕਲ ਨਕਲ ਕਾ ਨਕਲ

ਇ: ਪ: ੫੪.

੩੩ਕਰਾ ੪੦ ਪਤਰੇ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਤਰੇ ਅੰਕ ੧ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

੨੩੦(ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯ ॥ “॥ਪੜ॥ ਮਃ ੧੦॥ ਬਲ ਹੁਉ...”

੨੩੨(ਉ) ਸਲੋਕ ਮਃ ੧ ॥ “ਜਿਤ ਦਰ ਲਖ ਮੁਹੰਮਦਾ”

(ਅ) „ “ਬਾਈ ਆਤਿਸ਼”

੨੩੩(ਅ) ਰਤਨ ਮਾਲ ਮਹਲਾ ੧

੨੩੪(ਅ) ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫

ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ

ਰਾਗ ਮਾਲਾ (੨੩੬ ਪਤਰੇ ਪਰ ਸਮਾਪਤ)

੨੩੬ ਚਲਿਤ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ

“.....ਸੰਮਤ ੧੭੬੪ ਕਤਕ ਵਦੀ ਪੰਚਮੀ ਪ। ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ
ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀਓ ਸਮਾਣੇ ਪਹੁੰਚ ਢੂਢ ਰਾਤਿ ਗਾਈ ਵੀਰਵਾਰ ਸਾਹਿਬ
ਦੇਵ ਲੋਕ ਹੋਏ ਦਖਣ ਦੇ ਵਿਚ ।”

੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧੀ

(੨) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੧੬੭

੩੩ਕਰਾ ਪਤਰੇ ੩੦

ਪਤਰਾ ੩੧ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਰੰਭ

ਸਾਈਜ਼ ੧੨ $\frac{1}{2}$ " × ੮ $\frac{1}{2}$ ", ਲਿਖਤ ੧੧" × ੬ $\frac{3}{4}$ "

੨੬੨(ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧

੨੬੪(ਉ) ਰਤਨ ਮਾਲਾ

੨੬੬(ਉ) ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ

(ਅ) ਰਾਗ ਮਾਲਾ

੨੬੭(ਉ) ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧੀ

(੩) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੫੮੧

ਇ: ਪ: ੫੫.

ਪੰਦ.

ਸਾਈਜ਼ ੧੩^੧/_੨ " × ੧੨^੧/_੨ " ਲਿਖਤ ੧੦" × ੮^੩/_੪"

ਤਤਕਰਾ ੨੪ ਪਤਰੇ, ਅੰਕ ਨਹੀਂ ਲਗੇ ਹੋਏ

ਤਤਕਰੇ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪਤਰੇ ਪਰ ਚਲਿੜ੍ਹ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ
ਕਾ ਹੈ।

ਅੰਤਲਾ ਇੰਦਰਾਜ਼ ਇਹ ਹੈ:-

ਸੰਮਤ ੧੭੩੨ ਮਿਤੀ ਮਘ ਸੁਦੀ ਪ ਵੀਰਵਾਰ ਦੁਇ ਪਹਰ
ਇਕ ਘੜੀ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਸ਼੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਰਨ ਕਾਰਨ ਗੁਰੂ
ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਕਾ ਸਾਂਗ ਦਿਲੀ ਵਿਚ ਹੋਯਾ ਗੁਰੂ ਕੀਤਾ
ਗੁਰੂ ਗੁਰੂ ਜਪਣਾ ਜੋ ਜਪੇਗਾ ਜਨਮ ਸਵਾਟੇਗਾ ਤਿਸ ਕਾ ਉਧਾਰ
ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ।

ਵਾਹਗੁਰੂ ਜੀ ਸਤ੍ਤੁ ਹੈ

ਪ੭੮ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮ: ੧ “ਜਿਤ ਦਰ ਲਖ ਮੁਹੰਮਦਾ.....”
“ਬਾਇ ਆਤਸ.....”

ਪ੭੯ (ਅ) ਰਤਨਮਾਲਾ ਮ: ੧

ਪ੮੧ (ਓ) ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ

ਰਾਗ ਮਾਲਾ

(ਅ) ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧੁ

— — —
ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਕਲਮੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹਨ:-

੧. ਮਹੰਤ ਬਦਰੀਦਾਸ ਗੱਦੀ ਪਰ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਪਿਛੇ ਭਾਈ ਗੋਬਿੰਦ
ਦਾਸ ਚੌਰੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ
ਤੇਸਾ-ਖਾਨੀਆ ਹਥ ਬੱਨ੍ਹੀ ਖੜੋਤਾ ਹੈ।

੨. ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਿਆ ਜੀ।

੩. ਗੁਰੂ ਅੰਗਰ ਜੀ।

੪. ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ।

੫. ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ।

੬. ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ।

ਇ: ਪ: ਪੰਦ.

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ, ਲਾਹੌਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ

ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਇਸ ਲਈ ਆਖਦੇ ਸੂਣੇ ਹਨ ਕਿ ਇਥੇ ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਅਖੌਡ ਜੋਤ ਜਲ ਰਹੀ ਹੈ । ਜੋਤ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦੱਸੀਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਭਾਈ ਉਤਮ ਚੰਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਛਹ ਸਾਲ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਹੀ ਯਾਦ ਹਨ:-

ਭਾਈ ਪੇਖਰ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਲਫ਼ਮਣ ਦਾਸ

ਭਾਈ ਉਤਮ ਚੰਦ (ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਹਨ)

ਹੁਣ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਸੀਤ ਹੈ ਜੋ ਪਹਿਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ । ਇਥੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਫ਼ਕੀਰ ਰਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਚਾਰਾ ਬੇਲਾ ਕਰਕੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ । ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਨੋਂ ਮੰਨਦੇ ਸਨ । ਜਦ ਇਹ ਮਰਿਆ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਦਫ਼ਨਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਉਸ ਥਾਂ ਕਬਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਜੋ ਹੁਣ ਤਕ ਚਾਰਾ ਬੇਲੀ ਦੀ ਕਬਰ ਕਰਕੇ ਪਰਸਿਧ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਸਜਦ ਬਣ ਗਈ । ਫਰਵਰੀ ੧੯੭੯ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਤੇ ਮਸੀਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੀ ਦੀਵਾਰ ਡਿੱਗ ਪਈ । ਜਦ ਸਿਖ ਸੇਵਕ ਇਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਬਨਾਉਣ ਲਗੇ ਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਰੋਕ ਦਿੱਤੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਅਤ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਥਾਂ ਨੂੰ ਮਸੀਤ ਨਾਲ ਰਲਾਉਣ ਦੀ ਸੀ । ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾਦ ਹੋਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੋ ਗਿਆ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਅਮਾਨੁਲਾ ਖਾਨ ਕਾਬਲ ਦਾ ਗਵਰਨਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪਿਤਾ ਅਮੀਰ ਹਬੀਬੁਲਾ ਖਾਨ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਸਰਦਾਰ ਅਮਾਨੁਲਾ ਖਾਨ ਨੇ ਆ ਕੇ ਦੀਵਾਰ ਬਨਾਉਣ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨਾ ਮੰਨੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲਗੇ ਕਿ ਤੂੰ ਦੀਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ, ਸਿਰਫ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹੀ ਹੱਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇਵੇ । ਸਰਦਾਰ ਅਮਾਨੁਲਾ ਖਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਫਸਾਦ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੈ

ਇ: ਪ: ੫੭.

੫੮.

ਇਸ ਲਈ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਵਾਸਤੇ ਕੰਧ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿਤੀ ਜਾਏ । ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਹੀ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਅਮੀਰ ਹਬੀਬੁਲਾ ਖਾਨ ਦੇ ੧੯ ਫਰਵਰੀ ਦੀ ਗਾਤ ਨੂੰ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖਬਰ ਆ ਗਈ । ਜਦ ਅਮਾਨੁਲਾ ਖਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਮੌਕੇ ਤੇ ਆਇਆ ਤੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਕੇ ਕੰਧ ਬਣਵਾ ਦਿਤੀ । ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮੁਸਲਮਾਨ ਚੁਪ ਕਰ ਗਏ । ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਜੋ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੧੦੩ + ੨੩ । ਅੰਕ ਸਜੇ ਹਥ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

ਤਤਕਰੇ ਦੇ ਪਤਰੇ ੨੩

ਸਾਈਜ਼ ੨੧×੨੦ ਉਂਗਲ ਲਿਖਤ ੧੩×੧੩ ਉਂਗਲ ।

ਤਤਕਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਮਤ ੧੯੦੪ ਮਿਤੀ ਅਸੂ ਦਿਨ ਦਸ ੧੦ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਪਹਿਲੇ ਪਤਰੇ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਆਰੰਭ ਦੇ ਪਤਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ । ਭਾਈ ਬਾਲਾ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾ ਨਾਲ ਹਨ ਤੇ ਦਰਖਤ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠੇ ਹਨ ।

ਪਤਰਾ ੬ ਦੰ ੬ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ । “ਰਤੇ ਸੇਈ.....”

੬ ਦੰ ੭ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯ । “ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ.....”

੬ ਦੰ ੮ (ਅ) ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫

ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ “ਜਿਤ ਦਰ ਲਖ ਮੁੰਹੰਮਦਾ...”

੬ ਦੰ ੯ „ “ਬਾਇ ਆਤਸ.....”

੨੦੦ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਰਤਨ ਮਾਲਾ ਮਹਲਾ ੧

੨੦੨ ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ

(ਅ) ਰਾਗ ਮਾਲਾ

੨੦੩ ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧਿ (ਸਮਾਪਤ)

— —

ਇ: ੫: ੫੮.

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ

(ਸਪ੍ਰੇਸ ਸਰ ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ)

ਕੰਧਾਰੀ ਕੂਚਾ ਹੰਦੂ ਗੁਜਰ

ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦੇ ਇਥੇ
ਦਰਬਲ ਦੇਣ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਸਰ
ਬਾਬਾ ਖੇਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਭੀ ਸਿੱਖੀ ਪਰਚਾਰ ਲਈ
ਦੂਰ ਦੂਰ ਦੌਰੇ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਹੀ ਇਹ ਕਾਬਲ ਆਏ
ਸਨ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸਰਨ ਸਿੰਘ
ਬੇਦੀ ਹੈਡਮਾਸਟਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਧਾਰਮਕ ਸਕੂਲ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਹੈ।

ਇਥੇ ਦੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜ ਦਾ ਵੇਰਵਾ
ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਹੈ:-

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੯੧੬ + ੧੭

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ਤਤਕਰੇ ਦੇ ੧੭

ਸਾਈਜ਼ ੨੧ + ੨੦ ਉਂਗਲ ਲਿਖਤ ੧੪ + ੧੪ ਉਂਗਲ

ਤਤਕਰੇ ਦੇ ਅੰਤ ਚਲਿਤ੍ਰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ

ਸੰਮਤ ੧੬੬੩ ਜੇਠ ਸੁਦੀ ੪ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ
ਸਮਾਣੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ

ਸੰਮਤ ੧੬੮੫ ਚੇਤ ਸੁਦੀ ੧੦ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਸਮਾਣੇ
ਕੀਰਤਪੁਰ ਕੇ ਹੇਠ ਪਾਤਾਲ ਗੜ੍ਹ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਸਾਂਗ
ਹੂਆ। ਨਦੀ ਉਤੇ ਦਾਗ ਦਿੱਤਾ ਰਾਜ ਕਹਿਲੂਰ ਕੇ
ਵਿਚ। ਆਗੇ ਗੁਰੂ ਕੀ ਗਲੁ ਗੁਰੂ ਜਾਣੈ

ਸੰਮਤ ੧੭੧੮ ਕਤਕ ਵਦੀ ਦੀ ਆਇਤਵਾਰ ਘੜੀਆਂ ਛਿਹ ਦਿਨ ਰਹਦੇ
ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਜੀ ਸਮਾਣੇ

ਸੰਮਤ ੧੭੨੦ ਚੇਤ ਸੁਦੀ ੧੪ ਬੁਧਵਾਰ ਦੁਇ ਘੜੀਆਂ ਦਿਨ ਰਹਦੇ
ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਜੀ ਸਮਾਣੇ

ੴ ੦.

ਸੰਮਤ ੧੭੩੩ ਮਿਤੀ ਮਘਰ ਸੁਦੀ ੫ ਵੀਰਵਾਰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਇਕ ਘੜੀ
ਦੁਆਰਸੀ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸਮਾਣੇ
ਦਿਲੀ ਵਿਚ ਧਰਮ ਉਤੇ ਸੀਸ ਵਿੱਤਾ ਤੇ ਕਰਾਮਾਤ
ਨਾ ਦਿਖਾਈ ॥ ੯ ॥

ਸੰਮਤ ੧੭੬੫ ਕਤਕ ਸੁਦੀ ੫ ਗੁਰੂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਸਮਾਣੇ । ਸ਼ਹਿਰ ਨਦੇੜ ਵਿਚ । ਅਬਚਲ ਨਗਰ ਭੀ
ਉਸ ਕਾ ਨਾਮ ਹੈ ।

ਅਗੇ ਇਕ ਪਤਰਾ ਖਾਲੀ ਹੈ । ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਤਰਾ ੧ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ।

ੴ ੧੦ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੫ “ਰਤੇ ਸੇਈ.....”

ੳ ੧੧ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯ “ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ.....”

ੳ ੧੨ ਮੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫

(ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ “ਜਿਤ ਦਰ ਲਖ ਮੁਹੰਮਦਾ.....”

ੳ ੧੩ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ “ਬਾਇ ਆਤਸ.....”

ੳ ੧੪ ਰਾਮਕਲੀ ਰਤਨ ਮਾਲਾ ਮਹਲਾ ੧

ੳ ੧੫ ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ

(ਅ) ਰਾਗ ਮਾਲਾ (ੳ ੧੬ ਪਰ ਸਮਾਪਤ)

ੳ ੧੬ ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧ

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਪਿਰਾਣਾ, ਸਰਾਇ ਲਾਹੌਰੀਆਂ

ਭਾਈ ਪਿਰਾਣਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਦੇ ਬੜੇ, ਪਰਸਿਧ
ਸਿਖ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਪਰ ਹੈ ।

ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਬੰਨ੍ਹ ਹੈ ।

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੳ ੨੫ + ੧੪

ਤਤਕਰਾ ਪਤਰੇ ੧੪

ਸਾਈਜ਼ ੨੦×੨੮ ਉਂਗਲ ਲਿਖਤ ੧੪×੧੩ ਉਂਗਲ

ਪਹਿਲਾ ਪਤਰਾ ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਸੁਨਹਿਰੀ

ੳ ੧੮ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੫ “ਰਤੇ ਸੇਈ ਜਿ ਮੁਖ.....”

ੳ ੧੯ ਮੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫

ਇ: ਪ: ੳ ੦.

੬੧.

ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ “ਜਿਤ ਦਰ ਲਖ ਮੁਹੰਮਦਾ.....”

(ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ “ਬਾਇ ਆਤਸ਼.....”

੬ ੨੦ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯ “ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ.....”

੬ ੨੨ (ਵਿਚਕਾਰ ਚੋਖਟ, ਨੁਕਰਾਂ ਰੰਗਦਾਰ) ਰਤਨਮਾਲਾ

੬ ੨੩ ਗੋਲ ਚਕਰ ਤੇ ਬੇਲਾਂ

੬ ੨੪ ਹਕੀਕਤ ਰਿਹ ਮੁਕਾਮ ਸ਼ਿਵਨਾਭ ਰਾਜੇ ਕੀ
ਰਾਗਮਾਲਾ (ਦੁਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਮਾਪਤ)

(ਅ) (ਚਲਿੜ੍ਹ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ)

ਸੰਮਤ ੧੬੮੫ ਚੇਤ ਸੁਦੀ ੧੦ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਸਮਾਣੇ ਕੀਰਤ-
ਪੁਰਿਆਦਿਤਵਾਰ ਨਉ ਘੜੀਆਂ ਰਾਤ ਰਹਿੰਦੀ ਨੂੰ
ਸਮਾਣੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਕੀਰਤਪੁਰ ਦੀ
ਹੇਠ ਪਤਾਲ ਰਾੜ ਨਉ ਦਿਨ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਦਿਨ
ਸੰਗ ਹੋਆ ਰਾਤ ਆਵਦੀ ਸਮਾਣਾ ਨਦੀ ਉਤੇ ਦਾਗ
ਦਿਤਾ ਰਾਜੇ ਕਹਿਲੂਰ ਕੈ ਛਿਏ ਘੜੀਆਂ ਦਿਨ
ਰਹਿੰਦੇ ਨਾਲ ।

ਸੰਮਤ ੧੭੧੮ ਕਤੇ ਵਦੀ ਦ੍ਰ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਸਮਾਣੇ ਅਗੇ
ਗੁਰੂ ਦੀ ਗਤਿ ਗੁਰੂ ਜਾਣੇ ।

੬ ੨੫ ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧ ।

ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਪੱਥਰ ਦੀ ਇਕ ਚੌਰਸ ਸਿਲ ਹੈ ਜਿਸ
ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਕਾਬੂਲ ਵਿਚ ਠਹਿਰਨ ਸਮੇਂ ਬੈਠੇ ਦੱਸੀਦੇ ਹਨ । ਬਾਬਾ
ਪਰੇਮ ਸਿੰਘ ਨਰਯਾਬ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਕਹਿਣ ਪਰ ਇਹ ਸਿਲ ਇਕ
ਚੌਕੀ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਪਹਿਲੋਂ ਇਹ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ
ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਪਾਨ ਚੌਕ, ਜੁੱਬਾ, ਕਾਬੂਲ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਸੀ । ਹੁਣ ਇਥੇ ਹੈ ।

ਇ: ਪ: ੬੧.

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਮੰਜੀ ਅਸਥਾਨ ਭਾਈ ਗੋਇੰਦਾ

ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਉਂ ਤੇ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਖ ਭਾਈ ਗੋਇੰਦੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਥੇ ਭਾਈ ਗੋਇੰਦੇ
ਦਾ ਮੰਜੀ ਅਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਥੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੋ ਲਿਖਤੀ
ਬੀੜ ਹੈ ਉਸਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇਹ ਹੈ:-

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੧੯੯

ਤਤਕਰਾ ੩੩ + ੧

ਸਾਈਜ਼ ੨੦ × ੧੬ ਉਂਗਲ

ਤਤਕਰੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪਤਰਾ ੩੪ ਪਰ ਚਲਿੜ੍ਹ ਜੋਤੀ ਜੋਤ
ਸਮਾਵਣ ਕਾ ਹੈ।

...   .
ਸੰਮਤ ੧੯੦੧ ਚੇਤ ਸੁਦੀ ਪ ਆਇਤਵਾਰ ਨਉਂ ਘੜੀਆ ਰਾਤ ਜਾਂਦੀ
ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਾਰਣ ਕਰਣ ਸਮਰਥ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ
ਨਿਰੰਕਾਰੁ ਨਿਰਵੈਰ ਅਕਾਲ ਮੂਰਤਿ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ
ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਸਮਾਣੇ ਕੀਰਤਿਪੁਰ ਕੇ ਹੇਠਿ ਥਾ
ਪਾਤਾਲ ਗੜ੍ਹ ਨਾਉਂ ਥਾ ਕੋਠੇ ਵਿਚ ਪੰਜ ਦਿਨ ਸਾਂਗੁ
ਹੋਆ ਰਾਤ ਆਵਰੀ ਨੂੰ ਸਮਾਣਾ ਨਦੀ ਉਤੇ ਦਾਗੁ
ਰਾਜ ਕਹਿਲ੍ਹੁਰ ਕੇ ਵਿਚ ਅਗੇ ਜੁ ਗੁਰੂ ਭਾਵੈਗਾ ਸੋ
ਹੋਵੈਗਾ ਤਾਂ ਕੇ ਜੀਵੈ ਸੋ ਕੋਈ ਲਿਖੇਗਾ ਗੁਰੂ ਕੀ ਗਲ
ਗੁਰੂ ਜਾਣੈ।

ਸੰਮਤ ੧੯੧੮ ਕਤਕ ਵਦੀ ਦ ਆਇਤਵਾਰ ਘੜੀਆਂ ਦ ਦਿਨ ਰਹਤੇ
(ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਜੀ ਸਮਾਣੇ)

ਸੰਮਤ ੧੯੨੧ ਚੇਤ ਸੁਦੀ ੧੪ ਬੁਧਵਾਰ ਦੁਇ ਪਹਰ ਦੁਇ ਘੜੀਆਂ
ਰਾਤਿ ਗੁਦਰੀ (ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਸਮਾਣੇ)

ਸੰਮਤ ੧੯੩੨ ਮਿਤੀ ਮੰਘਰ ਸੁਦੀ ਪ ਵੀਰਵਾਰ ਦੁਇ ਪਹਰ ਇਕ ਘੜੀ
ਦਿਨ ਚੜਿਆ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸਮਾਣੇ
ਦਿਲੀ ਵਿਚ ਸਾਂਗੁ ਹੋਆ ਗੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਸੰਮਤ ੧੭੬੮ ਕਤਕ ਵਦੀ ਪ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਮਾਣੇ
ਡੂਢ ਪਹਰ ਰਾਤ ਰਾਈ ਵੀਰਵਾਰ ਦਖਣ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ
ਨਦੇੜ ਪਾਸ ਬਾਨ ਗੰਗਾ ਉਪਰ ।

- —
- ਦੋ ਪਤਰੇ ੩੫ ਤੇ ੩੬ ਖਾਲੀ ਹਨ
ਪਤਰਾ ੩੭ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
- ੨੮੨ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੫ “ਰਤੇ ਸੇਈ.....”
- ੨੮੩ (ਅ) ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫
ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯ “ਗੁਣ ਗੋਬਿੰਦ.....”
- ੨੮੪ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ “ਜਿਤ ਦਰ.....”
” ” “ਬਾਇ ਆਤਸ਼.....”
- ੨੮੬ ਰਤਨ ਮਾਲਾ
- ੨੮੭ (ਅ) ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ
- ੨੮੮ ਰਾਗ ਮਾਲਾ

(ਅ) ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧਿ (ਸਮਾਪਤ)

ਅਗਲੇ ਬੇਅੰਕ ਪਤਰੇ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੇ ਬਾਲਾ ਤੇ ਮਰਦਾਨਾਂ
ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ ।

(੨) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੫੧੫
ਤਤਕਰਾ ਪਤਰੇ ੨੬
ਸਾਈਜ਼ ੨੦×੧੬ ਉਂਗਲ ਲਿਖਤ ੧੬×੧੨ ਉਂਗਲ
ਪਤਰਾ ੨੬ (ਅ) (ਤਤਕਰਾ) ਪਰ ਚਲਿੜ੍ਹ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣ
ਕਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਦਸਮ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ
ਸੰਮਤ ੧੭੬੬ ਕਤਕ ਸੁਦੀ ਪ ਸੇਮਵਾਰ ਦਿਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ।

- ਪਹਿਲਾ ਪਤਰਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੈ ।
- ਪ੫੩ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੮ “ਵਡ ਭਾਰੀ.....”
- ਪ੫੪ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੫ “ਰਤੇ ਸੇਈ.....”
- ਪ੫੫ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫

६४

(ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯ “ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ.....”

ਪ੫੯ ਸਲੋਕ ਭਗਤ ਕਬੀਰ ਕੇ “ਕਬੀਰ ਮੌਰੀ ਸਿਮਰਨੀ...”

ਪੰ੧ ਸਲੋਕ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ “ਜਿਤ ਦਿਹਾੜੇ ਧਨਵਰੀ.....”

ਪੰ੪ ਸਵੈਯੋ ਸ੍ਰੀ ਮੁਖ ਬਾਕ ਮਹਲਾ ੫ “ਆਦਿ ਪੁਰਖ
ਕਰਤਾਰ.....”

(ਅ) “ਕਾਚੀ ਦੇਹ.... . . .”

ਪੰ੫ ਸਵੈਯੋ ” ” ” “ਇਕ ਮਨਿ ਪੁਰਖ.....”

ਪੰ੬ ” ” ੨ “ਸੋਈ ਪੁਰਖ ਧੰਨ.....”

(ਅ) ” ” ੩ “ਸੋਈ ਪੁਰਖ ਸਿਮਰ.....”

ਪੰ੭ (ਅ) ” ” ੪ “ਇਕ ਮਨ ਪੁਰਖ ਨਿਰੰਜਨ.....”

ਪੰ੯ (ਅ) ਸਵੈਯੋ ਮਹਲਾ ੫ “ਸਿਮਰੋ ਸੋਈ ਪੁਰਖ.....”

ਪੰ੧੦ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ “ਜਿਤ ਦਰ.....”

ਪੰ੧੧ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ “ਬਾਇ ਆਤਸ਼.....”
ਰਤਨ ਮਾਲਾ

ਪੰ੧੨ ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ
ਰਾਗ ਮਾਲਾ

(ਅ) ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧਿ

ਗਰਦਾਰਾ ਭਾਈ ਮਨਸਾ ਸਿੰਘ

ਭਾਈ ਮਨਸਾ ਸਿੰਘ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿੰਘ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਛੇਟਾ ਜਿਹਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਪਿਛੋਂ ਬਾਬਾ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ, ਜੋ ਬੜੇ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ, ਹੋਰ ਨਾਲ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਕੀਤਾ।

(१) स्त्री गुरु गेष माहिष

ਕਲ ਪਤਰੇ ੬੧੯

ੴ ਤਾਰੀ ਪਤਰੇ ੧੯

ਸਾਈਨ ੧੩ $\frac{1}{3} \times ੧੨$, ਲਿਖਤ ੧੧ $\frac{1}{3} \times ੧੦$

એ: પ્રેરણ.

੬੫.

ਅੰਕ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਸੰਮਤ ੧੭੯੮ ਮਿਤੀ ਸਾਵਣੇ ਦਿਨ ੨ ਲਿਖ ਪਹੁੰਚੇ ਵਰਤਮਾਨ
 ਖਾਲਸੇ ਕੀ ਵਿਚਿ ਲਿਖਿਆ। ਖਾਲਸਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਵਰਤਿਆ।
 ਪਤਰਾ ੧੬ ਪਰ ਚਲਿੜ੍ਹ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ ਹੈ
 ਗੁਰਬਾਣੀ ੧੧ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

੬੧੫ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਸਲੋਕ ਮ: ੫ “ਰਤੇ ਸੇਈ.....”

੬੧੫ ਸਲੋਕ ਮ: ੬ “ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ.....”

੬੧੬ ਮੁੰਦਾਵਣੀ

ਸਲੋਕ ਮ: ੧ ਜਿਤ ਦਰ.....

੬੧੭ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਸਲੋਕ ਮ: ੧ ਬਾਇ ਆਤਸ.....

੬੧੮ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਰਤਨਮਾਲਾ.....

੬੧੯ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਹਕੀਕਤ ਰਾਜੇ ਸ਼ਿਵ ਨਾਭ ਕੀ.....

੬੨੦ ” ਰਾਗ ਮਾਲਾ

੬੨੧ ” ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧਿ

(੨) ਦਸਤ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਉਤਾਰ ਖਾਸੇ ਦਸਖਤ ਕਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ੧੦

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੨੯੪, ਸੂਚੀ ਪਤਰੇ ੧੨

ਸਾਈਜ਼ ੧੧ $\frac{1}{2}$ " X ੧੨", ਲਿਖਤ ਦ" X ਚ"

ਲਿਖਤ ਸੁੰਦਰ

(੩) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਸੰਮਤ ੧੮੪੦ ਜੇਠ ਦਿਨੇ ਦੇ

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ਦੱਨ + ੧੮, ਸੂਚੀ ਪਤਰੇ ੧੮

ਸਾਈਜ਼ ੧੨" X ੧੧", ਲਿਖਤ ਦ" X ਚ"

----

੮੫੮ ਸਲੋਕ ਮ: ੫ ਰਤੇ ਸੇਈ.....

੮੫੯ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮ: ੬ ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ.....

ਇ: ਪ: ੬੫.

ੴ ੴ.

੮੬੦ (ਅ) ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫
ਰਾਗ ਮਾਲਾ (੮੬੧ ਪਰ ਸਮਾਪਤ)

(੪) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ
ਅੰਕ ਦੁਸਰੇ ਪਾਸੇ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ
ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੬੦੦ + ੨੫, ਸੂਚੀ ਪਤਰੇ ੨੫
ਸਾਈਜ਼ $9\frac{1}{2}'' \times 9\frac{1}{2}''$ ਲਿਖਤ ੯" × ੯"

ਪਤਰਾ ੨੬ ਪਰ ਚਲਿਤ੍ਰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ

... ...
ਸੰਮਤ ੧੭੬੬ ਕਤਕ ਸੁਦੀ ਪ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਮਾਣੇ

... ...
ਪੰਡੰ ਸਲੋਕ ਮ: ੧ ਜਿਤ ਦਰ.....

ਪੰਡੱ (ਦੁਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਸਲੋਕ ਮ: ੧ ਬਾਇ ਆਤਸ.....

ਪੰਡੰ (ਦੁਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਰਤਨ ਮਾਲਾ

ਪੰਡੰ ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ

ਰਾਗ ਮਾਲਾ

੬੦੦ (ਦੁਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧਿ

(੫) ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਸੰਮਤ ੧੮੩੬ ਕਤਕ ਸੁਦੀ ੮ ਸੁਕਲਾ ਪਖੇ ਸੰਪੂਰਣੇ
ਕੁਲ ਪਤਰੇ ਪੰਡੱ + ੪, ਤਤਕਰਾ ੪

ਸਾਈਜ਼ $9\frac{1}{2}'' \times 9\frac{1}{2}''$, ਲਿਖਤ $10\frac{1}{2}'' \times 8''$

ਪਪੜ ਜੰਗ ਨਾਮਾ ਬੈਂਤ ਪਾਤਸਾਹੀ ੧੦, ਕਮਾਲੇ ਕਰਾਮਾਤ

ਪੰਡੜ ਪਰ ਬੈਂਤ ਖਤਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਇ: ਪ: ੬੬.

ਪਦੂ (ਅ) ੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ । ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਕਾ ਛੰਦ । ਛਕਾ॥
ਨਮੇ ਉਗ੍ਰ ਦੰਤੀ.....

ਪਦੂ ੨ ਪਤਰੇ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਹੈ:-

ਮੇਰਾ ਸਿਖ ਸੇਵਕ ਕੋਈ ਜਨ ਕਹਾਵੈ ॥
ਕਰੋ ਰਡਾ ਭਰੋਤੀ ਇਹੀ ਦਾਨ ਪਾਵੈ ॥
ਦੀਜੈ ਤੇਰਾ ਦੇਰੀ ਬਲ ਦਾਹਿਨੇ ਗੋਬਿੰਦੇ
ਭੈ ਆਪਦਾ ਵਿਨਾਸਨ ਤੁਹੀ ਮਾਤ ਜਨ ਕੈ ॥ ੧੩ ॥

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਭੁਲਿਆ
ਚੁਕਿਆ ਬਖਸ਼ ਲੈਣਾ ਮਾਈ ਮਨਸਾ ॥ ਸੰਮਤ ੧੯੩੬ ॥ ਸੰਪੁਰਣੀ ॥

(੬) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੧੮੫ + ੩੨

ਤਤਕਰਾ ੩੨

ਸਾਈਜ਼ ੧੩ × ੧੨ $\frac{1}{2}$, ਲਿਖਤ ਦੱ $\frac{3}{4}$ × ਦੱ $\frac{1}{2}$

੧੮੩ ਸਲੋਕ ਮਃ ਦ ਗੁਣ ਗੋਬਿੰਦ.....

੧੮੫ ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਮਹਲਾ ਦ ਮਨ ਰਾਮ ਸਿਮਰ.....

ਅੰਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਸੰਮਤ ਅਠਾਰਾਂ ਸੌ ਸਠ ਮਿਤੀ ਸਾਵਣ ਦਿਨੇ

ਵੀਹ ੨੦ ਰਾਮਦਾਸ ਵਿਚ ਅਮੇਲਕ ਰਾਮ

ਸਿੰਗਾਰੀ ਪੁਤ.....ਸਿੰਗਾਰੀ ਕਾਬੁਲ ਕੀ

ਵਾਸੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਘਾਟਾ ਸੋਧ ਪੜਨਾ

ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ

ਰਾਮ ਰਾਮ ਵਾਹਿਗੁਰੂ

ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ
ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦੀਪ ਸਿੰਘ,
ਸਪੂਤ੍ਰ ਭਾਈ ਘਨੁਈਆ ਸਿੰਘ ਵਧਵਾ (ਭਤੀਜੇ ਭਾਈ ਰਾਮ
ਸਿੰਘ ਕਾਬੁਲੀ ਦਿਲੀ ਵਾਲੇ ਦੇ) ਹੰਦੂ ਗੁਜਰ, ਸ਼ੋਰ ਬਜਾਰ ।

ਇ: ਪ: ੬੭.

(੧) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੫੮੮

ਤਤਕਰਾ ਪਤਰੇ ੨੯

ਸਾਈਜ਼ ੧੨ $\frac{1}{4}$ " × ੧੧ $\frac{1}{2}$ " ਲਿਖਤ ੯ $\frac{1}{2}$ " × ੭ $\frac{1}{2}$ "

ਤਤਕਰੇ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪੰਨਾ ਅਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਪੰਨੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਬੇਲ-ਬੁਟੇਦਾਰ ਹਨ। ਲਿਖਤ ਬੜੀ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ।

੫੯੮ ਸਵਈਏ ਮਹਲਾ ਪੰਜਵੇਂ ਕੇ ਸਿਮਰੋ ਸੋਈ ਪੁਰਖ.....

੫੯੯ (ਅ) ਸਲੋਕ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਵਧੀਕ ਮਹਲਾ ੧ ਉਤੰਗਾ

ਪੈਂਚ ਹਰੀ.....

੫੧੦ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੩ ਅਭਿਆਸ ਇਹ ਨਾ.....

੫੧੪ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੪ ਵਡਭਾਗੀਆ ਸੋਹਾਗਣੀ.....

੫੧੫ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੫ ਰਤੇ ਸੇਈ.....

੫੧੬ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੬ ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ.....

੫੧੮ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫ ਥਾਲ ਵਿਚ.....

ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੫ ਤੇਰਾ ਕੀਤਾ.....

(ਅ) ਰਾਗ ਮਾਲਾ

੫੨੯ (ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਸਮਾਪਤ)

(੨) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੬੦੭ (ਅੰਕ ਪਿਛਲੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ)

ਸੂਚੀ ਪਤਰ ੨੪

ਸਾਈਜ਼ ੧੨ $\frac{1}{4}$ " × ੧੩ $\frac{1}{2}$ " ਲਿਖਤ ੧੧ × ੯

੨੪ਵੇਂ ਪਤਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਅੰਕ ੨੪ ਹੈ, ਚਲਿੜ੍ਹ ਜੋਤੀ ਜੋਤਿ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

੧ਪੰਡੀ ਅਸੂ ਵਦੀ ੧੦

੧

ਇ: ਪ: ੬੮.

੧੬੦੮	ਚੇਤ ਸੁਦੀ ੪	੨
੧੬੩੧	ਭਾਦਉ ਸੁਦੀ ੧੫	੩
੧੬੩੮	ਭਾਦਉ ਸੁਦੀ ੩	੪
੧੬੬੩	ਜੇਠ ਸੁਦੀ ੪	੫
੧੭੦੧	ਚੇਤ ਸੁਦੀ ੫	੬ ਅਦਿਤਵਾਰ
੧੬੮੫	ਚੇਤ ਸੁਦੀ ੯	ਬੁਧਵਾਰ ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿਤਾ
੧੭੧੮	ਕਾਤਕ ਵਦੀ ੯	੭ ਆਦਿਤਵਾਰ
੧੭੨੧	ਚੇਤ ਸੁਦੀ ੧੪	੮ ਬੁਧਵਾਰ
੧੭੩੨	ਮੰਘਰ ਸੁਦੀ ੫	੯ ਵੀਰਵਾਰ

੧੭੬੪ ਕਤਕ ਵਦੀ ਪੰਚਮੀ ॥੫॥ ੧੦

੨੬ ਅੰਕ ਵਾਲਾ ਪਤਰਾ ਖਾਲੀ ਹੈ।

੨੭ ਅੰਕ (ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ) ਵਾਲੇ ਪਤਰੇ ਤੋਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ

ਪੰਨਾ (ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ) ਸਲੋਕ ਸੇਖ ਫਰੀਦ ਕੇ, ਜਿਤ ਦਿਹਾੜੇ.....

ਪੰਨਾ (ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ) ਸਵੈਜੇ ਮਹਲਾ ੫ ਆਦਿ ਪੁਰਖ ਨਿਰਭਉ...

ਪੰਨਾ (ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ) ਸਵੈਜੇ ਮਹਲਾ ੫ ਕਾਚੀ ਦੇਹ ਮੋਹ.....

ਪੰਨਾ „ „ ਪਹਿਲੇ ਕੇ ਇਕ ਮਨ ਪੁਰਖ ਧਿਆਇ...

ਪੰਨਾ ਸਵੈਜੇ ਮ: ੨ ਸੋਈ ਪੁਰਖ ਧੰਨ.....

ਪੰਨਾ „ „ ਸੋਈ ਪੁਰਖ ਸਿਵਰਿ

ਪੰਨਾ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਸਵੈਜੇ ਮ: ੪ ਇਕ ਮਨ ਪੁਰਖ.....

ਪੰਨਾ „ „ ਸਵੈਜੇ ਮ: ੫ ਸਿਮਰੇ ਸੋਈ.....

੬੦੦ ਅਜੈ ਰੰਗ ਜਲੁ ਅਟਲੁ.....

੬੦੧ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਰਾਗ ਗਉੜੀ ਮ: ੯ ਸਾਧੇ ਮਨ ਕਾ ਮਾਨ.....

ਬਾਕੀ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਮਹਲਾ ੯

੬੦੫ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯ ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ.....

੬੦੬ ਪਰ ਸਮਾਪਤ

੬੦੭ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਰਾਗ ਜੈਜਾਵੰਤੀ ਮਹਲਾ ੯ ਦੁਪਦੇ.....

ਰਾਮ ਸਿਮਰਿ ਰਾਮ ਸਿਮਰਿ.....

ਇਥੇ ਸਮਾਪਤੀ ਹੈ।

(੩) ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਸੰਮਤ ੧੯੪੧ ਮਿਤੀ ਫਾਗ ਸੁਦੀ ੧੫ ਤਤਕਰਾ ਲਿਖ ਪਹੁੰਚੇ
ਵਰਤਮਾਨ ਖਾਲਸੇ ਕੀ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਖਾਲਸਾ ਵਾਹਿਗੁਰੂ
ਜੀ ਕਾ ਵਰਤਿਆ। ਜਪੁ ਸਿਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀਓ ਕੇ ਦਸਖਤ ਨਕਲ ਕਾ
ਨਕਲ ਨਕਲ ਕਾ ਨਕਲ ਤਿਸ ਦਾ ਨਕਲ ਲਿਖਿਆ।

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੬੮੦,

ਤਤਕਰਾ ੨੪

ਸਾਈੜ ੧੨^੧/_੨ × ੧੩" ਲਿਖਤ ੧੦" × ੮^੧/_੨"

ਪਤਰਾ ੨੫ ਪਰ ਚਲਿੜ੍ਹ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣ ਕਾ

* * * * *

੧੦ ਸੰਮਤ ੧੭੬੫ ਕਤਕ ਸੁਦੀ ੫ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਬਾਬਾ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਸਮਾਣੇ ਵਾਰ ਸੁਕਰ ਦਖਨ ਵਿਰ ਬਾਣ ਗੰਗਾ ਉਤੇ
ਨਉਦੇੜ ਸਹੁਰ

੬੧੨ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੪ ਵਡ ਭਾਗੀਆ ਸੋਹਾਗਾਣੀ.....

੬੧੪ ਸਲੋਕ ਮ: ੫ ਰਤੇ ਸੇਈ ਜਿ ਮੁਖ ਨ ਮੋੜਨ.....

੬੧੫ ਮੰਦਾਵਣੀ ਬਾਲ ਵਿਚ.....ਮ: ੫ ਡੇਰਾ ਕੀਤਾ.....
ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ ਜਿਤ ਦਰਿ ਲਖ ਮੁਹੰਮਦਾ.....

੬੧੬ (ਅ) ਸਲੋਕ ੧ ਬਾਣਿ ਆਤਸਿ.....

੬੧੬ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯ ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਇਓ.....

੬੧੭ (ਅ) ਰਤਨ ਮਾਲਾ

੬੧੮ (ਅ) ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ

ਰਾਗ ਮਾਲਾ

੬੮੦ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਹੜਤਾਲ ਫਿਰੀ ਹੋਈ ਹੈ ਉਸ
ਵੇਂ ਨੀਚੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ:-

ਸ਼੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸਤਿ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਸਤਿ ਹੈ ॥

੧੧.

ਅਥ ਮੁਖ ਸਮਤ ਸਰੋਹਸ ਮਿਨ ਸ੍ਰੀ ਨਿਪਤਿ ਵਿਝਮਾ ਦਿਤ
ਗਾਜਾਤੁ । ਸਮਤ ੧੯੪੧ ਵਰਖੇ ਮਹਾ ਮੰਗਲ ਪ੍ਰਦੇ ਫਲਗੁਨੈ ਮਾਸੇ
ਸੁਕਲਾ ਪਥੇ ਪੰਨ ਤਿਥੇ ਪੂਰਣ ਮਾਸ ਬੁਧਵਾਸੁਰਾ ਦਸ.....ਏਦੇ
ਸੰਪੂਰਣ ਗ੍ਰੰਥੰ । ਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ਪੂਰਣੰ.....ਪਰਸਾਨਗਰੰ ਵਿਖੇ
ਲਿਖਤੰ.....

ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧਿ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪੱਥਰ ਦੇ ਇਕ ਗੋਲ ਟੁਕੜੇ ਦਾ ਚੌਥਾ ਹਿਸਾ
ਹੈ ਜਿਸ ਤੇ ਛਾਰਸੀ ਵਿਚ 'ਆਲਮਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਰਾਜੀ, ਮੁਅੱਜਮ
ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਹ ਜਲੀਲਕਦਰ.....ਵਾ ਜਹਾਨੀਆਂ' ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ
ਹੈ । ਇਸ ਬਾਰੇ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਚਕੀ ਦੇ ਪੁੜ ਦਾ ਹਿਸਾ
ਹੈ ਜੋ ਬਾਬਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਚਲਾਈ ਸੀ । ਇਹ
ਪੱਥਰ ਬਾਬਰ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚੋਂ ਜੋ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਦੱਖਣ-ਪੱਛੋਂ ਨੂੰ ਹੈ
ਆਇਆ ਹੈ । ਇਕ ਸੁਣੌਤ ਇਹ ਭੀ ਹੈ ਕਿ ਬਾਬਰ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ
ਇਕ ਬੜਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿੱਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਬੈਠੇ ਦਸੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਪੱਥਰ
ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਇਹ ਗਲਾਂ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀਆਂ । ਆਲਮਗੀਰ
ਐਰੰਗਜ਼ੀਬ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੁਤਰ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
ਨਾਮ ਪੱਥਰ ਪਰ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਬਾਬਰ ਦੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ
ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਡੇਢ ਪੈਣੇ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਦ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਸ ਪਥਰ
ਦੀ ਲਿਖਤ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਜਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ
ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਹੈ ।

ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ, ਸਪੁਤ੍ਰ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ,
ਪੇਤਰਾ ਭਾਈ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ, ਹਿੰਦੂ ਗੁਜ਼ਰ ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੧੨੪

ਤਤਕਰਾ ਪਤਰੇ ੨੦ । ਤਤਕਰੇ ਦਾ ਅੰਕ ੮ ਵਾਲਾ ਪਤਰਾ
ਖਾਲੀ ਹੈ ।

ਇ: ਪ: ੧੧.

੧੨.

ਸਾਈਜ਼ $10\frac{1}{2}$ " $\times$ $\frac{3}{4}$ " ਲਿਖਤ $7\frac{1}{4}$ " $\times$ ੫"

ਅੰਗ ਬੱਬੇ ਹਥ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਅਰਥਾਤ ਪਤਰੇ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ।
ਆਰੰਭ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ:-

੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰਪ੍ਰਸਾਦਿ । ਸਤਿ ਨਾਮ.....ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਸੰਬਤ ॥ ੧੭ ॥ ੨੦ ॥ ਕਤਕੇ ਪਹਿਲੇ ॥ ਪੋਥੀ ਲਿਖ ਪਹੁੰਚੇ ॥

ਨੀਸਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੇ ਦਸਤਖਤ ਮ: ੧੦ ॥

੧੧੯ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਹੈ) ਰਤੇ ਸੇਈ ਜਿ ਮੁਖ.....

੧੧੯ (ਆਖਰੀ ਸਤਰ) ੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥ ਸਲੋਕ ਮ: ੯ ॥

੧੨੧ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਹੈ) ਦੇਹਰਾ ॥ ਬਲ ਟੂਟਿਓ... ਗਾਜ ਜਿਉ ਹੋਹੁ

ਸਹਾਇ ॥ ੫੩ ॥ ਮਹਲਾ ੧੦ ॥ ਬਲ ਹੋਉ ਬੰਧਨ ਛੁਟੇ...

ਹੋਇ ਸਹਾਇ ॥... ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਇਹ ਜਗਤ ਮਹਿ ਕਿਨੈ
ਜਪਿਉ ਗੁਰਮੰਤ ॥ ੫੬ ॥ ਸਲੋਕਾ ਦਾ ਜੁਮਲਾ ॥ ਮ: ੧ ॥

੩੩ ॥ ਮ: ੩ ॥ ੬੮ ॥ ਮ: ੪ ॥ ੩੦ ॥ ਮ: ੫ ॥ ੨੨ ॥

ਮ: ੯ ॥ ੫੬ ॥ ਜੁਮਲਾ ੨੦੯ ॥

੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥ ਮੁਦਾਵਣੀ ਮ: ਪ ॥ ਬਾਲ... ਬੀਵੈ ਹਰਿਆ ॥

੧੫੫ ॥

ਸਲੋਕ ਮ: ੧ ਜਿਤ ਦਰ...

੧੨੧ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ ਬਾਇ ਆਤਸ...

੧੨੨ ਰਤਨ ਮਾਲਾ ਮਹਲਾ ੧

੧੨੪ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਹੈ) ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ

ਰਾਗ ਮਾਲਾ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਕ ਵਾਲੇ ਪੰਨੇ ਪਰ ਸਮਾਪਤ)

ਤਤਕਰੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਪਤਰੇ ਦੇ ਸਾਮਣੇ ਪਤਰੇ ਪਰ ਜਿਸ ਦੇ
ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਕ ੨੧ ਹੈ, 'ਚਲਿਤ੍ਰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ' ਦਿੱਤਾ
ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਸੰਬਤ ੧੬੮੫ ਵਰਖੇ ਮਾਹੁ ਚੇਤ ਸੁਦੀ ਦ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਬਾਬਾ
ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਸਮਾਣੇ

ਇ: ਪ: ੧੨.

੧੩.

ਸੰਬਤ ੧੭੦੯ ਚੇਤ ਸੁਦੀ ਪ ਆਇਤਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰਿ
ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਸਮਾਣੇ ।

ਸੰਬਤ ੧੭੧੮ ਵਰਖੇ ਮਾਹੁ ਕਤਕ ਵਦੀ ਦ ਵਾਰ ਆਇਤਵਾਰੁ ਸ੍ਰੀ
ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਸਮਾਣੇ ।

ਸੰਬਤ ੧੭੨੧ ਚੇਤ ਸੁਦੀ ਚੌਦਸ਼ ੧੪ ਬੁਧਵਾਰ ਦੁਇ ਪਹਰ ਦੋਇ
ਘੜੀਆ ਰਾਤ ਗੁਜਰੀ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ
ਸਮਾਣੇ ਦਿਲੀ ਵਿਚ ।

ਸੰਬਤ ੧੭੩੨ ਮੰਘਰ ਸੁਦੀ ਪ ਵੀਰਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ
ਬਹਾਦੁਰੁ ਦੇਵ ਜੀ ਸਮਾਣੇ ਦਿਲੀ ਵਿਚ ਦੁਇ ਪਹਰ
ਇਕ ਘੜੀ ਦਿਨ ਚੜੇ ।

ਇਸ ਪਤਰੇ ਦਾ ਦੁਸਰਾ ਪਾਸਾ ਖਾਲੀ ਹੈ, ਅੰਕ ੨੧ ਹੈ । ੨੨
ਅੰਕ ਵਾਲਾ ਪਤਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ੨੪ ਅੰਕ ਵਾਲੇ ਪਤਰੇ ਪਰ (ਜੋ ਦੂਸਰੇ
ਪਾਸੇ ਹੈ) ਖੂਬਸੂਰਤ ਬੇਲ ਹੈ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ
ਦਸਖਤੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:-

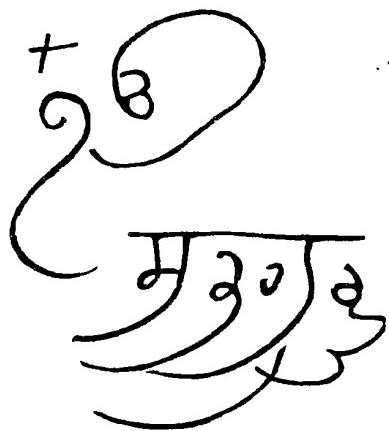
੧੮ ਸਤਿਗੁਰੂ
ਸਤ ਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖੁ

ਅਗਲੇ ਪਤਰੇ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ
ਹੋਇਆ, ਮੂਲ ਪਾਠ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ
ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਪਤਰੇ (ਜੋ ਦੂਸਰਾ ਹੈ) ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਕ ੨੬ ਲੱਗਾ
ਹੋਇਆ ਹੈ । ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਲਾ ਪਤਰਾ ਭੀ ਖੂਬਸੂਰਤ
ਬੇਲ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਇੱਥੇ ਹੀ ਇਕ ਚੇਲਾ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਨੀਸਾਣੁ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦

ਜੇ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਸੰਮਤ ੧੯੨੦ ਬਿ: ਦੀ ਲਿਖਤ ਬੀੜ ਵਿਚ ਸੋਭ
ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਨੀਸਾਣੁ' ਪਿੱਛੋਂ ਦੀ ਲਿਖਤ ਹੈ।

ਨੀਸਾਣੁ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ

੨੩.

ਸੰਬਤ ੧੭੦੯ ਚੇਤ ਸੁਦੀ ਪ ਆਇਤਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰਿ
ਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਸਮਾਣੇ ।

ਸੰਬਤ ੧੭੧੮ ਵਰਖੇ ਮਾਹੁ ਕਤਕ ਵਦੀ ਦ ਵਾਰ ਆਇਤਵਾਰੁ ਸ੍ਰੀ
ਸਤਿਗੁਰੂ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ ਹਰਿ ਰਾਇ ਜੀ ਸਮਾਣੇ ।

ਸੰਬਤ ੧੭੨੧ ਚੇਤ ਸੁਦੀ ਚੌਦਸ਼ ੧੪ ਬੁਧਵਾਰ ਦੁਇ ਪਹਰ ਦੋਇ
ਘੜੀਆ ਰਾਤ ਗੁਜਰੀ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ
ਸਮਾਣੇ ਦਿਲੀ ਵਿਚ ।

ਸੰਬਤ ੧੭੩੨ ਮੰਘਰ ਸੁਦੀ ਪ ਵੀਰਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿ ਗੁਰੂ ਤੇਰਾ
ਬਹਾਦੁਰੁ ਦੇਵ ਜੀ ਸਮਾਣੇ ਦਿਲੀ ਵਿਚ ਦੁਇ ਪਹਰ
ਇਕ ਘੜੀ ਦਿਨ ਚੜੇ ।

ਇਸ ਪਤਰੇ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪਾਸਾ ਖਾਲੀ ਹੈ, ਅੰਕ ੨੧ ਹੈ । ੨੨
ਅੰਕ ਵਾਲਾ ਪਤਰਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ੨੪ ਅੰਕ ਵਾਲੇ ਪਤਰੇ ਪਰ (ਜੋ ਦੂਸਰੇ
ਪਾਸੇ ਹੈ) ਖੂਬਸੂਰਤ ਬੇਲ ਹੈ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ
ਦਸਥਤੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ:-

੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰੂ
ਸਤ ਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ

ਅਗਲੇ ਪਤਰੇ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਕ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ
ਹੋਇਆ, ਮੂਲ ਪਾਠ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ
ਤੋਂ ਅਗਲੇ ਪਤਰੇ (ਜੋ ਦੂਸਰਾ ਹੈ) ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅੰਕ ੨੯ ਲੱਗਾ
ਹੋਇਆ ਹੈ । ਮੂਲ ਮੰਤਰ ਤੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਲਾ ਪਤਰਾ ਭੀ ਖੂਬਸੂਰਤ
ਬੇਲ ਵਾਲਾ ਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ।

ਇੱਥੇ ਹੀ ਇਕ ਚੇਲਾ ਹੈ ਜੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੨੪.

ਚੋਲਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ
ਕਪੜਾ ਮਲਮਲ, ਵਿਚ ਗੁਲ (ਫੁੱਲ) ਕਢੇ ਹੋਏ। ਮਾਪ ਇਹ ਹੈ:-

ਬਾਜੂ	੩ ਫੁਟ
ਚੋਲੀ	੧ ਫੁਟ $\frac{1}{4}$ "
ਕਮਰ	੩ ਫੁਟ
ਲੰਬਾਈ ਘੇਰ	੩ ਫੁਟ "
ਘੇਰਾ (ਫੇਰ) ਚੁੜਾਈ-ਬਰ	੧੬ ਫੁਟ
ਚਾਰ ਤਣੀਆਂ	
੧	੧੦"
੨	$\frac{9}{2}$ "
੩	$\frac{9}{2}$ "
੪	ਫੁਟੀ ਹੋਈ ਹੈ

ਸਣੌਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਚੋਲਾ ਭਾਈ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਕਾਬਲ ਦੇ
ਮਸੰਦਾਂ ਪਾਸੋਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਮਸੰਦਾਂ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਝਗੜਾ ਸੀ।
ਹਰ ਕੋਈ ਮਾਲਕੀ ਜਤਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਆਪਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਨਾ
ਹੋ ਸਕਣ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਭਾਈ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਰਖ ਦਿਤਾ
ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਬਾਬਤ ਕੁਝ ਪਤਾ
ਨਹੀਂ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸੇ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਹੀ ਕੋਈ ਗੱਲ
ਹੋਈ ਹੋਵੇ।

ਭਾਈ ਜੋਤ ਸਿੰਘ ਮੋਤੀ ਸਿੰਘ ਸਪੁੜ੍ਹ ਭਾਈ ਜਵਾਹਰ
ਸਿੰਘ ਪੋਤਰਾ ਭਾਈ ਭਾਗ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਜੁੱਬਾ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਕੁਲ ਪਤਰੇ $\text{£}02 + 94$

ਅੰਕ ਪਤਰੇ ਦੇ ਦੁਸਰੇ (ਖੱਬੇ) ਪਾਸੇ ਲਗੇ ਹੋਏ ਹਨ

ਤਤਕਰਾ ਪਤਰੇ $13\frac{1}{2}$

ਇ: ਪ: ੨੪.

ਸੰਮਤ ੧੯੪੭ ਕਤਕ ਸੁਦੀ ਦ ਲਿਖਿਆ। ਨਿਸਾਣ ਦਸਤਖਤ ਸ਼੍ਰੀ
ਗੁਰੂ ਮਹਲਾ ੧੦ ਜਪੁ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਕੇ ਨਕਲ
ਕਾ ਨਕਲ।
ਚਲਿੜ੍ਹ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ

...   .

ਸੰਮਤ ੧੯੩੨ ਮੰਘਰ ਸੁਦੀ ਪ ਸ਼੍ਰੀ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਸਮਾਣੇ
ਅਗੇ ਇਕ ਪਤਰਾ ਖਾਲੀ ਹੈ।
ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ੧ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
ਪੰਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਲੋਕ ਮ: ਪ ਰਤੇ ਸੇਈ.....
ਪੰਜ   ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯.....॥੫੩॥ਮਹਲਾ ੧੦॥
ਬਲ ਹੋਊ.....
ਪੰਜ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ   ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ ॥ ਜਿਤ ਦਰ.....
                                ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ ॥ ਬਾਇ ਆਤਸ਼.....
੯੦੦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰਤਨ ਮਾਲਾ
੯੦੨   ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ

ਰਾਗ ਮਾਲਾ (ਸਾਮੁਣੇ ਦੇ ਪਤਰੇ ਪਰ) ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧਿ ਪਰ
ਸਮਾਪਤ। ਅੰਤਲੇ ਪਤਰੇ ਪਰ (ਦੁਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਅੰਕ ੯੦੩ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ
ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਇਸ ਬੀੜ ਦੇ ਕਈ ਪਤਰਿਆਂ ਪਰ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਸਿਆਹੀ
ਛੇਲੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦ ਗਾੜੀ-ਗਰਦੀ ਵੇਲੇ, ਜੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ
ਰੈਸ਼ੀਡੰਟ ਮੇਜਰ ਸਰ ਕਾਵਾਨਗੀ ਦੇ ੩ ਸਤੰਬਰ ੧੯੭੯ ਈ: ਨੂੰ ਸਲੋਕ
ਸਾਰੇ ਸਟਾਫ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਾਲਾ ਹਿਸਾਰ ਵਿਚ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ
ਪਿਛੋਂ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਮਚੀ, ਕਾਬੁਲ ਵਿਚ ਮਕਾਨ ਢਹਿਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਇਸ
ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਇਹ ਬੀੜ ਰੁਮਾਲਾਂ ਤੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਲਪੇਟ
ਕੇ ਰੱਸੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਖੂਹ ਵਿਚ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਜਦ ਅਮਨ ਹੋ ਗਿਆ
ਤਾਂ ਫੇਰ ਕਢ ਕੇ ਲੈ ਆਏ।

੧੬.

ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਪੁਤਰ ਭਾਈ ਸਾਵਣ ਸਿੰਘ,
ਹਿੰਦੂ ਗੁਜਰ |

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਕੁਲ ਪਤਰੇ, ੧੦੮ ਅੰਕ ਦੁਸਰੇ ਪਿਛਲੇ (ਖੱਬੇ) ਪਾਸੇ ਲਗੇ
ਹੋਏ ਹਨ ।

ਤਤਕਰੇ ਦੇ ਪਤਰੇ ੨੨

ਸਾਈਜ਼ ੧੯×੧੨ ਉਂਗਲ । ਲਿਖਤ ੧੫+੧੩^੧ ਉਂਗਲ
੧੦੪ (੧੦੩ ਦੇ ਸਾਮੂਲੇ ਦੇ ਪਤਰੇ) ਪਰ ਸਲੋਕ ਮਹਲੇ ਨਾਵੇਂ ਕੇ
ਈ-ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ.....

੧੦੫ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫

ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ ਜਿਤ ਦਰ.....

੧੦੫ ਦੇ ਸਾਮੂਲੇ ੧੦੬ ਪਰ (ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ,
ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ ਬਾਇ ਆਤਸ.....

੧੦੬ ਰਤਨ ਮਾਲਾ

੧੦੭ ਦੇ ਸਾਮੂਲੇ (ਅੰਕ ੧੦੮ ਜਿਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਹੈ) ਹਕੀਕਤ
ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ.....

ਰਾਗ ਮਾਲਾ.....

੧੦੮ ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧਿ

ਤਤਕਰੇ ਦੇ ਅੰਕ ੨੨(ਜਿਸਦੇ ਪਿਛੇ ਹੈ) ਵਾਲੇ ਪਤਰੇ ਪਰ ਚਲਿੜ੍ਹ
ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ ਹੈ ।

ਸੰਮਤ ੧੬੮੫ ਵਰਖੇ ਮਾਹ ਚੇਤ ਸੂਦੀ ਦੇ ਬੁਧਵਾਰ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰ
ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਸਮਾਣੇ ।

ਸੰਮਤ ੧੭੬੪ (?) ਕਤਕ ਵਦੀ ਪੰਚਮੀ ॥ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ
ਜੀ ਸਮਾਣੇ ।

ਇ: ਪ: ੧੬.

ਜਲਾਲਾਬਾਦ

ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੱਝੂਰ ਪਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਲ ੧੧੯ ਮੀਲ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਵੀ ਉਹ ਪੁਰਾਣੀ ਸੜਕ ਲੰਘਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਾਬਲੋਂ ਪਿਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਦੱਤਾ ਬੈਬਰ ਵਿਚ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਪਿਸ਼ੇਰ ੮੪ ਮੀਲ, ਅਤੇ ਆਖਰੀ ਅਫਗਾਨ ਸਰਹੱਦੀ ਅਸਥਾਨ ਤੇਰਖਮ ੪੯ ਮੀਲ ਹੈ।

ਮੈਂ ੨੫ ਸੰਤੰਬਰ ਨੂੰ ਦੁਪਹਿਰੇ ਕਾਬਲੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਮੇਲ-ਬੱਸ ਸਰਵਿਸ ਰਾਹੀਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਪੁਜਾ ਸਾਂ ਤੇ ਟਿਕਾਣਾ ਸਰਕਾਰੀ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਦੇ ਹੋਟਲ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਾਬਲ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਘਟੀਆ ਸੀ।

ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸ਼ਹਿਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਚੰਗੇ ਕੱਚੇ ਪਿੰਡ ਵਰਗਾਂ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਜੋ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਕਾਫ਼ੀ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਸੜਕਾਂ ਪੱਕੀਆਂ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਧੂੜ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਦੀ ਭੇਂ ਬੜੀ ਉਪਜਾਊ ਹੈ ਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਬਾਗ ਹਨ ਜਿਥੇ ਕਿ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਬਣਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਪਸੌਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਅੱਡਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਹੁਣ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਪਾਈਆਂ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਇਥੇ ਦਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਵਪਾਰ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਬੜਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਖਿਚਾ-ਖਿਚੀ ਤੇ ਵੈਰ ਦਾ ਇਹ ਭੀ ਇਕ ਖਾਸ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਪਖਤੂਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਮਸਲਾ।

ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਹਕੂਮਤਿ ਆਲਾ ਮਸ਼ਰਕੀ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਛੇ ਮੀਲ ਦਖਣ ਨੂੰ ਪਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਸਥਾਨ ਹੱਡਾ ਹੈ ਜਿਥੋਂ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਪੱਥਰ-ਘਾੜੀ ਦੇ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਨਮੂਨੇ ਮਿਲੇ ਹਨ ਜੋ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹਨ। ਹੱਡੇ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਦਾ ਕੰਮ ਫਰਾਸ ਦਾ ਆਰਕਿਚਲੋਜੀਕਲ ਡੈਲੀਗੋਸ਼ਨ ਕਰ

ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਫਲ ਲਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਫਰੈਂਚ ਆਰਕਿਊਲੋਜੀਕਲ ਡੈਲਿਗੋਸ਼ਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਦਫਤਰ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਨਚਾਰਜ ਪੈਰਿਸ ਰਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਿਸਟੰਟ ਉਥੇ ਸਨ ਜੋ ਬੜੇ ਮਿਹਨਤੀ ਤੇ ਮਿਲਨਸਾਰ ਸਜਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਪਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਸਭਿਆਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤ ਅੱਛਾ ਤੇ ਵਡਮੁੱਲਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ।

ਸ਼ਹਿਰ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵਿਚ ਕਰੀਬਨ ੨੯੦ ਘਰ ਸਿਖਾਂ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਲਗ ਭਗ ਭੇਡ ਹਜ਼ਾਰ ਹੈ। ਕਾਬਲ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੇ ਭੀ ਇਹ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਜੋ ਹਿੰਦੂਆਂ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਸੀ ਉਹ ਹੁਣ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਟਾਵਾਂ ਟਾਵਾਂ ਹੀ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਹੈ।

ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜਾ ਅੱਛਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਹਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਹੈ ਜੋ ਅੱਗੇ-ਵਧੂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਿੱਖੀ ਸਿਦਕ ਤੇ ਭਰੋਸੇ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਪੰਥ ਦਾ ਦਰਦ ਤੇ ਸੇਵਾ ਦਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਵਿਦਿਆਕ ਮੈਦਾਨਾਂ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵੇਲਾਂ ਆਉਣ ਪਰ ਕਿਸੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਭਾਈ ਦਰਬਾਰੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੀਤ ਪਰਧਾਨ ਬਾਬੂ ਸਰਨ ਸਿੰਘ ਹਨ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਸਜਣ ਹੀ ਬੜੇ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਤੇ ਹਿੰਮਤੀ ਹਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਅੱਠ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅੱਗੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਜਲਾਲਾਬਾਦ

(੧) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ—

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੪੧੨

ਸੂਚੀ ਪਤਰੇ ੧੫

ਸਾਈਜ਼ ੧੩ $\frac{3}{4}$ " × ੧੪ $\frac{9}{16}$ " ਲਿਖਤ ੧੦ $\frac{3}{4}$ " × ੧੦"

ਆਰੰਭ ਵਿਚ

ਸੰਮਤ ੧੮੬੮ ਮਿਤੀ ਅਸੂ ੨੫ ਲਿਖ ਪਹੁੰਚੇ
ਪਤਰਾ ੧੬ ਪਰ ਚਲਿਤ੍ਰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ ਆਖਰੀ ਅੰਦਰਾਜ
ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ।

ਦੋ ਪਤਰੇ ਖਾਲੀ—

ਗੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪਤਰਿਆਂ ਪਰ ਅੰਕ ਨਹੀਂ ਲੱਗੇ ਹੋਏ।
ਅੰਕ ੩੦ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੇ ਹਨ

੪੦੮ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੫ ਰਤੇ ਸੇਈ...

(ਅ) ਮੰਦਿਅਵਣੀ ਮ: ੫ ਬਾਲ ਵਿਚ...

੪੦੯ ਸਲੋਕ ੧ ਬਾਇ ਆਤਿਸ਼...

੪੧੦ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮ: ੬ ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ...

੪੧੧ (ਅ) ਰਤਨ ਮਾਲਾ ਮਹਲਾ ੧

੪੧੨ (ਅ) ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ

” ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਅਗਲੇ ਪਤਰੇ ਪਰ ਜਾ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

੪੧੩ ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧ

(੨) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੫੮੦+੨੯

ਸੂਚੀ ਪਤਰੇ ੨੯

ਸਾਈਜ਼ ੧੨ $\frac{1}{2}$ " × ੧੩ $\frac{1}{2}$ " ਲਿਖਤ ੮ $\frac{1}{2}$ " × ੮ $\frac{1}{2}$ "

ਸੰਮਤ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ।

੫੮੦ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮ: ੫ ਰਤੇ ਸੇਈ...

ਇ: ਪ: ੭੯.

ੴ ।

- ਪੰ ੧ ਸਲੋਕ ਮ: ੯ ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ...
- ਪੰ ੨ (ਅ) ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮ: ੫
” ਸਲੋਕ ੧ ਜਿਤ ਦਰ...
- ਪੰ ੩ ਸਲੋਕ ਮ: ੭ ਬਾਇ ਆਤਿਸ਼...
- ਪੰ ੪ ਰਤਨ ਮਾਲਾ ਮ: ੧
- ਪੰ ੫ (ਅ) ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ
ਰਾਗ ਮਾਲਾ
- ਪੰ ੬ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਸਮਾਪਤ
ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧਿ
ਚਲਿੜ੍ਹ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ—ਦਸਾਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀਆਂ ਤੱਕ

(੩) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੬੧੯

ਸੂਚੀ ੨੦ ਪਤਰੇ

ਸਾਈਜ਼ ੧੦^੧—X ੧੨", ਲਿਖਤ ੧੦^੧—X ੮"

ਆਰੰਭ ਵਿਚ—ਸੰਮਤ ੧੭੯੨ ਮਿਤੀ ਅਨੂਚਿ ਦ ਲਿਖਿ ਪਹੁੰਚੇ
ਵਰਤਮਾਨ ਖਾਲਸੇ ਕੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ । ਖਾਲਸਾ
ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕਾ ਵਰਤਿਆ ।
ਤਤਕਰੇ ਸੂਚੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਚਲਿੜ੍ਹ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ
ਕਾ—ਦਸਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਤਕ
ਗੁਰਬਾਨੀ ੨੫ਵੇਂ ਪਤਰੇ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—
ਅੰਕ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ ।

- ੬੧੩ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੫ ਰਤੇ ਸੇਈ...
- ੬੧੪ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯ ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ...
- ੬੧੫ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫
- ੬੧੬ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ ਜਿਤ ਦਰ...
- ੬੧੭ ” ਬਾਇ ਆਤਿਸ਼...
- ਰਤਨ ਮਾਲਾ

ਇ: ਪ: ੮੦.

੯੧੮ (ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ) ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ, ਰਾਗ ਮਾਲਾ
੯੧੯ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਸਮਾਪਤ

(੪) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੪੭੩ + ੧੦
ਤਤਕਰਾ ੧੦

ਸਾਈਜ਼ - ੧੫" X ੧੪", ਲਿਖਤ ੧੧੪^੩ X ੧੦^੧_੨"

ਸੰਮਤ ੧੮੧੧ (ਕਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ)। ਮਿਤਿ ਭਯੋ ...

੪੬੯ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੫ ਰਤੇ ਸੇਈ.....

੪੬੯ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੯ ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ...

੪੭੦ (ਅ) ਮੁਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫ ਥਾਲ ਵਿਚ...

ਸਲੋਕ ਮ: ੧ ਜਿਤ ਦਰ...

ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ ਬਾਇ ਆਤਸ਼...

੪੭੧ (ਅ) ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ, ਰਤਨਮਾਲਾ...

੪੭੨ (ਅ) ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ

” ਰਾਗ ਮਾਲਾ

੪੭੩ ਰਾਗ ਮਾਲਾ ਸਮਾਪਤ

ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧਿ

(੫) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੪੬੯ + ੨੫

ਸੂਚੀ ਤਤਕਰਾ ੨੫

ਸਾਈਜ਼ ੧੩^੧_੨ X ੧੩^੩_੪", ਲਿਖਤ ੧੦ X ੮^੧_੨"

ਸੂਚੀ ਪੜ੍ਹ ਸਿਰੀ ਗਿਰੰਥ ਜੀਓ ਕਾ ਤਤਕਰਾ ਲਿਖਿਆ ਸੰਮਤ ੧੮੩੮

੨੫ (ਅ) ਚਲਿੜ੍ਹ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ ਕਾ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਰਾ ਬਹਾਦਰ
ਜੀ ਤਕ ਦੇ ਵਾਰੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ

ਗੁਰਬਾਣੀ ਪਤਰਾ ੧ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ -

ਪੰਚ ਸਲੋਕ ਮ: ੫ ਰਤੇ ਸੇਈ...

ਪੰਚ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮ: ੯ ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ...

ਇ: ਪ: ੮੧.

੮੨.

ਪੰਚ (ਅ) ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮਹਲਾ ੫
ਸੱਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ ਜਿਤ ਦਰ ਲਖ ਮੁੰਮਦਾ...

ਪੰਚ (ਅ) ਰਤਨਮਾਲਾ
ਪੰਚ ਹਕੀਕਤ ਰਾਹ ਮੁਕਾਮ
ਰਾਗਮਾਲਾ

(ਅ) ਰਾਗਮਾਲਾ ਸਮਾਪਤ
ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧਿ

(੬) ਸ਼੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੬ ਪੰਚ + ੭
ਤਤਕਰਾ ੨
ਸਾਈਜ਼ ੧੪ $\frac{3}{8}$ " × ੧੩ $\frac{3}{8}$ ", ਲਿਖਤ ੯ $\frac{3}{8}$ " × ੯ $\frac{3}{8}$ "

---

੬ ਪੰਚ (ਅ) - ੧੭੯ ਅਫਜ਼ੂ ॥੧੦॥੬੨॥ ਵਾਹਿਗੁਰੂ.....
ਤੂਝੀ ਦਸਤਰੀਰਸਤ ਦਰਮਾਦਰਮ...

੬ ਪੰਚ (ਅ) ॥੬੦॥੧੧॥੮੪੩॥
ਵਾਹਿਗੁਰੂ... ਫੜੇਹ ॥ ਹਿਕਾਯਤ ॥੧੨॥ ਦਰਗਾਬਖਸ਼
ਬਖਸ਼ਿੰਦੇ...

੬ ਪੰਚ (ਅੰਤ ਵਿਚ)

ਲਬਾਲਬ ਕਨੈ ਦਮਬਦਮ ਨੈਸ਼ ਕੁਨ ॥
ਗਮੇ ਹਰ ਦੁ ਆਲਮ ਫਡਾਮੈਸ਼ ਕੁਨ ॥੨੨॥੧੨॥੬੮॥

(੭) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ
ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੧੧੦ + ੨੨
ਤਤਕਰਾ ਪਤਰੇ ੨੨
ਸਾਈਜ਼ ੧੬ $\frac{1}{8}$ " × ੧੧ $\frac{1}{2}$ ", ਲਿਖਤ ੧੨ " × ੯ $\frac{1}{2}$ "

ਸੋਚੀ ਪੋਥੀ ਕਾ ਤਤਕਰਾ ਰਾਗਾ ਕਾ ਚਲਿੜ੍ਹ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣ ਕਾ
ਸੰਮਤ ੧੮੨੨ ਵਰਖੇ ਮਿਤੀ ਫਗਣ ਦਿਨੇ ਏ ਵਾਰ ਵੀਰ ਗਿਰੰਥ
ਜੀ ਦਾ ਭੋਗ ਪਾਇਆ।

ਇ: ਪ: ੮੨.

੮੩.

ਤਤਕਰਾ ਪਤਰਾ ੨੨ (ਅ) ਪਰ ਚਲਿੜ੍ਹ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਣੇ
ਕਾ ਹੈ। ਆਖਰੀ ਅੰਦਰਾਜ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਸੰਬੰਧੀ ਹੈ।

- ੭੦੫ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੫, ਰਤੇ ਸੇਈ.....
- ੭੦੬ ਸਲੋਕ ਮਹਲੇ ਨਾਵੇ ਕੇ ॥੯॥ ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ.....
- ੭੦੭ ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮ: ੫
ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧, ਜਿਤ ਦਰ ਲਖ.....
- ੭੦੮ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧ ਬਾਇ ਆਤਸ਼.....
- ੭੦੯ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਰਤਨਮਾਲਾ ਮਹਲਾ ੧
- ੭੧੦ ਰਾਗਮਾਲਾ
- ੭੧੦ (ਅ) ਸਿਆਹੀ ਕੀ ਬਿਧਿ

(੮) ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੬੭੯ + ੧੭

ਤਤਕਰਾ ੧੭

ਸਾਈਜ਼ ੧੫" × ੧੪", ਲਿਖਤ ੧੦" × ੮"
ਸੰਮਤ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ।

- ੬੬੮ ਸਲੋਕ ਵਾਰਾ ਤੇ ਵਧੀਕ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੧
- ੬੭੦ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੩ ਮਾਥੇ ਜੋ ਧੁਰ ਲਿਖਿਆ.....
- ੬੭੪ (ਅ) ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੪ ਵਡਭਾਗੀਆ ਸੋਹਾਗਣੀ.....
- ੬੭੬ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੫ ਰਤੇ ਸੇਈ.....
- ੬੭੭ ਸਲੋਕ ਮਹਲਾ ੬ ਗੁਨ ਗੋਬਿੰਦ.....
- ੬੭੮ (ਅ) ਮੁੰਦਾਵਣੀ ਮ: ੫ ਥਾਲ ਵਿਚ.....
- ਰਾਗਮਾਲਾ (ਜੋ ਅਗਲੇ ਪਤਰੇ ੬੭੯ ਪਰ ਸਮਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ)

(੯) ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ

ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੫੨੫ + ੩

ਤਤਕਰਾ ੩

ਸਾਈਜ਼ ੧੭ $\frac{1}{2}$ " × ੧੧ $\frac{1}{2}$ ", ਲਿਖਤ ੧੩ $\frac{1}{2}$ " × ੮"

ਆਰੰਭ ਵਿਚ

ਇ: ਪ: ੮੩.

੧ ਓ ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ । ਤਤਕਰਾ ਸ਼੍ਰੀ ਬਚਿੜ੍ਹ ਨਾਟਕ ਕਾ ।
 ਸ਼੍ਰੀ ਮੁਖਾਰ ਬਿੰਦ ਬਾਕ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ॥ ੧੦ ॥ ਗ੍ਰੰਥ ਜੀ ਸਾਹਿਬ
 ਸੰਪੂਰਣੀ ॥ ਸੰਮਤ ੧੯੦੭ ਸਾਵਣ ਦਿਨੇ ੨੪ ਕ੍ਰਿਸਨਾ ਪਖੀ
 ਭੁਮਵਾਸਰੇ ਸੰਪੂਰਨਮ ਸਤ ॥
 ਪ੧੨ ਜੰਗਨਾਮਾ ਬੈਤਿ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ॥ ੧੦ ॥ ਕਮਾਲੇ ਕਰਾਮਾਤ...
 ਪ੨੧ ੨੦॥੯੦॥੮੮॥ਏਦੇ ॥॥ ਹਿਕਾਇਤਾ ਸੰਪੂਰਣ
 ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਕਾ ਛੰਦ ॥ ਛਕਾ ॥ ਨਮੋ ਉਗ੍ਰਾਦੇਤੀ...
 ਪ੨੩ (ਅ) ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਉਤੀ ਜੀ ਸਹਾਇ ॥ ਅਸਤੋੜ੍ਹ ਸ਼੍ਰੀ ਮੁਖਵਾਕ
 ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ॥੧੦॥ ਨਮੋ ਜੈ ਆਨੰਦੀ
 ॥ ੧੨ ॥ ਮੇਰਾ ਸਿਖ ਸਾਧੂ ਕੋਈ ਜਨ ਕਹਾਵੈ ॥
 ਕਰੋ ਰਛ ਭਰੌਤੀ ਏਹੀ ਦਾਨ ਪਾਵੈ ॥
 ਦੀਜੈ ਤੇਗ ਦੇਗੀ ਬਲ ਦਾਹਿਨੈ ਗੋਬਿੰਦੈ ।
 ਭੈ ਅਪਦਾ ਵਿਨਾਸਨ ਤੁਹੀ ਮਾਤ ਜਨਕੈ ॥੧੨॥
 ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ
 ਭੁਲਿਆ ਚੁਕਿਆ ਬਖਸ ਲੈਣਾ ਮਾਈ ਮਨਸਾ ॥

ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ

ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਤੋਂ ਉਤਰ ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਦ ਮੀਲ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਉਹ ਸੁਭਾਗਾ ਚਸਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਨੇ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ 'ਚਸਮਾ ਸਾਹਿਬ' ਕਰ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਉਤਰ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਇਥੇ ਕੋਈ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤ ਤਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਸੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੀ ਕੇਵਲ ਕੰਧਾਂ ਹੀ ਖੜੋਤੀਆਂ ਹਨ, ਛਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਦੋ ਪੱਕੇ ਸਰੋਵਰ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਰਮਣੀਕ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਲੇ ਵਗ ਰਹੇ ਨਿਰਮਲ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕਸੀਆਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਵਿਤਰਤਾ ਤੇ ਮਨ-ਮੋਹਣੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਉਚ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਥੇ ਇਕ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪੱਕੀ ਯਾਦਗਾਰ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਜਾਏ । ਜਿਥੇ ਸ਼ੁਭ ਇਛਾ ਤੇ ਸੇਵਾ ਲਈ ਲਗਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਪ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਸਹਾਇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਮੈਨੂੰ ਪੜੀ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਜਦ ਭੀ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣਗੀਆਂ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਉਦਮ ਦੀ ਸਦਾ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਨਗੀਆਂ ।

ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ੨੩ ਘਰ ਹਨ ਤੇ ਸੌ ਕੁ ਦੇ ਕਰੀਬ ਆਬਾਦੀ ਹੈ । ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਥੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਜਿਲਦ ੧ ਹਿੱਸਾ ੧ ਦੇ ਪੰਨਾ ਪੁੰਡ ਉੱਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਾਸ ਤਿੰਨ ਚਬਿਮਿਆਂ (ਇਕ ਬਾਬੇ ਦਾ, ਇਕ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦਾ,

ਚਸ਼ਮਾ ਸਾਹਿਬ—ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ
(ਜਲਾਲਾਬਦ)

ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ

ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਤੋਂ ਉਤਰ ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ੮ ਮੀਲ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਉਹ ਸੁਭਾਗ ਚਸ਼ਮਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਨੇ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ 'ਚਸ਼ਮਾ ਸਾਹਿਬ' ਕਰ ਕੇ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਉਤਰ ਲਹਿੰਦੇ ਪਾਸੇ ਹੈ । ਭਾਵੇਂ ਇਥੇ ਕੋਈ ਸੁੰਦਰ ਇਮਾਰਤ ਤਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਅਤੇ ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਸੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਭੀ ਕੇਵਲ ਕੰਧਾਂ ਹੀ ਖੜ੍ਹੇਤੀਆਂ ਹਨ, ਛਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਦੋ ਪੱਕੇ ਸਰੋਵਰ ਬੜੇ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਰਮਣੀਕ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਲੇ ਵਗ ਰਹੇ ਨਿਰਮਲ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕਸੀਆਂ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਵਿਤਰਤਾ ਤੇ ਮਨ-ਮੋਹਣੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਨੇ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਉਚ ਭਾਵਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਇਥੇ ਇਕ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਪੱਕੀ ਯਾਦਗਾਰ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਜਾਏ । ਜਿਥੇ ਸ਼ੁਭ ਇਛਾ ਤੇ ਸੇਵਾ ਲਈ ਲਗਨ ਹੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਆਪ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੰਗ ਸੰਗ ਸਹਾਇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਸੇਵਕਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਹਿੰਮਤ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਦਾ ਬੀਜ਼ਾ ਚੁੱਕਿਆ ਤਾਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਸਿਖ ਸੰਗਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣਗੀਆਂ ਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਮਹਾਨ ਉਦਮ ਦੀ ਸਦਾ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਨਗੀਆਂ ।

ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਦੇ ੨੩ ਘਰ ਹਨ ਤੇ ਸੌ ਕੁਦੇ ਕਰੀਬ ਆਬਾਦੀ ਹੈ । ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਇਥੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਇਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ ।

ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾ 'ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ੧ ਹਿੱਸਾ ੧ ਦੇ ਪੰਨਾ ੪੬੪ ਉੱਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਪਾਸ ਤਿੰਨ ਚਬੀਆਂ (ਇਕ ਬਾਬੇ ਦਾ, ਇਕ ਭਾਈ ਬਾਲੇ ਦਾ,

੮੬.

ਇਕ ਭਾਈ ਮਰਦਾਨੇ ਦਾ?) ਤੇ ਇਕ ਧਰਮਸਾਲਾ ਦਾ ਪਤਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ 'ਕਿ ਉਥੇ ਹੁਣ ਬੇਦੀ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।' ਇਹ ਗਲ ਉਨ੍ਹੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਆਖਲੀ ਦੱਚਕਿਆਂ ਦੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਿਖਤ 'ਪੇਥੀ ਸ੍ਰੀ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼' ਪਹਿਲੋਂ ਮੁਰਤਜ਼ਵੀ ਪ੍ਰੈਸ ਦਿਲੀ ਵਿਚ ਸੰਮਤ ੧੯੩੬ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਸੰਨ ੧੯੯੦ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਡਾਫੀ ਸੀ ਅਤੇ 'ਤਵਾਰੀਖ ਗੁਰੂ ਖਾਲਸਾ' ਭਾਗ ੧ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਪ੍ਰੈਸ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਸੰਨ ੧੯੯੦-੯੧ ਵਿਚ (?) ਭਾਗ ੨ ਸੰਨ ੧੯੯੨ ਵਿਚ ਡਾਫੀ ਸੀ)। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਸਮਾ ਸਾਹਿਬ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਕਫੀ ਇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਜਾਂ ਹਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਚਸਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ੨੬ ਸਤੰਬਰ ਸੰਨ ੧੯੫੨ ਈ. ਦਿਨ ਸੁਕਰਵਾਰ ੧੧ ਅਸੂ ਸੰਮਤ ੨੦੦੯ ਬਿ. ਨੂੰ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਜੋ ਕੁਝ ਉਥੇ ਮੌਕੇ ਤੇ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਉਥੇ ਦੇ ਸਿਖਾਂ ਸੇਵਕਾਂ ਤੋਂ ਸੁਣਿਆ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਮੈਂ ਉਸੇ ਦੋ ਅਧਿਅਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਤੋਂ ਛਾਡ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬਾਬਾ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਤੇ ਬਾਬਾ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਥੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਬੇਦੀ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨ ੧੯੦੬ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਮੀਰ ਹਈਬੁਲਾ ਖਾਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਮੁੜਦਾ ਹੋਇਆ ਕੁਝ ਚਿਰ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਠਹਿਰਿਆ। ਇਕ ਦਿਨ ਸੈਰ ਲਈ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਆਇਆ ਤੇ ਚਸਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਰਮਣੀਕ ਅਸਥਾਨ, ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਬਾਗ ਦੇ ਸੁਹੱਪਣ, ਇਥੇ ਦੇ ਸਾਫ਼ ਹਵਾ-ਪਾਣੀ ਤੇ ਇਕਾਂਤ ਚੁਗਿਰਦੇ ਦਾ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਇਤਨਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਥੇ ਇਕ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮਕਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਧਾਰ ਲਈ। ਪਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਸ਼ਰਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਸੀ ਧਰਮ-ਅਤੇ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਦੇ ਹਿੰਦੂ

ਇ: ਪ: ੮੬.

ਸਿਖ ਮੁਖੀਆਂ ਭਾਈ ਸੰਤੇਖ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਨਰਸਿੰਘ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਉਤਮ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੰਕਰ ਦਾਸ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਦਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਚਸ਼ਮੇ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇ ਬਦਲੇ ਮੇਰੇ ਪਾਸੋਂ ਪੇਸੇ ਲੈ ਲਓ ਤੇ ਵੇਚ ਦਿਓ। ਮੈਂ ਇਥੇ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਸਿਖ ਮੁਖੀਆਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਇਹ ਚਸ਼ਮਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਅਸਾਡਾ ਪੂਜਨੀਕ ਧਾਰਮਕ ਤੀਰਥ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵੇਚਣ ਦਾ ਹਕ ਭੀ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ। ਇਕੱਲੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਸ ਵਿਚ ਕਈ ਸਵਾਲ ਜਵਾਬ ਹੋਏ, ਪਰ ਸਿਖ ਇਹ ਅਸਥਾਨ ਵੇਚਣ ਲਈ ਨਾ ਮੰਨੇ। ਉਸ ਵਕਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਕ ਅਹਿਲਕਾਰ ਅਲੀ ਅਹਿਮਦ ਜਾਨ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਤੁਮ ਅਮੀਰ ਸਾਹਿਬ ਕੇ ਸਾਬ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੁਫਤਗੂ ਮਤ ਕਰੋ। ਅਗਰ ਗੁਫਤਗੂ ਕਰੋਗੇ ਤੋਂ ਅਮੀਰ ਸਾਹਿਬ ਤੁਮ ਕੇ ਮਾਰ ਡਾਲੇਗਾ।” ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਇਕ ਜ਼ਬਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਖਿਆ, “ਜੇ ਅਮੀਰ ਸਾਹਿਬ ਹਮ ਕੇ ਬੇਸ਼ਕ ਮਾਰ ਡਾਲੇ ਪਰ ਹਮ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਿਸੀ ਕੋ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਤੇ।” ਇਸ ਪਰ ਅਮੀਰ ਹਬੀਬੁੱਲਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਧਹੁਰ ਗੁਸਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਹੰਦੂ ਸਿਖ ਚੌਪਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੱਕੇ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਚਸ਼ਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਉਤੇ ਜ਼ੋਰੀ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਸੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਸੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ “ਮੁਤਮਵਿੱਲ ਮਿਜ਼ਾਜਿ ਸ਼ਾਹਾਂ ਤਾਬਿ ਸੁਖਨ ਨਦਾਰਦ” ਅਰਥਾਤ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਮਿਜ਼ਾਜ ਗੱਲ ਦੀ ਝਾਲ ਨਹੀਂ ਝਲ ਸਕਦਾ। ਹੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਇਥੇ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਚਸ਼ਮੇ ਦੇ ਸਰੋਵਰ ਪੱਕੇ ਬਟਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਪਰ ਇਕ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਇਮਾਰਤ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਦ ਭੀ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਇਥੇ ਹੀ ਠਹਿਰਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਚਾਰਮੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਾਬੂਲ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਹੰਦੂ ਸਿਖ ਸ਼ਾਹੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਤੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਲੋਭ ਦੇ ਕੇ ਚਸ਼ਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਤੇ ਜਲ ਦੀਆਂ ਚੁਲੀਆਂ ਛਕਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਅਮੀਰ ਹਬੀਬੁੱਲਾ ਖਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ੧੯੧੯

ਵਿਚ ਅੰਤ ਤੱਕ ਇਹ ਹੀ ਹਾਲਤ ਰਹੀ ।

ਜਦ ਹਬੀਬੁੱਲਾ ਖਾਨ ਦਾ ਪੁਤਰ ਅਮੀਰ ਅਮਾਨੁੱਲਾ ਖਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ ਅਤੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਆਇਆ ਤਾਂ ਹੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਦਾ ਇਕ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਉਸ ਦੀ ਖਿਦਮਤ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ । ਅਮੀਰ ਅਮਾਨੁੱਲਾ ਖਾਨ ਇਕ ਖੁਲ੍ਹੇ-ਦਿਲਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸੀ । ਉਸ ਵਿਚ ਬਹੁਤਾ ਮਜ਼ਹਬੀ ਪੱਖ-ਪਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਜਿਵੇਂ ਪਿਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਵਲੋਂ ਵਿਰੋਧ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਕਾਬਲ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਕੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜੋਤੀ ਸਟੂਪ ਦੀ ਕੰਧ ਬਣਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ । ਅਮੀਰ ਅਮਾਨੁੱਲਾ ਖਾਨ ਨੇ ਹੰਦੂ ਸਿਖਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਬੜੇ ਧੀਰਜ ਨਾਲ ਸੁਣੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਕ ਜਜ਼ਬਾਤ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਸ਼ਮਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਬਾਦ ਮਾਸਟਰ ਉਧਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਖ ਸਨ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਖਾਸ ਖਾਸ ਮੌਹਰੀ ਸਿਖਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸੋਂ ਇੱਥੇ ਵਸਾਖੀ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲੈ ਲਈ । ਸਿਖਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਹਮਦਰਦੀ ਦੇ ਸਲੂਕ ਵਿਚ, ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਸਰਦਾਰ ਨਾਵਰ ਖਾਨ ਸਿਪਾਹ-ਸਾਲਾਰ ਦਾ (ਜੋ ਬਾਦ ਵਿਚ ਬਰਾ-ਸੱਕਾ ਪਿਛੋਂ ਨਾਵਰ ਸ਼ਾਹ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਿਆ) ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਥ ਸੀ ਜਿਸ ਲਈ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਿਖ ਹੁਣ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਤੇ ਪਰੇਮ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਸੰਮਤ ੧੯੮੮ ਬਿਕ੍ਰਮੀ (ਸੰਨ ੧੯੨੮-੨੯ ਈ.) ਵਿਚ ਜਦ ਰਾਜ-ਰੈਲਾ ਪੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਕਾਬਲੋਂ ਨੱਸ ਗਿਆ ਤਾਂ ਫਸਾਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਇਮਾਰਤ ਨੂੰ ਲੁਟ ਲਿਆ ਤੇ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ । ਹੁਣ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਇਮਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕੰਧਾਂ ਖੜੇਤੀਆਂ ਹਨ । ਸਰੋਵਰ ਬਚੇ ਹੋਏ ਹਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਦੇ ਬਾਗ ਦਾ (ਜੋ ੨੦ ਜਗ੍ਹਾ ਹੈ) ਕਬਜ਼ਾ ਹਕੂਮਤ ਪਾਸ ਹੀ ਹੈ । ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਵਸਾਖੀ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਹੈ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਲੂਕ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਹੈ । ਵਸਾਖੀ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਤੇ ਜਲੂਸ ਲਈ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਲੋੜੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਈ ਸਰਕਾਰੀ ਅਫਸਰ ਜਲੂਸ ਤੇ

ਮਾਸਟਰ ਬਹਾਦੁਰ ਸਿੰਘ

ਸੇਵਕ

ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾਬਾਦ)

ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੀਵਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਦਾ ਵਸਾਖੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਬੜੀ ਸਜ ਧਜ ਤੇ ਠਾਠ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਰ ਹਿੱਸੇ ਚੋਂ ਸਿਖ ਸੇਵਕ ਇਥੇ ਇਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਸਾਖੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਬੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੇਲੇ ਦੀ ਖਾਸ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਵਾਂਛ੍ਹੁ ਹੀ ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਆਹ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਪੜਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨਾਲ ਰੋਣਕ ਹੋਰ ਭੀ ਚਮਕ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਦੁਸਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਖਰਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਲੰਗਰ ਗੁਰੂ ਕਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਅੰਡੰਬਰ ਤੇ ਦਿਖਾਵਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ। ਖਾਲਸਾ ਦੀਵਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਲਈ ਕੇਵਲ ੩੫ ਅਗਫਾਨੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਪੰਜ ਕੁ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰੁਪਿਆਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਬਣਦੇ ਹਨ। ਗੱਲ ਕੀ, ਮੁਫਤੇ ਮੁਫਤ ਹੀ ਕਾਰਜ ਸਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਸਾਖੀ ਉੱਤੇ ਚਸ਼ਮਾ ਸਾਹਿਬ ਆਈਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ ਤੰਬੂ ਤੇ ਛੇਲਦਾਰੀਆਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਚਸ਼ਮਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਬਾਗ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕੰਧ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਇਕ ਤੰਬੂਆਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਗਹਿਮਾ ਗਹਿਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪਿੰਡ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲੰਗਰ ਲਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਹਰ ਧਰਮ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨੂੰ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹਿੰਦੂ, ਸਿਖ ਹੋਣ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਤਿਆਰ ਪਰਸ਼ਾਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲੰਗਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਹਨ ਜੋ ਬੜੇ ਪਰੇਮ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੰਗਰ ਦੀ ਕੋਈ ਬੜਵੀਂ ਆਮਦਨੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਚਲਦਾ ਰਖਣ ਲਈ ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵੇਚ ਕੇ ਇਥੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿਤੀ ਹੈ।

ਜਿਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਚਸ਼ਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਗਿਆ ਸਾਂ ਉਸ ਦਿਨ (੨੬ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨) ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਜੁਮੇ ਦੀ ਛੁਟੀ ਸੀ। ਇਤਵਾਕ ਨਾਲ ਹਕੂਮਤ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦੇ ਮੁਦੀਰ ਤਹਿਲੀਰਾਤ (ਚੀਫ ਸਕੱਤਰ) ਭੀ ਉਥੇ ਆਂ ਨਿਕਲੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਮੇਰੇ ਕਰਕੇ ਚਸ਼ਮਾ ਸਾਹਿਬ ਆਈਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ

ਇ: ਪ: ੮੯.

੯੦.

ਰਹੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਚਸ਼ਮਾਂ ਸਾਹਿਬ ਹੋਣ ਦਾ ਪਤਾ
ਲੱਗਣ ਪਰ ਆਪ ਉਥੇ ਹੀ ਆ ਗਏ। ਮੈਂ ਕੇਸੀਂ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰਕੇ
ਖੁਲ੍ਹੇ ਕੇਸੀਂ ਹੀ ਬੈਠਾ ਸਾਂ। ਆਪ ਬਿਨਾਂ ਸੰਕੋਚ ਉਥੇ ਹੀ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ
ਬੈਠ ਗਏ। ਆਪ ਬੜੇ ਮਿਲਨਸਾਰ ਸੱਜਣ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗਲ
ਪਰ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਮਾਣ ਸੀ ਕਿ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ ਨੂੰ
ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਆਰਾਮ ਹੈ ਤੇ ਕੋਈ ਮਜ਼ਹਬੀ ਪੱਖ-ਬਾਤ ਨਹੀਂ।
ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਭ ਸਿਖ ਭੀ ਕੌਮੀ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਅਫਗਾਨ ਹਨ
ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਤੇ ਬੈਰ-ਖਾਹ ਹਨ। ਪੱਖਤਨਿਸਤਾਨ
ਸੰਬੰਧੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਿਖਾਂ ਨੇ ਹਰ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਫਗਾਨਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਜਲਸੇ ਵਿਚ ਸਿਖਾਂ
ਦੇ ਇਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਸਬੂਤ
ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਇ: ਪ: ੯੦.

ਸਫਰ ਦਾ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ

ਸਫਰ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਨਾਮਚਾ

੩੦ ਅਗਸਤ ੧੯੫੨—ਸਨਿਚਰਵਾਰ

ਰਾਤ ਨੂੰ ੪੨ ਡਾਊਨ ਮੁਸਾਫਰ ਗੱਡੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ ਜੋ ੧੨ ਬਜ ਕੇ ੧੪ ਮਿੰਟ ਤੇ ਪਟਿਆਲਿਓਂ ਅੰਬਾਲੇ ਨੂੰ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਡੀ ਨਾਲ ਪਟਿਆਲੇ ਤੋਂ ਦਿੱਲੀ ਲਈ ਇਕ ਡੱਬਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜੋ ਅੰਬਾਲਾਂ ਛਾਉਣੀ ਤੋਂ ਤੁੜਕੇ ਦੋ ਬਜ ਕੇ ੩੪ ਮਿੰਟ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਮੇਲ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

੩੧ ਅਗਸਤ ੧੯੫੨—ਐਤਵਾਰ

ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੌਲੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਕੋਲ ਇੰਜਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖਰਾਬੀ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਸਾਡੀ ਗੱਡੀ ਇਥੇ ਹੀ ਰੁਕੀ ਰਹੀ ਤੇ ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਅੰਬਾਲੇ ਪੁੱਜੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਾ ਡੱਬਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਮੇਲ ਨਾਲ ਨਾ ਲੱਗ ਸਕਿਆ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੋਂ ਆਈ ੧੮ ਡਾਊਨ ਨਾਲ ਲੱਗਾ। ਇਹ ਗੱਡੀ ੯ ਬਜ ਕੇ ੨੭ ਮਿੰਟ ਤੇ ਅੰਬਾਲਿਓਂ ਚਲੀ ਤੇ ਦੁਪਹਿਰੋਂ ਬਾਦ ੨ ਬਜ ਕੇ ੫ ਮਿੰਟ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜੀ।

ਸਿਧਾ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਸਿੰਧੀਆ ਹਾਊਸ ਵਿਚ ਗੋਵਨ ਏਜੰਸੀ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ੨੪ ਰੈਟਿੰਡਨ ਰੋਡ ਤੇ ਅਫਗਾਨੀ ਸਫਾਰਤ ਖਾਨੇ ਗਿਆ। ਐਤਵਾਰ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਛੁੱਟੀ ਸੀ ਤੇ ਪਾਸ ਪੋਰਟ ਕਲਰਕ ਸ੍ਰੀ ਨਿਰੰਜਨ ਦਾਸ ਭੀ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੁੜ ਕੇ ਪਤਾ ਕਰਨ ਪਰ ਸਫਾਰਤ ਖਾਨੇ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਯੂਬ ਖਾਨ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਆਏ। ਇਹ ਬੜੇ ਹਮਦਰਦ ਤੇ ਮਿਲਨਸਾਰ ਸਜਨ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਵੇਰੇ ਸਤ ਬਜੇ ਪਾਸ ਪੋਰਟ ਦੇ ਵੀਜ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦੇਣ

ਇ: ਪ: ੯੩.

੯੪.

ਦਾ ਵਹਿਦਾ ਕੀਤਾ ।

ਇਸ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੈਨੋਅੰਗਾ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਬੈਂਕ ਐਂਡ ਪਟਿਆਲਾ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਣ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬੰਗਲਾ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਇਕ ਚਾਹ ਪਾਰਟੀ ਸੀ। ਉਥੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਸਫਰ ਦੇ ਹਾਲ ਸੁਣਾਏ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਕੀ ਧਾਰਮਕ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜਿੰਦਗੀ ਪਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ। ਮੈਂ ਦੁਕੁ ਬਜੇ ਰਾਤੀਂ ਪੁਰਾਣੀ ਦਿੱਲੀ ਮੁਕਤਿਆ ਅਤੇ ਹੈਮਿਲਟਨ ਰੋਡ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਿਤਰ ਡਾਕਟਰ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਸ ਆਂ ਠਹਿਰਿਆ।

੧ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਸੋਮਵਾਰ—

ਅਜ ਬਕਰੀਦ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਥਾਂ (ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿਚ) ਛੁਟੀ ਸੀ। ਪਰ ਫੇਰ ਭੀ ਆਕਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਯੂਬ ਖਾਨ ਨੇ ਪਾਸ-ਪੋਰਟ ਤੇ ਵੀਜ਼ਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਸਾਰੀ ਦਫਤਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਪੂਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਈਰਾਨੀ ਸਫਾਰਤ-ਖਾਨੇ ਵਲੋਂ ਭੀ ਵੀਜ਼ੇ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਮੈਂ ਗੋਵਨ ਏਜੰਸੀ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਮ. ਨ. ਮਿਹਰਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਨੰਬਰ ੧ ਹੇਲੀ ਲੇਨ ਤੇ ਈਰਾਨੀ ਸਫਾਰਤ ਖਾਨੇ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਭੀ ਛੁਟੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਮਿਸਟਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਕਾ ਨੀਆਮੀਰ ਤੋਂ ਪੁੱਛ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਕਲਰਕ ਮਿਸਟਰ ਰਿਆਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ ਸ਼ੇਰਵਾਨੀ ਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਹੀ ਵੀਜ਼ਾ ਹੋ ਸਕੇਗਾ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਮੈਂ ਤੇ ਮਿਹਰਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਸਟਰ ਇਖਲਾਕ ਹੁਸੈਨ ਕਾਰੀ ਦੇ ਘਰ ਪੁਰਾਣੀ ਦਿੱਲੀ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਮਿਸਟਰ ਸ਼ੇਰਵਾਨੀ ਨੂੰ ਛੂੰਡਿਆ ਤੇ ਨਾਲ ਦਫਤਰ ਲਿਆਂਦਾ।

ਈਰਾਨ ਲਈ ਵੀਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਣ ਪਰ ਗੋਵਨ ਏਜੰਸੀ ਪਾਸੋਂ ਆਉਣ ਜਾਣ ਲਈ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਟਿਕਟ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਕਰਾਇਆ ਭੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਮਾਂ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ੧੦ ਬਜ ਕੇ ੩੫ ਮਿੰਟ ਤੇ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਨੂੰ ਗੱਡੀ ਚੜ੍ਹਿਆ।

ਇ: ਪ: ੯੪.

੨ ਸਤੰਬਰ ੧੯੫੨, ਮੰਗਲਵਾਰ—

ਰਾਤ ਦੇ ਨੌ ਬਜੇ ਤੋਂ ਬੱਦ ਗੱਡੀ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਪਹੁੰਚੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਵੇਖਣ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸਜਣ ਸ੍ਰੀ ਜੈਂਤੀ ਲਾਲ ਸ਼ਾਹ ਸਨ ਜੋ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਦੇ ਹਰੀਜਨ ਆਸਰਮ ਦੇ ਪਰਬੰਧਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਮੇਟਰ ਲੈਣ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿੱਧਾ ਹਿਮਾਲੀਅਨ ਏਅਰ-ਵੇਜ ਦੇ ਦਫਤਰ ਗਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਬੱਸ ਆਗਈ ਜੋ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੇ ਲੈ ਗਈ। ਇਥੇ ਪੁਲਿਸ ਤੇ ਕਸਟਮ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਪਾਸ-ਪੋਰਟ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਦੇਖਿਆ। ਇਥੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੇ ਆਗਰਾ ਲਈ ਕਮਰੇ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਆਵਾ-ਜਾਈ, ਪਾਸਪੋਰਟ ਤੇ ਸਾਮਾਨ ਆਦਿ ਦੀ ਦੇਖ ਪੜਾਲ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੌਣ ਦਾ ਕੋਈ ਪਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ।

੩ ਸਤੰਬਰ ੧੯੫੨, ਬੁਧਵਾਰ—

ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਅਹਿਮਦਾਬਾਦੋਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੁਰਦਾ। ਇਹ ਕਲਕਤਾ ਤੋਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਘੰਟਾ ਸਵਾ ਘੰਟਾ ਇਥੇ ਠਹਿਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਦਿਨ ਇਹ ਥੋੜਾ ਪੱਛਮ ਕੇ ਆਇਆ, ਇਸ ਲਈ ਇਥੋਂ ਉੜਨ ਵਿਚ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਮਿੰਟ ਲੇਟ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਗਾ-ਭਗ ਪੈਣੇ ਚਾਰ ਬਜੇ ਤੜਕੇ ਜਹਾਜ਼ ਉੱਕਿਆ ਤੇ ਕਰਾਚੀ ਦੇ ਰਾਹ ਪਿਆ। ਚੁੱਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ-ਚਾਵਲਪਿੰਡੀ-ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਾਲੇ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੰਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਜਹਾਜ਼ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਉਪਰ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਕਰਾਚੀ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਥੋਂ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦੱਖਣ ਅਤੇ ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਹੋ ਕੇ ਈਰਾਨ ਦੇ ਇਕ ਸ਼ਹਿਰ ਜ਼ਾਇਦਾਨ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਾਇਦਾਨ ਤੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਫਿਰ ਚੜ੍ਹਦੀ ਵਲ ਨੂੰ ਮੁੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਕੰਧਾਰ ਹੈ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਕਾਬੂਲ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੰਬਾਲੇ ਤੋਂ ਕਾਬੂਲ ਤਕ ਦੇ ਤਿਨ ਕੁ ਘੰਟੇ ਦੇ ਸਿੱਧੇ ਰਸਤੇ ਦੀ ਥਾਂ ਚੌਦਾਂ ਘੰਟੇ

ਇ. ਪ: ੯੫.

ੴ.

ਲਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਰਾਜਸੀ ਲਾਚਾਰੀ ਹੈ। ਇਥੇ ਹਾਰੀ ਸਾਰੀ ਵੀ ਕੀ ਵਾਹ।

ਕਰਾਚੀ

ਛੇ ਕੁ ਬਜੇ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਜਹਾਜ਼ ਕਰਾਚੀ ਅੱਡੇ ਤੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਝਟ ਹੀ ਪੁਲਸ ਤੇ ਕਸਟਮ ਵਾਲੇ ਆ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮਿਥੇ ਹੋਏ ਰਸਤੇ ਦਫ਼ਤਰ ਲੈ ਗਏ ਜਿਥੇ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਾਡੇ ਹੈਲਬ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਦੇਖੇ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਡੇ ਵੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਭੀ ਕਰਾਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਤਰਨਾ, ਨਾ ਹੀ ਇੱਥੇ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀਜ਼ਾ ਸੀ, ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਹੀ ਮੁੜ ਜਹਾਜ਼ੇ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਫਿਰ ਭੀ ਪੁਲਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਪਾਸਪੋਰਟ ਲੈ ਲਏ ਤੇ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕੇ ਇਕ ਪੂਰਾ ਸਫ਼ਾ ਮੋਹਰ ਲਾ ਕੇ ਬਿਅਰਬਾ ਨਾਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਆਮ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀਆਂ ਦਾ ਸਲੂਕ ਬੜਾ ਚੰਗਾ ਸੀ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਕੈਰੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਭੀ ਵੇਖਦਾ ਸੀ। ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਬੱਸੀਆਂ ਗੰਢਾਂ ਖੁਲ੍ਹਦੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹਦੀਆਂ ਹੀ ਖੁਲ੍ਹਣਗੀਆਂ, ਜੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਾ ਪੈ ਗਈਆਂ ਤਾਂ।

ਕਰਾਚੀ ਚੂੰਕਿ ਇਕ ਕੌਮਾਂਤਰੀ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਰੋਕਾਂ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦੇ।

ਕਰਾਚੀ ਦਾ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ, ਸਾਫ਼ ਤੇ ਸੁਖਰਾ ਹੈ। ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਉਤਰਨ ਤੇ ਉਡਣ ਲਈ ਸੜਕਾਂ ਬੜੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਦਫ਼ਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਭੀ ਬੜੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਬਣਿਆ ਬਣਾਇਆ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨੂੰ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੈ। ਚਲੋ, ਜੇ ਹੋ ਗਿਆ ਸੋ ਵਾਹ ਵਾ। ਰੋਬ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਰੱਖੋ।

ਇ: ਪ: ੯੯.

ਜਾਇਦਾਨ

ਕਰਾਚੀ ਤੋਂ ਪੋਣੇ ਅਠ ਬਜੇ ਉਡ ਕੇ ਸਾਡਾ ਜਹਾਜ਼ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦਖਣ ਦੀ ਹੋ ਕੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਫਿਰ ਉਤਰ ਵਲ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਦੁਪਹਿਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਇਦਾਨ ਜਾਠਹਿਰਿਆ। ਜਾਇਦਾਨ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਉਂ ਦੁਜ਼ਦਾਬ ਸੀ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦੀ ਈਰਾਨ ਨੂੰ ਗਈ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਦਾ ਆਖਰੀ ਸਟੇਸ਼ਨ ਸੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਫੌਜੀ ਤੇ ਰਾਜਸੀ ਮਤਲਬ ਲਈ ਇਹ ਲਾਈਨ ਕਢੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲ ਨਹੀਂ ਰਹੀ।

ਜਾਇਦਾਨ ਤੋਂ ੨੦-੨੧ ਮੀਲ ਉਤਰ ਨੂੰ ਰੋਬਤ ਨਿਮੀ ਥਾਂ ਤੇ ਤਿੰਨ ਮੁਲਕਾਂ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ (ਪਖਤੁਨਿਸਤਾਨ-ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਈਰਾਨ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਹੱਦਾਂ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਾਇਦਾਨ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨਹੀਂ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਇਹ ਕੇਵਲ ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਤਜਾਰਤੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੀ। ਹੁਣ ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਭੀ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਥੇ ਨਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਰਕਾਰੀ ਇਮਾਰਤਾਂ। ਕਸਟਮ (ਗੁਮਰਕਾਤ) ਦੇ ਰਫਤਰ ਭੀ ਘਟੀਆ ਹੀ ਹਨ। ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਉਤਰਨ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕੋਈ ਸੜਕਾਂ ਜਾਂ ਰਸਤੇ ਨਹੀਂ ਬਣੇ ਹੋਏ। ਰੜ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹੀ ਜਹਾਜ਼ ਉਤਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੇ ਖੜੋਣ ਬਹਣਿ ਲਈ ਭੀ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ। ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਸੈੱਡ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਨਾ ਕੋਈ ਬੜਾ ਹੈ, ਨਾ ਬੰਚ ਕੁਰਸੀ। ਪੀਣ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਤਕ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਬੰਦੇਬਸਤ ਨਹੀਂ। ਹਾਂ, ਜਹਾਜ਼ ਲਈ ਪੈਟਰੋਲ ਜੁੜਰ ਇਕ ਲਾਰੀ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਚਾਰ ਗੈਲਨੀ ਪੀਪਿਆਂ ਵਿਚ ਬੰਦ ਸੀ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪੈਟਰੋਲ ਦੀ ਚੂੰਕਿ ਬਹੁਤ ਘਾਟ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਜਾਣ ਆਉਣ ਦਾ ਪੱਟਰੋਲ ਇਥੋਂ ਹੀ ਭਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਜਾਇਦਾਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਹੈ ਜੋ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆਬਾਦ ਹੈ। ਇਥੇ ਕੁਝ ਹਿੰਦੂ ਸਿਖ ਭੀ ਰਹਿੰਦੇ

ਇ: ਪ: ੯੭.

ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਘੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਹਨ । ਸਾਡੇ ਜਹਾਜ਼ ਪੁੱਜਣ ਪਰ ਇਹ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਅੱਡੇ ਤੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ । ਸਰਸਰੀ ਪੁਛ ਗਿਛ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਿੰਘ ਇਥੇ ਵਪਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਥੇ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਭੀ ਕੁਝ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ ।

ਜ਼ਿਇਦਾਨ ਤੋਂ ਜਹਾਜ਼ ਉਡ ਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਮੀਲ ਸਿੱਧਾ ਉਤਰ ਨੂੰ ਗਿਆ ਤੇ ਰੋਬਤ ਤੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਕੋਹਿ-ਮਲਿਕ-ਸਿਆਹ ਤੋਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਇਆ । ਕੰਧਾਰ ਏਥੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ-ਉਤਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸੌ ਮੀਲ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਜਿਹਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ । ਸਰਹਦ ਤੋਂ ਕੰਧਾਰ ਤਕ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰਸਤਾ ਰੇਤਲਾ ਹੈ । ਇਕ ਦੋ ਥਾਈਂ ਮਾਮੂਲੀ ਟਿੱਬੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਥੇ ਨਾ ਕੋਈ ਫਸਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਦਰਖਤ ਹੈ । ਸੈਂਕੜੇ ਮੀਲਾਂ ਵਿਚ ਉਜਾੜ ਪਈ ਹੈ । ਕੁਝ ਚਿਰ ਜਹਾਜ਼ ਹਲਮੰਦ ਦਰਿਆ ਦੇ ਖੱਬੇ ਕੰਢੇ ਕੰਢੇ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਕਿਧਰੇ ਕੋਈ ਆਬਾਦੀ ਹੈ । ਹਲਮੰਦ ਦੇ ਦਰਖਣ ਤੇ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੇ ਉਤਰ ਨੂੰ ਸੈਂਕੜੇ ਮੀਲਾਂ ਦਾ ਰੇਤ-ਬਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰੇਗਸਤਾਨ ਆਖਦੇ ਹਨ ।

ਕੰਧਾਰ

ਦੁਪਹਿਰੋਂ ਬਾਦ ਦੋ ਬਜ ਕੇ ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਤੇ ਜਹਾਜ਼ ਕੰਧਾਰ ਪੁੱਜਾ । ਇਥੇ ਦਾ ਹਵਾਈ ਅੱਡਾ ਭੀ ਖੁਲ੍ਹਾ ਮੈਦਾਨ ਹੀ ਹੈ । ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਲਹਿਣ ਚੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕੋਈ ਰਸਤੇ ਜਾਂ ਸੜਕਾਂ ਨਹੀਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਹਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਉਤਰਨ ਤੇ ਉਡਣ ਵੇਲੇ ਬਿਅੰਤ ਧੂੜ ਉਡਦੀ ਹੈ ।

ਜਹਾਜ਼ ਪੁੱਜਣ ਵੇਲੇ ਹਿਮਾਲੀਅਨ ਏਅਰ ਵੇਜ਼ ਦੇ ਏਜੰਟਸ ਸ਼ੇਰੀ ਫਰੈਅਰਜ਼ ਦਾ ਨੁਮਾਇੰਦਾ ਸ੍ਰੀ ਇੰਦਰ ਮੋਹਨ ਅੱਡੇ ਤੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਇਹ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ । ਬੜਾ ਮਿਹਨਤੀ ਤੇ ਹਿੰਮਤੀ ਬੰਦਾ ਹੈ । ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਖਾਸਾ ਹੈ । ਸ਼ੇਰੀ ਫਰੈਅਰਜ਼ ਦਾ ਵੱਡਾ ਦਫਤਰ ਕਾਬੁਲ ਹੈ ।

ਕਸਟਮ ਵਾਲਿਆਂ ਵਲੋਂ ਸਾਮਾਨ ਦੇਖੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਟਾਂਗੀ

ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਇੰਦਰ ਮੋਹਨ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਧਾਰ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕੰਧਾਰ ਵਿਚ ਟੈਕਸੀ ਮੋਟਰਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਟਾਂਗਾਂ ਇੱਥੇ ਦੀਆਮ ਸਵਾਰੀ ਹੈ। ਘੋੜੇ ਤੇ ਟਾਂਗੇ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ ਹਨ। ਕੰਧਾਰੀ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਖਾਸਾ ਸ਼ੌਂਕ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਕੰਧਾਰ ਹੋਟਲ ਸਰਕਾਰੀ ਹੋਟਲ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਖੁਰਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੋਟਲ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਖੇਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਕਮਰਿਆਂ ਦੇ ਕਰਾਈ ਤੇ ਰੋਟੀ ਆਦਿ ਦੇ ਖਰਚ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਨਿਯਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੌਦਾ ਬਾਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ।

ਇਥੇ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਇੰਦਰ ਮੋਹਨ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਤੇ ਦਫਤਰ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਕੰਧਾਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਲੋਂ ਛੋਟਾ ਸਫ਼ਾਰਤ ਖਾਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਦਫਤਰੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵਾਈਸ-ਕੌਂਸਲੇਟ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਵਾਈਸ ਕੌਂਸਲ ਇਹਨੀ ਦਿਨੀਆਂ ਇਥੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀ ਕ. ਨ. ਰਾਓ ਦਫਤਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕੰਮ ਚਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਾਈਸ ਕੌਂਸਲ ਨਿਯਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਓ ਬੜੇ ਮਿਲਣਸਾਰ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਸਜਣ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਹੋਟਲ ਪੁਜਣ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਮੀ ਪੁਛ ਗਿਛ ਕਰਨ ਆਇਆ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਏ।

ਇਸ ਦਿਨ ਕੰਧਾਰ ਦੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਤੇ ਸੜਕਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਗਹਿਮਾ ਗਹਿਮ ਸੀ। ਬਾਹਰੋਂ ਅਣਗਿਤ ਕਬਾਇਲੀ ਪਠਾਣ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਡਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਡਾਰਾਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਨਾਹਰੇ ਲਗ ਰਹੇ ਸਨ। ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਪਖਤੂਨਿਸਤਾਨ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਰਿਹਰਿਆਂ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਅਤੇ ਚਾਲ ਢਾਲ ਤੋਂ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਲਾਗ ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਹਿਰਾਤ ਨੂੰ ਜਾ ਰਹੀ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਇਕ ਖੁਲ੍ਹੇ ਥਾਂ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਜਲਸਾ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਕੰਧਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਉੱਘੇ ਪਠਾਣ ਲੀਡਰਾਂ ਨੇ ਤਕਰੀਰਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਤਕਰੀਰਾਂ ਚੂੰਕਿ ਪਸਤੇ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪਿਛਲੇ ੩੨-੩੩

ਇ: ਪ: ੯੯.

੧੦੦.

ਵਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਸਨ ੧੯੧੯-੨੦ ਵਿਚ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਸਿਖੀ
ਹੋਈ ਪਸ਼ਤੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਭੁੱਲ ਰੁਕਾ ਸਾਂ ਇਸ ਲਈ ਤਕਰੀਰਾਂ ਮੈਨੂੰ
ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈਆਂ, ਪਰ ਜੋ ਆਮ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਮੈਂ ਲਾ
ਸਕਿਆ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕਬਾਇਲੀ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਪਖਤੂਨਿ-
ਸਤਾਨ ਦੇ ਸਵਾਲ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਮੌਤ ਦਾ ਸਵਾਲ ਬਣਾਇਆ
ਹੋਇਆ ਹੈ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਇਹ ਖਿਆਲ ਸੀ ਤੇ ਬਹੁਤਿਆਂ
ਦਾ ਇਹ ਹੀ ਖਿਆਲ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਪਖਤੂਨਿਸਤਾਨ ਦਾ
ਸਵਾਲ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਕੁਝ ਬੰਦਿਆਂ
ਦਾ ਕਾਗਜ਼ੀ ਪ੍ਰਾਪੇਰੰਡਾ ਹੈ ਪਰ ਇਥੇ ਆਂ ਕੇ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਕਈ
ਅਫਗਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ
ਅੱਗ ਲਗੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਭਾਂਬੜ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧਦੇ ਜਾਂ ਰਹੇ
ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ ਬੁਝਾ ਸਕਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਵਕਤ ਭਾਵੇਂ
ਪਠਾਣਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਗ ਜਾਏ, ਪਰ ਪਖਤੂਨਿ-
ਸਤਾਨ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਕੇ ਰਹੇਗਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆਂ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ।
ਹੁਣ ਇਹ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ।

ਜਦ ਮੈਂ ਪਖਤੂਨਿਸਤਾਨ ਦਿਨ ਦੇ ਹੋ ਰਹੇ ਜਲਸੇ ਵਲੋਂ ਮੁੜ
ਕੇ ਆ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਇਕ ਸਟੇਸ਼ਨ-ਵੈਗਨ ਮੋਟਰ ਖੜੀ
ਦੇਖੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਖ ਸਰਦਾਰ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਡਰਾਈਵਰ ਭੀ ਸਿਖ
ਸੀ ਤੇ ਦੋ ਸਿਖ ਹੋਰ ਪਾਸ ਖੜੇ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਕੰਧਾਰ ਦੇ
ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਤੇ ਸਿਖਾਂ ਬਾਬਤ ਪੁਛ ਗਿਛ ਕੀਤੀ। ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ
ਇਹ ਮੋਟਰ ਕਾਬਲ ਦੇ ਭਾਈ ਭੁਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਥੇ ਸਿਖਾਂ
ਦੇ ਵਕੀਲ (ਮਿਉਨਿਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ) ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ ਸਤੰਬਰ
ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਜਾਣਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਾਬਲ
ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ੨੫੦ ਅਫਗਾਨੀ ਕਾਬਲ ਤਕ
ਕਰਾਇਆ ਰਸਿਆ।

੪ ਸਤੰਬਰ ੧੯੫੨, ਵੀਰਵਾਰ—

ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਜਾਣ ਦਾ ਮੇਰਾ ਵੱਡਾ ਮਕਸਦ ਸਿਖ ਇਤਿ-
ਹਾਸਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬੀੜਾਂ ਦੇ

ਇ; ਪ: ੧੦੦.

੧੦੧.

ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਕੁਝ ਖਾ ਪੀ ਕੇ ਕੰਧਾਰ
ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਇਥੇ ਹੇਠ
ਲਿਖੇ ਪੰਜ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਨ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ
ਨੂੰ ਧਰਮਸਾਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

੧. ਧਰਮਸਾਲਾ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਕਾਬੂਲੀ ਬਾਜ਼ਾਰ।

ਪਰਬੰਧਕ ਬਾਬਾ ਜਗਦੀਸ਼ ਬੇਦੀ।

੨. ਸੁਖਰਿਆਂ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲਾ, ਸ਼ਿਕਾਰ ਪੁਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ।

ਪਰਬੰਧਕ ਬਾਬਾ ਹਰੀਸ਼ਾਹ। ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜ,

੩. ਵਡੀ ਧਰਮਸਾਲ (ਪਰਸਿਧ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲ),
ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ। ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜ, ਸੰਮਤ ੧੯੨੫,
ਹਾੜ ਸੁਦੀ ੫।

੪. ਛੋਟੀ ਧਰਮਸਾਲ, ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰੀ ਬਾਜ਼ਾਰ।

ਪਰਬੰਧਕ ਬਾਬਾ ਹਰਨਾਮ ਦਾਸ ਜੀ।

ਦੋ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜਾਂ, ਇਕ ਸੰਮਤ ੧੯੨੨ ਆਖੜ ਸੁਡੀ ੧੪।

੫. ਮੰਸੰਦਾਂ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲ, ਕਾਬੂਲੀ ਬਾਜ਼ਾਰ।

ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤੀ
ਬੀੜਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਬਾਮ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਓ ਦੇ ਨਾਲ ਕੰਧਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਇਤਿਹਾਸਕ
ਅਸਥਾਨ ਵੇਖਣ ਗਿਆ।

੧. ਜ਼ਿਆਰਤ ਖਿਰਕਾ ਸਰੀਫਾ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ
ਦੀ ਗੋਦੜੀ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਹੈ।

੨. ਮਕਬਰਾ ਖੁਦਾ ਨਜ਼ਰ ਖਾਨ, ਅਮੀਰ ਹਬੀ ਬੁੱਲਾ ਖਾਨ।

੩. ਜ਼ਿਆਰਤ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਾਬਾ (ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ)।

ਇਥੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਕੇਵਲ
ਨਾਉਂ ਹੀ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ
ਹੇਠ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪ ਸਤੰਬਰ ੧੯੫੨, ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ—

ਸਵੇਰੇ ਦੇ ਵਜੇ ਰਾਓ ਸਾਹਿਬ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫਾਰਸੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ

ਇ: ਪ: ੧੦੧.

੧੦੨.

ਵਾਲਾ ਮੁਨਸ਼ੀ (ਜੋ ਕੰਧਾਰ ਦੇ ਕਾਲਜ ਦਾ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੈ) ਅਤੇ ਮੈਂ ਕੰਧਾਰੋਂ ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਹਿਰਾਤ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਤੇ ਚਿਹਲ-ਜ਼ੀਨਾ ਨਾਮੀ ਪਹਾੜੀ ਅਸਥਾਨ ਦੇਖਣ ਗਏ ਜਿਥੇ ਕਿ ਮੁਗਲ ਰਾਜ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਿਲਾ-ਲੇਖ ਹੈ। ਇਸ ਪਹਾੜੀ ਦੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਕੰਧਾਰ ਦੀ ਉਜਾਝ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਚੁਕੰਧੇ ਦੇ ਢਹਿ ਗਏ ਹੋਏ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਅੱਗੇ ਦਰਿਆ ਅਰਗੰਦਾਬ ਤੋਂ ਉਪਰੋਂ ਮੀਰ ਵਈਸ ਬਾਬਾ ਹੋਤਕ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਦਾ ਦੀਦਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਪੁਰਾਣਾ ਪੁਲ ਦੇਖਿਆ।

ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਮਿਸਟਰ ਰਾਓ ਦੇ ਖਾਧਾ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੋ ਅਮਰੀਕਨ ਸੱਜਣ ਜੋ ਕੰਧਾਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਦੇਸ-ਚਿਨਤੀ ਦੀ ਇਕ ਸਕੀਮ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸ਼੍ਰੀ ਇੰਦਰ ਮੋਹਨ ਦੇ ਸੱਚੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਜਣ ਦੀ ਸੰਸਾਰੀ ਵਾਕਫੀ ਬੜੀ ਸੀ ਤੇ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਵਲੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਰਾਲਤ-ਡਹਿਮੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਇਤਨੀ ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮੱਥੇ ਮੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਕੁ ਕਸੂਰ ਇਸ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਰਕਮ ਦੇ ਖਰਚੇ ਜਾਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਬੇ-ਲੋੜੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਨੀਅਤ ਪਰ ਸ਼ਕ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਖਰੇ ਵਖਰੇ ਸਵਾਲ ਹਨ ਤੇ ਵਖਰੀ ਹੀ ਰਾਜਸ਼੍ਹੀ ਹਾਲਤ। ਇਸ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਰਕਮ ਮੁਲਕ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹਥ ਪਿਛੇ ਖਿੱਚ ਲਏ ਅਤੇ ਉਸ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇਵੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਭੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਭੀ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗੀ ਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਭੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਿਚ ਮੈਂ ਰਾਇਲ ਸੈਂਟਰਲ ਐਸੀਅਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਲੰਡਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪ ਮੌਬਰ ਹਾਂ ਅਤੇ ਜੋ

ਇ: ਪ: ੧੦੨.

੧੦੩.

ਮਧ-ਪਰਬ ਦੇਸ਼ਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਕਵੀ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਆਸੇ ਨੂੰ ਮੁਖ ਰਖ ਕੇ ਆਪਣਾ ਇਕ ਤ੍ਰਿਮਾਸਕ ਰਸਾਲਾ ਕਢਦੀ ਹੈ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਮਿਸਟਰ ਉਕੈਨਰ ਨੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਚੂੰਕਿ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਦੇ ਫਾਰਮ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਕਾਬਲ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਮਿਸਟਰ ਚਾਰਲਸ ਮੋਚਿ ਨਾਲ ਜੋ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹਨ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਿਸਟਰ ਉਕੈਨਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਮੈਂਬਰੀ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤਕ ਉਹ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੈਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਫਹਿਰਿਸਤ ਨਹੀਂ ਵੇਖੀ।

੩ ਤਾਰੀਖ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਕਾਬੂਲੀ ਦੀ ਮੋਟਰ ਸਟੇਬਨ-ਵੈਗਨ ਰਾਹੀਂ ਕਾਬਲ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਕੰਪਾਰ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਨਾਲ ਲੈ ਲੈਣਗੇ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਉਹ ਸਵਾ ਕੁ ਅਠ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੋਟਰ ਲੈ ਕੇ ਆ ਗਏ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਵਾਰੀਆਂ ਭੀ ਲੈਣੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕੁ ਨੌ ਵਜੇ ਰਾਤ ਦੇ ਕੰਧਾਰੋਂ ਤੁਰੇ।

ਮੋਟਰ ਚੂੰਕਿ ਬਹੁਤੀ ਨਵੀਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸੜਕ ਪਥਰੀਲੀ ਤੇ ਖਰਾਬ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੋਟਰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਖਰਾਬ ਹੋਈ ਤੇ ਕਲਾਤਿ-ਗਲੜੀ ਤੋਂ ਇਕ ਮੀਲ ਉੱਤੇ ਕਮਾਨੀ ਟੁਟ ਗਈ। ਰੱਸਾ ਬੰਨ ਕੇ ਠੀਕ ਕੀਤੀ ਗਈ ਪਰ ਉਹ ਫਿਰ ਟੁਟ ਗਈ। ਕਈ ਕਈ ਘੰਟੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਦੋ ਤਿੰਨ ਬਾਈਂ ਠਹਿਰਨਾ ਪਿਆ। ਉਜਾੜ ਬੀਆਬਾਨ ਇਲਾਕਾ ਤੇ ਠੰਡੀ ਹਵਾ। ਪਰ ਹੋ ਕੀ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸਿਰ ਆਈ ਸਹਿਣੀ ਪਈ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹੇ ਮੁਕਰ ਪੁੱਜੇ। ਇਹ ਕੰਧਾਰੋਂ ਕਾਬੂਲ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਹੈ, ੧੫੭-੮ ਮੀਲ।

੬ ਸਤੰਬਰ ੧੯੫੨, ਸਨਿਚਰਵਾਰ—

ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਲੋਹਾਰ ਮਿਲ ਜਾਏਗਾ। ਤੇ ਦੋ ਢਾਈ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਕਮਾਨੀ ਨੂੰ ਗੰਢ ਲੱਗ ਜਾਏਗਾ। ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਤਕ ਅਸੀਂ ਕਾਬਲ ਪੁਜ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਕਾਰੀਗਰ ਲੁਹਾਰ

ਇ: ਪ: ੧੦੩.

ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਸੀ ਅਨਾੜੀ ਜਿਹਾ, ਜੋ ਮਸਾਂ ਕਹੀਆਂ ਰੰਬੇ
ਹੀ ਚੰਡਣ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਨਾ ਉਸ ਦੀ ਭੱਠੀ ਚੰਗੀ ਸੀ ਨਾ ਫੂਕਨੀ।
ਟਕਰਾਂ ਮਾਰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਲੌਛਾ ਵੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਪਰ ਗਾਂਢਾ ਨਾ ਲੱਗਣ
ਵਿਚ ਆਵੇ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਕੀ, ਪੱਤੀਆਂ ਵਿਚ ਛੇਕ ਭੀ ਨਾ ਪਵੇ। ਮਸੀਂ ਮਸੀਂ
ਤਰਕਾਲਾਂ ਵੇਲੇ ਜਾ ਕੇ ਕੁਝ ਠੱਹੀਆਂ ਠੱਪਾ ਹੋਇਆਂ ਤਾਂ ਤੁਰਨ ਜੋਗੀ
ਹੋਏ। ਇਥੇ ਸਵੇਰੇ ਪੁੱਜਣ ਵੇਲੇ ਜੰਗਲ ਜਾਣ ਲਈ ਭੀ ਕੋਈ ਨਵੇਕਲੀ
ਬਾਂ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਸੜਕ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵਲ ਸਰਕਾਰੀ ਮਕਾਨ ਸਨ ਤੇ
ਲਹਿੰਦੇ ਵਲ ਆਮ ਆਬਾਦੀ। ਬਾਂ ਬਾਂ ਕੁੜੇ ਤੇ ਗੰਦਰਗੀ ਦੇ ਢੇਰ
ਲੱਗੇ ਹੋਏ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਭੀ ਕਿੱਲਤ ਸੀ। ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ
ਗਾਰ ਵਿਚ ਹੋਠਾਂ ਜਾ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਗਦਾ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ
ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੱਸੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਰੇਜ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ
ਕਾਫੀ ਢੂਰ ਤੱਕ ਅਨੁਰ ਘੁੱਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਟੋਹ ਟੋਹ ਕੇ ਲੋਕੀਂ ਅੰਦਰ
ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਕੰਮ ਲਈ ਇੱਥੇਂ ਹੀ ਪਾਣੀ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ
ਡਰਦਾ ਡਰਦਾ ਕਾਰੇਜ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤੇ ਹਥ ਮੂੰਹ ਧੋਤਾ।

ਰੋਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ
ਸਿੰਘ ਕੰਧਾਰੋਂ ਕੁਝ ਰੋਟੀਆਂ ਨਾਲ ਲਿਆਏ ਸਨ। ਚਾਹ ਦੇ ਘੁੱਟਾਂ
ਨਾਲ ਇਹ ਛਕੀਆਂ। ਲੋਛੇ ਕੁ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਹਾਰ ਦੀ ਭੱਠੀ ਤੇ
ਕੁਝ ਆਂਡੇ ਬਣਾਏ, ਜੋ ਕਰੜੀ ਕੜੀ ਵਰਗੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਸ ਨਾਲ ਵੀ
ਕੁਝ ਸੁੱਕੀ ਰੋਟੀ ਹਿੱਸੇ ਆਇਆ। ਮੈਂ ਚੂੰਕਿ ਇਰਾਕ ਤੇ ਈਰਾਨ ਵਿਚ
ਸੁੱਕੀ ਰੋਟੀ ਤੇ ਛੜੀਆਂ ਖਜੂਰਾਂ ਖਾਣ ਹਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਅਤੇ ਰੋਟੀ
ਨਾਲ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਉੰਝ ਭੀ ਆਦਤ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ
ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਈ।

ਮੁਕਰ ਤੋਂ ਗੱਜਨੀ ੯੮ ਮੀਲ ਹੈ। ਸੜਕ ਖਰਾਬ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ
ਮੇਟਰ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਰਫਤਾਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਨਾਲੇ ਰਸਤੇ ਵਿਚ
ਕਮਾਨੀ ਫੇਰ ਕੜਕ ਗਈ ਇਸ ਲਈ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਰਾਤ ਦੇ ਸਾਡੇ ਦਸ
ਵਜੇ ਉੱਥੇ ਪੁਜੇ। ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦੀ ਅੱਗੇ ਹੀ ਚੌਥੀ ਭੀੜ ਸੀ,
ਇਸ ਲਈ ਉੱਥੇ ਸਾਨੂੰ ਬਾਂ ਨਾ ਮਿਲੀ। ਪਰ ਲਾਗੇ ਹੀ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ
ਇਕ ਕਾਹਵਾਖਾਨੇ (Coffee House) ਦੇ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਪਰਬੰਧ
ਕਰ ਲਿਆ। ਦੂਸਰੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਨਾਲ ਚੂੰਕਿ ਜਨਾਨੀਆਂ ਬਚੇ

੧੦੫.

ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬੰਦ ਕਮਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਚੁਬਾਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਸੁਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖਿੜਕੀਆਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੇਠ ਕੋਈ ਫਰਸ਼ ਸੀ। ਠੰਡੀ ਹਵਾ ਵੀ ਫਰਨ ਫਰਨ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਇਥੇ ਹੀ ਹੋਰ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਕਬਾਇਲੀ ਪਠਾਣ ਸੁਤੇ ਪਏ ਸਨ।

੭ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਐਤਵਾਰ-

ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਉਠ ਕੇ ਬਿਸਤਰਾ ਵਲੋਟ ਕੇ ਮੋਟਰ ਵਿਚ ਰਖ ਦਿਤਾ ਤੇ ਆਪ ਬਾਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਗਾਂ ਵਿਚ ਟੱਟੀ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਵਗਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਇਕ ਕੱਸੀ ਤੇ ਹਥ ਮੂੰਹ ਧੋ ਲਿਆ। ਅਸਨਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਸਕਣਾ ਔਖਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਇਤਨੇ ਤੇ ਹੀ ਸੁਕਰ ਕੀਤਾ। ਇਧਰੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣਾ ਹੈ। ਇਥੇ ਸਤ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜਾਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਵਖਰਾ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਭਾਈ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਤਬੀਬ ਨੇ ਬੜੇ ਪਰੇਮ ਨਾਲ ਪਰਸਾਦ ਛਕਾਇਆ। ਇਹ ਇਥੇ ਦੇ ਉਘੇ ਸਿੰਘ ਹਨ ਤੇ ਹਕੀਮੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਬਜ਼ੁਰਗ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਕੀਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਥੇ ਬੜੀ ਮਾਨ ਪਰਤਿਸ਼ਠਾ ਹੈ।

ਗਿਆਰਾ ਬਜੇ ਗਜ਼ਨੀ ਤੋਂ ਕਾਬੁਲ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾਏ। ੮੦ ਮੀਲ ਦਾ ਪੰਥ ਸੀ ਪਰ ਮੋਟਰ ਦੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਚਲਨ ਕਰਕੇ ਛੇ ਘੰਟੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਲਗ ਗਏ ਤੇ ਪੰਜ ਬਜੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਕਾਬੁਲ ਪੁਜੇ। ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਦੁਮਜ਼ਲੇ ਤਿਮਜ਼ਲੇ ਸੋਹਣੇ ਮਕਾਨ, ਚੌੜੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਸੜਕਾਂ ਤੇ ਭਰਵੀਆਂ ਜਾਈ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮਨ ਬੜਾ ਪਰਸੰਨ ਹੋਇਆ।

ਕਾਬੁਲ ਹੋਟਲ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਮਰੇ ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਥੇ ਜਗਾ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕਾਬੁਲ ਹੋਟਲ ਦੇ ਮੈਨੇਜਰ ਨੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੜਕ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਖੱਬੇ ਨੂੰ ਪਾਰਤਮਾਨੀ ਹੋਟਲ ਦੇ ਕਮਰਾ ਨੰ: ੨ ਵਿਚ ਧੁਰ ਤੀਸਰੀ ਮੰਜ਼ਲੇ ਥਾਂ ਦੇ ਦਿਤੀ। ਇਹ ਹੋਟਲ ਭੀ ਕਾਬੁਲ ਹੋਟਲ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ।

ਇ: ਪ: ੧੦੫.

੧੦੬.

ਇਥੇ ਕੇਵਲ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ
ਕਾਬੂਲ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਹੀ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਜੋ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਪੁਜਦੇ ਸਾਰੇ ਮੇਰੇ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ
ਉਹ ਸੀ ਅਸ਼ਨਾਨ। ਅਜ ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਖੁਲ੍ਹਾ ਪਾਣੀ ਤੇ ਨ੍ਹਾਉਣ ਦਾ
ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਸੀਬ ਹੋਇਆ ਸੀ।

੮ ਸਤੰਬਰ ੧੯੫੨, ਸੋਮਵਾਰ—

ਸਵੇਰੇ ਕੁਝ ਖਾ ਪੀ ਕੇ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਫ਼ਾਰਤ-ਖਾਨੇ ਗਿਆ।
ਇਹ ਸ਼ਹਿਰਿ-ਨੌ (ਨਵੇਂ ਸ਼ਹਿਰ) ਵਿਚ ਹੈ। ਸਫ਼ਾਰਤ-ਖਾਨੇ ਦੇ
ਸੈਕ੍ਰੈਟਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਭਸੀਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਰਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਲਚਰਲ ਤੇ
ਕਮਰਸ਼ਲ ਸੈਕ੍ਰੈਟਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਗਿਰਯਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ
ਬੜੇ ਹੀ ਹਮਦਰਦ, ਮਿਲਨਸਾਰ ਤੇ ਮਿਠ-ਬੋਲੇ ਸਜਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ
ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਨ ਤੇ ਇਤਨਾ ਪਿਆਰ
ਭਰਿਆ ਅਸਰ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਮਰ ਭਰ ਨਹੀਂ ਭੁਲ
ਸਕਾਂਗਾ। ਆਪ ਦਾ ਖੁਲਕ ਤੇ ਇਖਲਾਕ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਭਿਆਤਾ ਦਾ
ਇਕ ਬੜਾ ਸੁੰਦਰ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ
ਸਰਕਾਰੀ ਤੇ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ
ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਲਈ ਇਜ਼ਤ ਤੇ ਮਿਤਰਤਾ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਫੀਰ ਸ਼੍ਰੀ ਰੂਪ ਚੰਦ ਜੀ ਹਨ,
ਜੋ ਉਤਨੇ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕਾਮਯਾਬ ਹਨ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ
ਅਜ ਕਲ ਬਿਖੜੀ ਰਾਜਸੀ ਦਸ਼ਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।
ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਉਚੇ ਆਚਰਨ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ ਕਿ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਲੋਂ
ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲਗਾਤਾਰ ਨਿਰਮੂਲ ਤੇ ਝੂਠੇ ਪ੍ਰਾਪੇਗੰਡੇ ਦੇ ਹੁੰਦੇ
ਹੋਏ ਭੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ
ਦੇਸਤਾਨਾ ਬਣਾਈ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੇਸਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਪੱਕਾ
ਤੇ ਮਿੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਜੋ ਪਿਆਰ ਭਰਿਆ ਵਰਤਾਉ ਮੇਰੇ
ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਸਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਰਹਾਂਗਾ।

ਮਿਸਟਰ ਪੁਰੀ ਨੇ ਸਫੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ
ਵਜੀਰ ਤਾਲੀਮ, ਕਾਬੂਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਡਾਕਟਰ

ਇ: ਪ: ੧੦੬.

ਐਨਸ (ਜੋ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਫੀਰ ਡਾਕਟਰ ਨਜੀਬੁਲਾ ਖਾਨ ਦੇ ਭਾਈ ਹਨ) ਤੇ ਪਰਸਿਧ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਆਕਾ ਅਹਿਮਦ ਅਲੀ ਕੋਹਜ਼ਾਦ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਲਾਇਬਰੇਰੀਆਂ ਤੇ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ (ਅਜਾਇਬ ਘਰ) ਆਦਿ ਵੇਖਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਨਗੇ।

ਸਫਾਰਤ-ਖਾਨੇ ਤੋਂ ਮੁੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਰਿਆਸਤਿ ਮਤਬੂਆਤ ਵਿਚ ਆਕਾ ਅਹਿਮਦ ਅਲੀ ਕੋਹਜ਼ਾਦ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਆਪ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਾਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਪਰਾਚੀਨ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਹੈ। ਆਪ ਅੰਜੁਮਨਿ-ਤਾਰੀਖ ਦੇ ਸੈਕਰਿਟਰੀ ਤੇ ਕਾਬੂਲ ਮੀਊਜ਼ੀਅਮ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪਰਬੰਧਕ ਹਨ।

ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਬਾਬਾ ਸਰਨ ਸਿੰਘ - ਜੀ ਬੇਦੀ ਕਿਤੇ ਮਿਲ ਜਾਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਦੇਣਾ। ਬਾਬਾ ਸਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਾਢੇ ਕੁ ਤਿੰਨ ਬਜੇ ਲੋਛੇ ਵੇਲੇ ਹੋਟਲ ਆਂ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਕੇ ਬੜੀ ਪਰਸੰਨਤਾ ਹੋਈ। ਆਪ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪੰਥ ਲਈ ਬੜਾ ਦਰਦ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਬੂਲ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਸਿਖੀ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਵਿਦਿਆ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਜੋ ਪਰੇਮ ਹੈ ਓਹ ਆਪ ਦੀ ਲਗਨ, ਪਰੇਮ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹੈ। ਸਿੰਘਾਂ, ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕਾਬੂਲ ਵਿਚ ਲਿਖਤੀ ਬੀਤ੍ਰਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਮੇਰੀ ਤਨੋਂ ਮਨੋ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹਾਂ।

੯ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਮੰਗਲਵਾਰ—

ਸਵੇਰੇ ਗਿਆਰਾ ਕੁ ਵਜੇ ਮੈਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਫਾਰਤ-ਖਾਨੇ ਗਿਆ ਤੇ ਪੂਰੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਹਾਲ ਤਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਹੋਟਲ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਤੇ ਕਾਬੂਲ ਵਿਚ ਪ੍ਰੈਸ ਟ੍ਰੈਸਟ ਐਂਡ ਇੰਡੀਆ (P. T. I.) ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਮਿਸਟਰ ਅਮਰ ਨਾਥ ਜੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਬੜੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਤੇ ਮਿਲਨਸਾਰ ਸਜਣ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਲਾਹੌਰ ਹੁੰਦੇ ਸੀ। ਦੇਸ਼

ਦੀ ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਦ ਆਪ ਜਾਲੰਧਰ ਆ ਬਸੇ, ਜਿਥੇ ਅਜ ਕਲ ਬਾਬੀ ਸਾਰਾ ਟੱਬਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸੱਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਚਾਹ ਤੇ ਗਿਆ। ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਪ ਦੇ ਘਰੋਂ ਬੀਬੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਜੀ ਬੜੇ ਨੇਕ, ਹਸ਼ਮੁਖ, ਮਿਲਨਸਾਰ ਤੇ ਪਰਾਹੁਣ-ਚਾਰੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਖੁਲ੍ਹੇ-ਦਿਲੇ ਹਨ। ਆਪ ਸਿਖ ਕੰਨਿਆ ਮਹਾ ਵਿਦਿਆਲਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸੁਰਗਵਾਸੀ ਭਾਈ ਤਖਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਪੁਤਰੀਆਂ ਬੀਬੀ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਕੌਰ ਤੇ ਬੀਬੀ ਪਰੀਤਮ ਕੌਰ ਨੂੰ ਬੜਾ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਟਰਿਨਿਟੀ ਕਾਲਜ ਐਕਸਫੋਰਡ ਦੇ ਗਰੈਜੂਏਟ ਹਨ। ਆਪ ੧੯੨੯ ਤੋਂ ੧੯੩੪ ਤਕ ਇੰਗਲੈਂਡ ਸਨ। ਉਥੋਂ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ., ਆਪ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਨ। ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ‘ਗਾਂਧੀ ਸੁਸਾਇਟੀ’ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਰਖਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਵਿਚ ਬੜਾ ਸ਼ਲਾਘਾ ਯੋਗ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਸ. ਗੁਰਦਿਤ ਸਿੰਘ ਦਾਰਾ ਦੇ ਰਿਸਾਲਾ ਯੂਨਾਈਟਡ ਇੰਡੀਆ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਬੜਾ ਗੁੜਾ ਸੰਬੰਧ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਬੜੇ ਉਚੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਛਪਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਰਸਾਲੇ ਵਿਚ ਇਕ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਜੋ ਇੰਡੀਆ ਆਫਿਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੁਭਿਆ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਪਰ ਆਪ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਵਾਰਧਾ ਗਏ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਡਾਕਟਰ ਖਾਨ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਾਈ ਖਾਨ ਅਬਦੁਲ ਗੱਫਾਰ ਖਾਨ ਨਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਵਾਰਧਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਚਿਰ ਟਿਕਣ ਪਿਛੋਂ ਮਹਾਤਮਾ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਆਪ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਘੋਰ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਜ਼ਿਲਾ ਕੈਮਲਪੁਰ (ਅਟਕ) ਸੀ। ਸਰਹੱਦ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਖਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਜ਼ਾਰਤ ਵੇਲੇ ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਸਨ। ਜਦ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਫ਼ਾਰਤ-ਖਾਨਾ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ

੧੦੯.

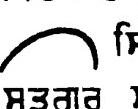
ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਇਥੋਂ ਲਈ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਓਵੋਂ ਦੇ ਇਹ ਇਥੇ ਹੀ ਹਨ।

ਬੀਬੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਜੀ ਨੇ ਚਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਢੰਗ ਦੇ ਪਕੜੇ, ਛੋਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਵਤਨ ਦੀ ਯਾਦ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਦਿਤੀ।

ਦੋਹਾਂ ਜੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਭਰੇ ਵਰਤਾਉ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੈਰ ਮੂਲਕ ਵਿਚ ਪਰਦੇਸੀ ਮੁਸਾਫਰ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੀ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤੀ।

੧੦ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਬੁਧਵਾਰ—

ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਬੇਦੀ ਸਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆ ਗਏ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਖਾਲਸਾ (ਡੇਰਾ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ) ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਥੇ ਕੀਰਤਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸੰਗਤ ਦਾ ਇਕਠ ਬੜਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਨਕ ਸੀ। ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਨੌਜਵਾਨ ਤੋਂ ਪੈਣੇ ਦਸ ਤਕ ਵਿਆਖਿਆਨ ਦਿਤਾ। ਦੀਵਾਨ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਕਬੂਲ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਗੁਜਰ ਮੁਹੱਲੇ ਵਿਚ ਹੈ।

ਇਥੋਂ ਮੈਂ ਬਾਬਾ ਸਰਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਸਪੁਤਰ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਪੇਤਰਾ ਭਾਈ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਪਵਿਤਰ ਹਥਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਪਤਰੇ ਤੇ “੧ ਓ ਸਤਗੁਰ ਸਤਿਨਾਮ ਕਰਤਾ ਪੁਰਖ” ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਹੀ ਇਕ ਅੰਗਰੋਬਾ ਹੈ ਜੋ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਗੰਜ ਬਖਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਤੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਕੁਝ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਡੇਰਾ ਬਾਬਾ ਗੰਜ ਬਖਸ਼ ਬਟਾਲਾ (ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ, ਪੰਜਾਬ) ਨਾਲ ਹੈ। ਇਸੇ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸਰਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਦਾ ਚਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸਕੂਲ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਲਗ-ਭਗ ਫੱਠ ਲੜਕੀਆਂ

ਇ: ਪ: ੧੦੯.

੧੧੦.

ਤੇ ਭੇੜ੍ਹ ਕੁ ਸੌ ਲੜਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਭੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੈ। ਸਕੂਲ ਦੀ ਮਾਲੀ ਹਾਲਤ ਕੁਝ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ। ਆਪਸ ਦੀ ਖੁੜ੍ਹਭਾ ਖੁੜ੍ਹਭੀ ਕਰਕੇ ਸਕੂਲ ਦੀ ਮੈਨੋਜਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਦੋ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਅਸਤੰਹੇ ਦੇ ਦਿਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।

ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਪਰਸਾਦ ਭਾਈ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਛਕਿਆ। ਇਥੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਜਣ ਭੀ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆ ਗਿਆ ਜੋ ਨਵੇਂ ਕਾਬਲ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਢਹਿ ਚੁਕਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਢਾਹੇ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਛਿੜੀ ਤਾਂ ਇਕ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸਰਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾ ਦਿਤੀ ਜਾਵੇ; ਜੇ ਕਾਬੁਲੀ ਸਿਖ ਕੁਝ ਨਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜਲਾਲਾਬਾਦੀ ਸਿਖ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲੈਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬਾਹਰਲੀ ਕੋਈ ਸਹਾਇਤਾ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਪ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਾਂਗੇ, ਪਰ ਹੁਣ ਤਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੀਤਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਉਥੇ ਇਮਾਰਤ ਬਣ ਚੁਕੀ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਮਾਲਕ ਪਠਾਣ ਹੁਣ ਭੀ ਦੇ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਹੁਣ ਹੀ ਕੁਝ ਯਤਨ ਕਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਚਾਰ ਲੱਖ ਅਫਗਾਨੀ ਰੁਪਏ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰੁਪਏ ਦਾ ਘਾਟਾ ਨਹੀਂ। ਘਾਟਾ ਹਿੰਮਤ ਦਾ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਕੋਈ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਅਗੇ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਲਈ ਸਾਰੇ ਰਲ ਕੇ ਉਦਮ ਕਰੋ।

੧੧ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਵੀਰਵਾਰ—

ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਸਫ਼ਾਰਤ-ਖਾਨੇ ਗਿਆ ਪਰ ਹਾਲ ਤਕ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਸਫ਼ੀਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੰਗ-ਕਮਾਂਡਰ ਸ਼੍ਰੀ ਰੂਪ ਚੰਦ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਆਪ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੇ ਕੁਝ ਪੰਨੇ ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ।

ਇ: ਪ: ੧੧੦.

੧੧੧.

ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਿਚ ਸਰ ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ੀਠੀਏ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਇਕ ਫਰਿਸਤੇ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗਾ ਲਾਲ ਕੋਈ ਹੀ ਮਾਂ ਜਣਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਮੁਲਕ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਉਹ ਜੀਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਇਤਨਾ ਖੁਨ ਖਰਾਬਾ ਕਦੀ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਭੁਪਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਹਾਲਤ ਹੋਰ ਹੀ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਹੁਣ ਵਰਗੀ ਖੁਆਰੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ। ਆਪ ਨੇ ਵੱਸਿਆ ਕਿ ਸਰ ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸਰਦਾਰ ਸੁਰਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਦੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਆਪ ਕੌਂਸਲ ਐਫ ਸਟੇਟ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਬੜੇ 2 ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਪ ਦਾ ਸਾਬ ਛੱਡ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਮਹਾਂ ਸਭਾ ਦੇ ਫਿਰਕਾ-ਪਰਸਤ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਲਈ ਦੌੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਿਹੋ ਜਿਹੀ ਬੇ-ਅਸੂਲੀ ਸਾਡੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਲੀਡਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁਣ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ।

੧੨ ਸਤੰਬਰ ੧੯੪੨, ਜੁਮਾ (ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ) -

ਅਜ ਸਵੇਰੇ ਮੈਂ ਮੁਹੰਮਦ ਅਬਦੁਲ ਸ਼ਕੂਰ ਕਿਊਰੋਟਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਮਿਊਜ਼ੀਅਮ ਦੀ ਕਿਤਾਬ A Dash Through the Heart of Afghanistan (Peshawar, 1947) ਮੁਕਾਈ। ਇਹ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਸ਼ਕੂਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟ ਜਨਰਲ ਐਫ ਆਰਕਿਊਲੋਜੀ ਜਨਰਲ ਵੀਲਰ ਨਾਲ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਆਪਣੇ ਸਫਰ ਦਾ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਆਰਕਿਊਲੋਜੀਕਲ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਸੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜੇ ਕੋਝੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਫਰੈਂਚ ਆਰਕਿਊਲੋਜੀਕਲ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਭੇਂਡਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਦਿਤੀ ਹੋਰ ਵਾਕਫੀ ਕਾਫੀ ਚੰਗੀ ਹੈ।

ਨੋਂ ਕੁ ਬਜੇ ਸਵੇਰੇ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਾਬੁ ਸਰਨ ਸਿੰਘ ਜਲਾਲਾਬਾਦੀ ਆਏ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਜੋਤੀ ਸਿੰਘ ਮੋਤੀ

ਵਿ: ਪ: ੧੧੧.

੧੧੨.

ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੇਰਨ ਗਿਆ। ਇਥੇ ਦੋ ਬੀੜਾਂ ਹਨ, ਇਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤੇ ਇਕ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਸਪੁਤਰ ਭਾਈ ਸਾਵਨ ਸਿੰਘ ਦੀ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਸ਼੍ਰੀ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਗਏ ਜੋ ਭਾਈ ਮੇਤੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੜੇ ਭਾਈ ਹਨ। ਆਪ ਜਵਾਨ ਉਮਰੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਜਰਮਨੀ ਗਏ ਸਨ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਕੇਸ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਂਜਾਂ ਹੋਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਸਿਖੀ ਖਿਆਲ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਦ ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਹਿੰਦੁਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਾਕਸਤਾਨ ਬਣਨ ਵੇਲੇ ਇਹ ਹਵਾ ਉੜ ਗਈ ਕਿ ਇਥੋਂ ਹਿੰਦੁਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਤਾਂ ਕਿਵੇਂ ਆਪ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਵੇਲਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਵਜ਼ਾਰਤ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਸੁਫੈਦ-ਰੀਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਵਕੀਲ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਜੇ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪਠਾਣ ਨੇ ਕਿਸੇ ਹਿੰਦੂ ਜਾਂ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਹਕੂਮਤ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਸਖ਼ਤ ਕਾਰਰਵਾਈ ਕਰੇਗੀ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਛਿੜ ਪੈਣ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਕਿ ਸਾਹਿਬ ਜਾਨ ਪਠਾਣ ਤੋਂ (ਜਿਸ ਨੇ ਉਥੇ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ) ਪਤਾ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤਨੇ ਕੁ ਨੂੰ ਦੇਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ।

ਉਥੋਂ ਮੈਂ ਕੁਝ ਸੰਗਤ ਸਮੇਤ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਜੋਤੀ ਸਰੂਪ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ।

੧੩ ਸਤੰਬਰ ੧੯੫੨, ਸਨਿਚਰਰਵਾਰ—

ਇਹ ਅਸੂ ਵਦੀ ਦਸਮੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਬਾਬਾ ਸਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਆ ਗਏ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਏ ਸਾਹਿਬ (ਮੰਜ਼ੀ ਅਸਥਾਨ ਭਾਈ ਗੋਵਾ) ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਬੀੜ ਪੁਰਾਣੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ

ਇ: ਪ: ੧੧੨.

ਵਿਚ ਉਹ ਮੰਜੀ ਸਾਹਿਬ ਮੈਜ਼ੂਦ ਹੈ ਜੋ ਹਰਿਰਾਏ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਭਾਈ ਗੋਂਦੇ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਭਾਈ ਪਿਗਾਣੇ ਦਾ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਨੇ ਪਰਚਾਰ ਲਈ ਕਾਬੁਲ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪਹਿਲਾਂ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਆਬਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਥੇ ਇਕ ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਉਂ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗ ਸਕਿਆ, ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਦੀ ਬਹੁਤ ਤਰੱਕੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰੌਣਕ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ।

ਕੀਰਤਨ ਦਾ ਭੋਗ ਪੈਣ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਨੌਜ਼ਾਨ ਨੇ ਇਕ ਪੋਥੀ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਦਾ ਹਾਲ ਪੜ੍ਹਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਮੁਖੀ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਸੀ, ਨਾਉਂ ਭੀ ਗਲਤ ਮਲਤ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਗਤ ਦੇ ਪੱਲੇ ਭੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ ਤੇ ਐਵੇਂ ਸਮਾ ਵਿਅਰਥ ਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭੋਗ ਦਾ ਵੇਲਾ ਸਾਡੇ ਅੱਠ ਬਜੇ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਪੌਣੇ ਦਸ ਬਜੇ ਤਕ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਪੋਥੀ ਹੀ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੀ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੇਲੇ ਦੀ ਵੰਡ ਠੀਕ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਤੇ ਪੂਰੀ ਪਾਬੰਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਜਦ ਮੈਂ ਸਫ਼ਾਰਤ-ਖਾਨੇ ਗਿਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਵਜੀਰ ਮੁਆਰਿਫ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਵਕਤ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਦਸ ਬਜੇ ਸਵੇਰੇ ਨਿਯਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪੂਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਲ ਲੈ ਲੈਣਗੇ।

ਇਥੇ ਸਫ਼ਾਰਤ-ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਜੋ ਸਫ਼ਾਰਤ ਖਾਨੇ ਵਿਚ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬਦਲ ਕੇ ਕਿਧਰੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਹ ਰਾਵਲ ਪਿੰਡੀ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਕਾਬੁਲ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲਗੇ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਇਕ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਹੀ ਪਤਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਇਕ ਅੱਧੀ ਵਾਰੀ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਨਾਲ ਹਫ਼ਤੇ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੀ ਵਹੁਟੀ ਨੂੰ ਚਿਠੀ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਂਦਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ

੧੧੪.

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੂਰ ਤੋਂ ਭੀ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਸੁਣ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਕੀ ਕੋਈ ਤਾਚੀਖ ਲਿਖੇਗਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਇਸ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਨਾਵਾਕਢੀ ਵਾਲੇ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਸੱਖਣੇ ਸਜਣਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਰੋਗ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਾਰਤ-ਖਾਨਿਆਂ ਵਿਚ ਹਿੰਦ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਨਹੀਂ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਨਾ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਸੰਬੰਧੀ ਚੰਗੀ ਵਾਕਢੀ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵਾਕਢੀ ਇਕੱਤਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਅਲਮਸਤ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਥੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਦਾ ਦਿਨ ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਵਖਿਆਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਵਿਚ ਸੋਗ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਜੋਤ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਦੀ ਜੋਤ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਖੁਦ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਨੇ ਭੀ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਪਰਵਾਨ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇਕ ਅਦੁਤੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਤਕ ਇਕ ਹੀ ਜੋਤ ਸੀ, ਇਕ ਹੀ ਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਪਰੋਗਰਾਮ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ‘ਖਾਲਸਾ’ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਕੋਈ ਖਾਲਸਾ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦਾ ਝੰਡਾ-ਬਰਦਾਰ ਸਮਝੇ। ਗੈਰ ਸਿਖ ਤਾਂ ਲੁਕ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਭੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਖਾਲਸਾ ਹਰ ਥਾਂ ਉਜਾਗਰ ਹੈ, ਲੁਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਕਰਤੂਤ ਛੁਪ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਭੀ ਇਕ ਗੁਰੂ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਸਦਾ ਸਵਾਧਾਨ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਾਂਕਿ ਕਿਸੇ ਇਕ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੰਦੇ ਚਲਨ ਕਰਕੇ ਸਾਰੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

੧੪ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਅੰਤਵਾਰ-

ਐਨ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ

ਇ: ਪ: ੧੧੪,

੧੧੫.

ਨਾਲ ਵਜੀਰ-ਮੁਆਰਿਡ (Minister for Education) ਜਨਾਬ ਮਜੀਦ ਖਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਹ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਸੰਬੰਧੀ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਮਸੌਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜੇ ਪਰਸੰਨ ਹੋਏ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਇਹ ਕੰਮ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਮਿਤਰਤਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਧਾਉਣ ਤੇ ਪੱਕੇ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਥੇ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਾਧਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ, ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਛਪ ਜਾਏਗੀ ਤਾਂ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਸਫ਼ਾਰਿਸ਼ ਕਰਨਗੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਭੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਕਾਬੂਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਡਾਕਟਰ ਐਨਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਣਗੇ ਕਿ ਉਹ ਉਚ ਕੋਟੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਣ। ਆਪ ਨੇ ਹੋਰ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਦਿਵਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਫੈਜ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਅਤੇ ਅਹਿਮਦ ਅਲੀ ਕੋਹਜ਼ਾਦ ਨੂੰ ਮਿਲ ਲੈਣਾ ਚੰਗਾ ਰਹੇਗਾ।

ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਮੈਂ ਵਜੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਮਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲੇ ਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਪਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਰਿਟਰੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਡਾਕਟਰ ਐਨਸ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਗਈ। ਉਹ ਭੀ ਬੜੇ ਖਿੜੇ-ਮੱਥੇ ਮਿਲੇ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲਗੇ ਕਿ ਉਹ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਕਰਨਗੇ ਤਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਸਾਰਿਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਸਕਾਂ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਨਾਬ ਅਹਿਮਦ ਅਲੀ ਕੋਹਜ਼ਾਦ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਮਿਲ ਚੁਕਾ ਸਾਂ। ਆਪ ਨੇ ਹਰ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਾਹਿਦਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦ ਵੀ ਆਪ ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਾਬਾ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਸੀ ਲਿਖਤੀ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ ਤਾਂ ਆਪ ਮੈਨੂੰ ਦੱਸ ਪਾ ਦੇਣਗੇ। ਸ਼ਾਹੀ ਕੁਤਬਖਾਨੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਥੇ ਕੋਈ ਲਿਖਤੀ ਕਿਤਾਬ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸੰਬੰਧੀ ਨਹੋਂ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਫਤਾਵਾ-ਇ-ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਵਾਇਦਾ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪ ਨੇ ਮਿਉਜ਼ੀਅਮ ਦੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਹੱਥ ਉਥੇ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਜਦ ਭੀ ਉਥੇ

ਇ: ਪ: ੧੧੫.

੧੧੬.

ਜਾਵਾਂ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਲਿਖਤੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦਿਖਾ ਦੇਣ ।

ਸੁੰਕਿ ਪਸ਼ਤੋ ਦੇ ਪਰਸਿਧ ਲਿਖਾਰੀ ਜਨਾਬ ਅਬਦੁਲ-ਰਚਿੰਡ
ਬੇਨਵਾ ਦਾ ਰਫ਼ਤਰ ਭੀ ਇਥੇ ਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭੀ
ਦਰਸ਼ਨ ਹੋ ਗਏ । ਆਪ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਪਰ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ
ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ । ਆਪ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪਖਤੂਨਿਸਤਾਨ
ਦਾ ਇਕ ਨਕਸ਼ਾ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ
ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਸੰਨ ੧੭੭੨ ਵਿਚ ਮੌਤ ਵੇਲੇ ਦੇ ਨਕਸੇ
ਨਾਲ ਕੁਝ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਪਠਾਣ ਹਕੂਮਤ ਦੀ
ਹੱਦ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਤੱਕ ਸੀ ਤੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀ ਰਿਆਸਤ, ਬਲੋਚਿਸ-
ਤਾਨ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਉਸ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ।
ਪਖਤੂਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਕਸੇ ਵਿਚ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਪਰ
ਰਿਆਸਤ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹਨ । ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ
ਕਰਕੇ ਕਿ ਬਹਾਵਲਪੁਰੀਆਂ ਤੇ ਸਿੰਘੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਪਸ਼ਤੋ ਨਹੀਂ ਹੈ ।
ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਨਾ ਕੀਤਾ । ਮੇਰੇ ਕਹਿਣ ਤੇ
ਆਪ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਾਬਾ ਦਾ ਦੀਵਾਨ ‘ਲੋਇ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ
ਬਾਬਾ’ ਭੁਜਣ ਦਾ ਵਹਿਦਾ ਕੀਤਾ । ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ
ਹੈ । ਪਹਿਲੇ ਹਿੱਸੇ (ਪੰਨਾ ੧-੧੬੨) ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਵਿਤਾ
ਦੀ ਪੜ੍ਹੋਲ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਹਾਲ ਹੈ
ਤੇ ਦੂਜੇ ਹਿੱਸੇ (ਪੰਨਾ ੧੬੩-੩੮੨) ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀਆਂ
ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ । ਇਹ ਪੁਸਤਕ ਆਕਾ ਅਬਦੁਲ ਹੱਈ ਹਬੀਬੀ
ਦੀ ਸੰਪਾਦਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪਖਤੋ ਤੂਲਨਾ ਵਲੋਂ ਸੰਨ ੧੩੧੯ ਸਮਸੀ ਵਿਚ
ਮਤਬਾ ਅਮੂਮੀ ਕਾਬਲ ਦੀ ਛਪੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਇਸ ਦੀ ਇਤਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ
ਮੰਗ ਸੀ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਹੁਣ ਕਿਧਰੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ
ਮਿਲਦੀ । ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ
ਸਫੀਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੇ ਤਿੰਨ ਚਿਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ,
ਤੇ ਹੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਸਫੀਰ ਡਾਕਟਰ ਨਜੀਬੁਲਾ
ਖਾਨ ਨੂੰ ਭੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਪਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ।

ਮੁੜਨ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਜਨਾਬ ਸਿਦੀਕੁੱਲਾ ਰਿਸ਼ਤੀਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ
ਤੇ ਕੁਝ ਦੁਰਲਭ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ । ਆਪ ਨੇ ਮੇਰੀ ਪੂਰੀ

ਇ: ਪ: ੧੧੬.

੧੧੭.

ਤਰਾਂ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਵਿਵਾਇਆ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ
ਪਾਨੋਜ਼ਈ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਪੁਛ ਗਿਛ ਕਰਾਂ, ਜੋ ਕਿਤਾਬ ਓਥੋਂ ਨਹੀਂ
ਮਿਲੇਗੀ ਓਹ ਆਪ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਗੇ।

ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਣ ਵੇਲੇ ਫਰੈਂਚ ਆਰਕਿਐਲੋਜੀਕਲ
ਡੈਲਿਗੋਸ਼ਨ ਕਾਬੂਲ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਮਿਸਟਰ ਜੇ. ਸੀ. ਗਾਰਦਿਨ
(J. C. Gardin) ਮਿਲ ਪਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਆਪ ਦੇ
ਡੈਲਿਗੋਸ਼ਨ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਭੀ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ
ਹਨ ਜੋ ਆਪ ਨੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਖਾਉਣ ਦਾ ਵਹਿਦਾ ਕੀਤਾ।
ਚੁਨਾਂਚਿ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸੇਮਵਾਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਬਜੇ ਸ਼ਾਮ ਦਾ ਵਕਤ ਨਿਯਤ
ਹੋਇਆ।

੧੫ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਸੇਮਵਾਰ—

ਸਵੇਰੇ ਨੌਂ ਬਜੇ ਮਹਿਕਮਾ ਤਾਲੀਮ ਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇਖਣ
ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫਹਿਰਿਸਤ ਦੇਖੀ ਪਰ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ
ਭੀ ਐਸੀ ਨਾ ਦਿਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖੀ ਹੋਈ। ਦੋ ਚਾਰ ਈਰਾਨ
ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਮੈਂ ਨਾਉਂ ਨੋਟ ਕੀਤੇ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ
ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਾ ਇਨਸਾਰਜ ਇਥੇ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਹ ਮੈਂ ਦੇਖ ਨਾ ਸਕਿਆ।

ਇਥੋਂ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਮਤਬਾ-ਇ-ਅਮੂਮੀ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ
ਛਾਪਾਖਾਨਾ ਹੈ—ਇਥੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਛਾਪੇਖਾਨੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਨ—ਤੇ ਹੇਠ
ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਖਰੀਦੀਆਂ

ਮੀਰ ਵਈਸ—(ਅਬਦੂਲ ਰਉਫ ਬੈਨਵਾ)

ਦਾ-ਆਜ਼ਾਦੀ ਪੈਗਾਮ—(ਉਲਫਤ)

ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਖਟਕ—(ਬੈਨਵਾ)

ਦੁਪਹਿਰੋਂ ਬਾਦ ਤਿੰਨ ਬਜੇ ਮੈਂ ਫਰੈਂਚ ਆਰਕਿਐਲੋਜੀਕਲ
ਡੈਲਿਗੋਸ਼ਨ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤੇ ਮਿਸਟਰ ਜੇ. ਸੀ. ਗਾਰਦਿਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ।
ਇਹ ਬੜੇ ਮਿਲਨਸਾਰ ਤੇ ਸਜਨ ਪੁਰਸ਼ ਹਨ। ਡੈਲਿਗੋਸ਼ਨ ਦੀ
ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਵਿਚ ਪਰਾਚੀਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ
ਈਰਾਨ ਪਰ ਬੜੀਆਂ ਦੁਰਲਭ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੈ। ਖਾਸ ਕਰ
ਪਰਾਚੀਨ ਲਿਪੀਆਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਅਤੇ ਸਿੱਕਿਆਂ ਪਰ ਹਰ ਥੋੜੀ

ਇ: ੫: ੧੧੭.

੧੧੯.

ਵਿਚ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਇਥੇ ਗਾਰਦਿਨ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਲੋਡੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਚਾਹ ਪੀਤੀ। ਡੈਲਿਗੋਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਮਿਸਟਰ ਸ਼ਲੂਮ-ਬਰਯਰ ਪੈਰਿਸ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਮਿਸਟਰ ਗਾਰਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਹਾਇਕ ਹਨ।

ਮੁੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਸ਼ੋਰੀ ਫਰੈਅਰਜ਼ ਦੇ ਦਫਤਰ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੇ ਮਿਸਟਰ ਸਰਮਾ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਜੋ ਨਾਕੀ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਨ।

੧੬ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਮੰਗਲਵਾਰ—

ਸਵੇਰੇ ਨੋਂ ਬਜੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਰਵਰ ਖਾਨ ਗੋਯਾ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ। ਆਪ ਕਲ ਭੀ ਆਏ ਸਨ ਪਰ ਮੈਂ ਚੁੱਕਿ ਬਾਹਰ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ ਇਸ ਲਈ ਆਪਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਸਕੇ। ਆਪ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਾਬਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ-ਸੂਚੀ ਬਣਾ ਕੇ ਨਾਲ ਲਿਆਏ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੇ ਚਾਰ ਈਰਾਨ ਦੀਆਂ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਐਸੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਆਪ ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜੇ ਪਰਸੰਨ ਹੋਏ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਦੀ ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਕਿਤਾਬ ਦਿਖਾਉਣ ਦਾ ਵਾਹਿਦਾ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਤਾਰੀਖਾਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ।

ਮੈਂ ਕਲ ਮਹਿਕਮਾ ਤਾਲੀਮ ਦੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇ ਦੇਣ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਬਾਰਾਂ ਵਜ ਕੇ ਕੁਝ ਮਿੰਟਾਂ ਤੇ ਆ ਗਏ। ਆਪ ਪੁਰਾਣੇ ਗਲਜ਼ਈ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਕਾਲਜ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਐਮ. ਏ. ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਚਿੱਲੀ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਥੇ ਕਿ ਆਪ ਇਕ ਫਾਰਸੀ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਐਡੀਟਰ ਸਨ। ਅਜ ਕਲ ਆਪ ਇਥੇ ਹਿਸਟਰੀ ਦੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਹਨ। ਮੈਂ ਜਦ ਆਪ ਨਾਲ ਇਕ ਇੰਡੋ-ਅਫਗਾਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸਕੀਮ ਬਣਾ ਕੇ

ਇ: ਪ: ੧੧੯.

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਫ਼ਾਰਤ-ਖਾਨੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ। ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ ‘ਈਂਡੋ-ਅਫਗਾਨ’ ਦੀ ਥਾਂ ਸੋਸਾਇਟੀ ਵਾਂ ਨਾਉਂ ਏਸ਼ੀਅਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਇਕ ਰਿਸਾਲਾ ਹੋਵੇ ਜੋ ਦੁਭਾਸ਼ੀਆਂ ਹੋਵੇ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਜ਼ਬੂਨ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇਹਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਉਲਥਾਈ ਹੋਏ ਹੋਣ। ਆਪ ਨੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਾਡੇ ਚਾਰ ਬਜੇ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਆਉਣ ਦਾ ਵਹਿਦਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਸਕਾਂ।

ਦੇ ਬਜੇ ਦੁਪਹਿਰੋਂ ਬਾਦ ਮੈਂ ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਆਕਾ ਮੁੰਹਮਦ ਹਾਸ਼ਮ ਖਾਨ ਮੈਵੰਦਵਾਲ ਰਈਸ ਮਤਬੂਆਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ। ਆਪ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ ਦਾ ਟਾਈਪ ਕੀਤਾ ਮਸੌਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕੀਆਂ ਅਤੇ ਰਿਸਾਲਾ ਆਰੀਆਨਾ ਤੇ ਕਾਬੂਲ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਪਰਚੇ ਸਬ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਉਥੇ ਮੇਰੇ ਬੈਠੇ ਹੀ ਆਕਾ ਬੇਨਵਾ ਨੇ ਮੈਨੂੰ “ਲੋਇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ” ਕਿਤਾਬ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਸਾਂ ਕਿ ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਰੁੱਕਾ ਮਿਲਿਆ ਕਿ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਵਾਈਸ ਚਾਂਸਲਰ ਡਾਕਟਰ ਐਨਸ ਮੌਰੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਝੱਟ ਹੀ ਓਥੇ ਪ੍ਰਤ ਗਿਆ ਸਫ਼ਾਰਤ-ਖਾਨੇ ਦੀ ਮੋਟਰ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਐਨਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਉੱਜ ਹੀ ਜਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਖਾਸ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਆਪ ਵਿਰਵਾਨ ਸੱਜਣ ਹਨ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਖਾਸ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਈ ਪਾਸਿਆਂ ਤੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਿਜੀ ਚਲਣ ਪਰ ਗੱਲ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪ ਨੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੀ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬਾਦ-ਫਰੰਗ (ਸਿਫਲਿਸ) ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰੇ ਨਹੀਂ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਜ਼ਿਆਬਤੀਸ

ਇ: ਪ: ੧੧੯.

੧੨੦.

(Diabetes) - ਖੰਡ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ—ਸੀ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਜ਼ਖਮ ਭਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਤਾਂ ਨੱਕ ਖਾਧਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਤਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਉਸ ਦੇ ਨਕ ਉੱਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸਰੋਵਰ ਬਰੂਦ ਨਾਲ ਉਡਾਉਣ ਵੇਲੇ ਚੂਨੇ-ਗੱਚ ਇਟ ਦੀ ਕੰਕਰ ਲੱਗ ਕੇ ਜ਼ਖਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅੰਦਰੋ ਅੰਦਰ ਉਸ ਦਾ ਨੱਕ ਖਾਧਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਿਵਲਿਸ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਇਕੱਲੇ ਨੱਕ ਤੇ ਹੀ ਜਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਬਾਕੀ ਜਿਸਮ ਭੀ ਤਾਂ ਫੁਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਹਿਮਦ ਸਾਹ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸੋਕ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਪਰੇਮ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਵਿਦਿਆ-ਪਰੇਮੀ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਵਾਕਫ ਲਾਹੌਰੀ ਅਤੇ ਇਸ਼ਰਤ ਸਿਆਲਕੋਟੀ ਵਰਗੀ ਪਰਸਿਧ ਕਵੀ ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਪਾ ਦੇ ਪਾਤਰ ਸਨ। ਮਹਿਦੀ ਅਸਤਰਾਬਾਦੀ ਦੀ ਲਿਖਣ-ਸ਼ੈਲੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਤਨੀ ਭਾਉਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਸੇ ਸ਼ੈਲੀ ਦੇ ਵਾਰਤਕ ਲਿਖਾਰੀ ਮਹਿਮੂਦੁਲ-ਮੁਸੱਨਾ ਨੂੰ ਟੋਲ ਕੇ ਦਾਰੁਲ-ਤਹਿਰੀਰਾਤ ਵਿਚ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਲਿਖਣ ਦਾ ਕੰਮ ਉਸ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ। ਅਬਦੁਲ ਹੱਈ ਹਥੀਥੀ ਨੇ 'ਲੋਇ ਅਹਿਮਦ ਸਾਹ ਬਾਬਾ' ਵਿਚ ਕਈ ਹੋਰ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਭੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਅਹਿਮਦ ਸਾਹ ਇਕ ਸੁਧਾਰਕ ਭੀ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੋਏ ਸਮਾਜਕ ਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸੁਧਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੈਂ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਹੈ।

੧੭ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਬੁਧਵਾਰ—

ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਰਵਰ ਖਾਨ ਗੋਯਾ ਨਾਲ ਜਨਾਬ ਫੈਜ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕੋਠੀ ਯਕਾਤੂਤ ਗਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਅਹਿਮਦ ਸਾਹ ਦੁਰੋਨੀ ਲਿਖਣ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਰੁਚੀ ਕਿਉਂ ਹੋਈ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਅਸਲੀ ਭਾਵ ਕੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਉਤਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਢੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਅਰੰਭ ਵਿਚ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ।

ਇ: ਪ: ੧੨੦.

੧੨੧.

ਇਹ ਸੁਣਕੇ ਆਪ ਬੜੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਏ ਤੇ ਕਿਤਾਬ ਆਪ ਨੇ ਰਖ ਲਈ ਤਾਕਿ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਲਿਖ ਸਕਣ। ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਵਿਦਿਆ ਪਰ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਦੋਸੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੂਲ-ਭਾਵ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਐਸੀ ਸਿਖਿਆ ਮਿਲੇ ਕਿ ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਵੇਲਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਣ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਟਿਆਲਾ ਨਿਵਾਸੀ ਸ਼੍ਰੀ ਪਰਮੇਸਰੀ ਦਾਸ ਭੂਸਨ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਨਰੋਂਦਰ ਮੰਡਲ (Chamber of Princes) ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਫੇਰ ਭੋਪਾਲ ਤੇ ਟੋਂਕ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ। ਅਜ ਕੱਲ ਆਪ ਕਾਬੂਲ ਵਿਚ UNICEF ਦੇ ਸੈਕਰਿਟਰੀ ਹਨ।

੯੮ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਵੀਰਵਾਰ—

ਗਿਆਰਾਂ ਬਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਰਵਰ ਖਾਨ ਗੋਯਾ ਆਇਏ ਤੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੂਚੀ ਦੇ ਗਏ। ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਰਿਆਸਤ ਮਤਬੂਆਤ ਦਾ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਕੁਝ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੇ ਰਿਸਾਲਾ ਕਾਬੂਲ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਵਹਿਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਆ ਗਏ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ੪, ਕਾਰਤਾ, ਗਿਆ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਰੋਫੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਚਾਹ ਆਦਿ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਪਠਾਣੀ ਆਉ ਭਗਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਚੇਖਾ ਚਿਰ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਸਲਿਆਂ ਤੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ।

ਪੌਣੇ ਸਤ ਵਜੇ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਮੁਕਿਆ ਤੇ ਸ਼੍ਰੀ ਅਮਰ ਨਾਥ ਤੇ ਮੈਂ ਭੂਸਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਫਤਰ ਖਾਣੇ ਲਈ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਡਾਕਟਰ ਆਈਂਗਰ ਤੇ ਇਕ ਫਿਨਲੈਂਡ ਦੀ ਲੇਡੀ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਭੀ ਸਦਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਭੂਸਨ ਸਾਹਿਬ ਰਸੋਈ ਵਿਦਿਆ ਦੇ ਸੰਗੇ ਜਾਣੂ ਹਨ। ਕਈ ਇਸ ਹੁਨਰ ਦੀਆਂ ਮਾਹਰ ਜਨਾਨੀਆਂ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਣਗੀਆਂ। ਸਾਰਾ ਖਾਣਾ ਆਪ ਨੇ ਖੁਦ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਸੀ ਜੋ ਬਹੁਤ ਸੁਆਦੀ ਸੀ।

ਇ: ਪ: ੧੨੧.

੧੯ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ (ਜੁਮਾ) -

ਜੁਮੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਹਿਕਮੇ ਸਭ ਬੰਦ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਮੇਰਾ ਮਨਸ਼ਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਰਸਤਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਨ ਤੇ ਇਸਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕਣਾ ਅੰਖਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਮੁੜ ਆਇਆ ਤੇ ਗੋਯਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇਕ ਲਿਖਤੀ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ ਨੋਟ ਲੈਣ ਵਿਚ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਾਰਿਆ।

੨੦ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਸਨਿਚਰਵਾਰ -

ਗਿਆਰਾਂ ਕੁ ਬਜੇ ਦਾਰੁਲ-ਅਮਾਨ ਵਿਚ ਮੀਓਜ਼ੀਅਮ ਦੇਖਣ ਗਿਆ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੀਓਜ਼ੀਅਮ ਦੁਪਹਿਰੋਂ ਬਾਦ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਲੌਛੇ ਵੇਲੇ ਫੇਰ ਗਿਆ। ਕੋਹਜ਼ਾਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਉਥੇ ਦੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਕਮਰੇ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਬੰਦ ਸਨ) ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਦਿਖਾਏ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪਰਾਚੀਨ ਸਭਿਤਾ-ਕੇਂਦਰ ਬਾਮੀਆਨ ਅਤੇ ਹੱਡਾ (ਜਲਾਲਾਬਾਦ) ਆਦਿ ਅਸਥਾਨਾਂ ਦੀ ਖੁਦਾਈ ਤੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਯੂਨਾਨੀਆਂ ਤੇ ਬੁੱਧਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਥੇ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਛੰਗ ਨਾਲ ਰਖੀਆਂ ਤੇ ਸਜਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਅਫਗਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਤੇ ਬਹਾਦੁਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਅਠਾਰੂਵੀਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਦੀ ਦੇ ਹਥਿਆਰ ਭੀ ਹਨ। ਇਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲਿਖਤੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਸ਼ੋ-ਕੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸੂਚੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਬਣੀ ਹੋਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੇ ਇਕ ਚੁਪੱਤਾ ਜਿਹਾ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਬਿਲਕੁਲ ਨਿਕੰਮਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਭੀ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਦਸਤਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਰਦਾਨੀਆਂ ਤੇ ਜਨਾਨੀਆਂ ਪੁਸ਼ਟਾਕਾਂ ਭੀ ਕਾਢੀ ਹਨ। ਕੁਰਾਨ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਪਰਾਚੀਨ ਲਿਖਤਾਂ ਇਸ ਮੀਓਜ਼ੀਅਮ ਦਾ ਖਾਸ ਹਨ।

ਇ: ਪ: ੧੨੨.

੨੧ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਐਤਵਾਰ-

ਸਵੇਰੇ ਸਵਾਂ ਛੇ ਬਜੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਗੁਰੂ ਹਰਿ ਰਾਇ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੋਂ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਖਾਲਸਾ ਨੂੰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਸ਼ਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੇਦੀ ਮਿਲ ਗਏ ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਲੋਂ ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਸਨ । ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤੀ ਬੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ।

੧. ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਭਾਈ ਭਗਵਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਘਰ,
ਹਿੰਦੂ ਗੁਜਰ
੨. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਸਿਰੀ ਚੰਦ
੩. ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਭਾਈ ਮਨਸਾ ਸਿੰਘ

੨੨ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਸੌਮਵਾਰ-

ਸਵੇਰੇ ਹਥੀਬੀਆਂ ਕਾਲਜ ਉਥੋਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਟੀਚਰ ਮਿਸਟਰ ਮੋਚ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ । ਉਥੇ ਹੀ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਡਾਕਟਰ ਵਿਲਸਨ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ । ਇਹ ਵੇਨੋਂ ਸਜਣ ਅਮਰੀਕਨ ਹਨ ਤੇ ਬੜੇ ਹੀ ਮਿਲਨਸਾਰ । ਮਿਸਟਰ ਮੋਚ ਨੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਤੇ ਸਭਿਤਾ ਪਰ ਕਾਢੀ ਕਿਤਾਬਾਂ, ਇਕੱਠੀਆਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਅਮਰੀਕਾ ਲੈ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ । ਕਾਲਜ ਦੇ ਵਾਈਸ-ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ‘ਅਹਿਮਦ ਸਾਹ ਬਾਬਾ’ ਪਰ ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਲੈਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਇਸ ਲਈ ੨੩ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਗਿਆਰਾਂ ਬਾਰਾਂ ਬਜੇ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਦਾ ਵਕਤ ਨਿਯਤ ਹੋਇਆ ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਦ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨਾਲ ਮੀਓਜ਼ੀਅਮ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਥੇ ਤਹਿਵੀਲਦਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸਾਹ ਅਮਾਨੁੱਲਾ ਖਾਨ ਦੇ ਨਾ-ਮੁਕੰਮਲ ਮਹੱਲ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਚਲੇ ਗਏ । ਇਸ ਦਾ ਚੁਗਿਰਦਾ ਬੜਾ ਹੀ ਰਮਣੀਕ ਹੈ ਤੇ ਇਮਾਰਤ ਭੀ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋਈ ਪਈ ਹੈ । ਕੁਝ ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਲਗਣ ਵਾਲੇ ਹਨ ਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਲੋੜੀਦੀ ਹੈ । ਖੁਲ੍ਹੀ ਭੀ ਹੈ

੧੨੪.

ਤੇ ਨਿਵੇਕਲੀ ਭੀ। ਇਹ ਮਹੱਲ ਇਕ ਉੱਚੀ ਠੇਰੀ ਤੇ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਨੂੰ ਸੋਭਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਉਜਾੜ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬੇ-ਅਰਥ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਕੇ ਬੋੜੀ ਦੂਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਾਹਰ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਵਿਚਾਲੇ ਹੀ ਛੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਮੱਹਲ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਕਾਰਖਾਨਾ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੀਉਜ਼ੀਅਮ ਗਿਆ। ਵਹਿਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਤਾਬਦਾਰ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਫਹਰਿਸਤ ਛਡ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਵੇਖੀ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨੋਟ ਲਏ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤਕ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ।

੨੩ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਮੰਗਲਵਾਰ—

ਹਬੀਬੀਆ ਕਾਲਜ ਵਿਚ 'ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ' ਤੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸਫ਼ਾਰਤ-ਖਾਨੇ ਜਾ ਕੇ ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਉਧਾਰੀਆਂ ਲਈਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਾਪਸ ਕੀਤੀਆਂ।

ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਚਾਰ ਬਜੇ ਅੰਜਮਨਿ-ਤਾਰੀਖ ਕਾਬਲ ਵਲੋਂ ਦਿਤੀ ਗਈ ਚਾਹ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਗਿਆ। ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਚੂੰਕਿ ਕੁਝ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਦੇਰ ਹੋਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਸ-ਅਤਾਸੇ ਮਿਸਟਰ ਸਹਾਇ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੋਂ ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਆਪ ਭੀ ਆ ਗਏ। ਹੋਰ ਇਹ ਸਜਣ ਭੀ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ।

ਆਕਾਇ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਸ਼ਮ ਖਾਨ ਮੈਵੰਦਵਾਲ, ਰਈਸ ਮਤਬੂਆਤ, ਆਕਾਇ ਅਹਿਮਦ ਅਲੀ ਕੋਹਜ਼ਾਦ, ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਰਵਰ ਖਾਨ ਗੋਯਾ, ਆਕਾਇ ਅਬਦੂਰ ਉੱਡ ਬੇਨਵਾ, ਆਕਾਇ ਸਿਦੀਕੁੱਲਾ ਰਿਸ਼ਤੀਨ, ਆਕਾਇ ਸੱਯਦ ਕਾਸਿਮ ਰਿਸ਼ਤੀਆ, ਸ੍ਰੀ ਗਿਰਧਾਰੀ ਲਾਲ ਪੁਰੀ, ਸ੍ਰੀ ਸਹਾਇ, ਆਦਿ।

ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਜਣਾਂ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ

ਇ: ਪ: ੧੨੪.

ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੈਵੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੁਝ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਮੈਨੂੰ ਦੇਣ ਦਾ ਵਹਿਦਾ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਟੋਲ ਭਾਲ ਕੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਚਾਹ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀਆਂ ਬੋਲਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਸਿਫਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹਾਕੀ ਦੀ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਧਾਕ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਹਾਕੀ ਦਾ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਸਿਖਾਉਣ ਵਾਲਾ (Coach) ਇੱਥੇ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਹਰਬੇਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਜਤਨ ਕਰਨਗੇ।

੨੪ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਬੁਧਵਾਰ—

ਵਸ ਬਜੇ ਸਵੇਰੇ ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਸਫ਼ਾਰਤਿ-ਈਰਾਨ ਦੇ ਕਲਚਰਲ ਅਤਾਸੇ (Cultural Attache) ਆਕਾ ਮੁਕਤਦਰੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੇ ਈਰਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੇਲ ਜੇਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੁੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ। ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਿਚ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਈਰਾਨੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਕਿਤਾਬ Democracy in India ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਬੜੀ ਮੇਹਨਤ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਸੰਬੰਧੀ ਦੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਦਿੱਤੀਆਂ।

ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਫੀਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੰਗ-ਕਮਾਂਡਰ ਸ੍ਰੀ ਰੂਪ ਚੰਦ ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਨੇ ਫੁਰਮਾਇਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਠਹਿਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਦੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਤੇ ਨਾ ਹੋ ਉਥੇ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਮਿਲਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤਾਕਿ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਗਲਤ-ਫ਼ਹਿਸ਼ੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਆਪ ਨੇ ਇਹ ਭੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕੌਂਸਲ-ਖਾਨੇ ਲਈ ਚਿੱਠੀ ਲੈ ਜਾਵਾਂ ਤਾਕਿ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ

ਮੇਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਣ ।

ਸਵਾਰਤ ਖਾਨੇ ਤੋਂ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਮੇਲ ਸਰਵਿਸ ਬੱਸ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਜਾਂਦਿ-ਮੈਵੰਦ ਤੋਂ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਦਾ ਟਿਕਟ ਖਰੀਦ ਲਿਆ ਤਾਂਕਿ ਸਵਾਰੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ।

੨੫ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਵੀਰਵਾਰ—

ਡਾਕ ਮੋਟਰ ਚੱਲਣ ਦਾ ਵਕਤ ਤਾਂ ਨੋਂ ਬਜੇ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਹੀ ਦੇਰ ਨਾਲ ਤੁਰੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਕਸਰ ਗੁਮਰਕਾਊ (Custom House) ਤੇ ਨਿਕਲ ਗਈ । ਸਾਡੇ ਦਸ ਬਜੇ ਜਾਂ ਕੇ ਕਿਤੇ ਤੁਰੀ । ਸੜਕ ਬਹੁਤ ਖਰਾਬ ਸੀ । ਸਰੋਬੀਆਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਉਥੇ ਹੀ ਮੋਟਰ ਦਾ ਟਾਇਰ ਫਟ ਗਿਆ ਤੇ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਉਪਰ ਉਥੇ ਲਗ ਗਿਆ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਠ ਵਜੇ ਦੇ ਕਰੀਬ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਪੁੱਜੇ । ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਲੈ ਜਾਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਲਾਇਆ । ਬਾਬੂ ਸਰਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਆਪ ਭੀ ਆਏ । ਪਰ ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਠਹਿਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਭੀ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਪਸ਼ਾਵਰ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਮੰਜ਼ੀ ਦੀ ਥਾਂ ਮਿਲ ਗਈ । ਰੋਟੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਤੇ ਰਾਤ ਭੁੱਖੇ ਹੀ ਕਟਣੀ ਪਈ । ਇਥੇ ਦੇ ਹੋਟਲ ਦੇ ਪਰਬੰਧਕ ਪਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਵਿਰੁਧ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਪਰਾਪੰਡੀਤੇ ਦਾ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ।

੨੬ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਸ਼ੁਕ੍ਰਵਾਰ—

ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਬਾਬੂ ਸਰਨ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਦਰਬਾਰੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਆ ਗਏ । ਹੁਣ ਜਗਾ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਮਰਾ ਮਿਲ ਗਿਆ । ਇਥੇ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਰਖਿਆ ਤੇ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਗਿਆ । ਇਹ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੁਰਾਣੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ

੧੨੭.

ਉੱਚੀ ਥਾਂ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਤੇ ਨੇੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹਨ। ਬਾਬੂ ਸਰਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਚਾਹ ਪੀਤੀ। ਫਿਰ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਜਾ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ।

ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਛੇ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਸਮੇਤ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਚਸ਼ਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਗਿਆ। ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਤੋਂ ਅੱਠ ਮੀਲ ਤੇ ਹੈ ਤੇ ਚਸ਼ਮਾ ਸਾਹਿਬ ਪਿੰਡੋਂ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਹੋਰ ਅੱਗੇ। ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਮਾਸਟਰ ਬਹਾਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਚਲ ਰਿਹਾ ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕਿ ਹਰ ਵੇਲੇ ਆਏ ਗਏ ਰਾਹੀਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਾਦਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਚਸ਼ਮਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਮਨ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਮੈਂ ਸਕੇਸੀਂ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕੀਤਾ। ਇਥੇ ਹੀ ਲੰਗਰ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਤੇ ਛਕਿਆ। ਇੱਥੇ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਹਾਲ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਦੇ ਸਿਰਲੇਖ ਹੇਠ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸੁੱਕਾ ਹੈ।

ਮੁੜਦੀ ਵੇਰੀ ਪਿੰਡ ਸੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ।

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿੰਘ ਇਤਨੇ ਪਰੇਮ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਤਲਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਲੋਂ ਤੋਹਫਾ ਦਿੱਤਾ।

੨੭ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਸਨਿਚਰਵਾਰ-

ਸਵੇਰੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਗਿਆ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਬਾਕੀ ਲਿਖਤੀ ਬੀੜਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਸਾਮ ਦੀ ਚਾਹ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕੌਂਸਲ ਖਾਨੇ ਪੀਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸਾਢੇ ਕੁ ਸਤ ਵਜੇ ਮੇਲ ਸਰਵਿਸ ਬੱਸ ਰਾਹੀਂ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਪਿਆ। ਰਾਤ ਸਰੋਬੀਆ ਦੇ ਮਰਕਾਰੀ ਮੁਸਾਫਰ ਖਾਨੇ ਕੱਟੀ, ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਰਾਤ ਦੇ ਇਕ ਬਜੇ ਪੁੱਜੇ। ਭਾਵੇਂ ਸਰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰ ਭੀ ਮੈਂ ਬਾਹਰ ਹੀ ਸੁੱਤਾ।

੨੮ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਐਤਵਾਰ-

ਸਾਢੇ ਕੁ ਦਸ ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਕਾਬਲ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉਸੇ

ਇ: ੫: ੧੨੭.

੧੨੮.

ਹੇਟਲ ਵਿਚ ਜਾ ਟਿਕਾਣਾ ਕੀਤਾ ।

ਪੁਰਾਣੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਫਾਰਸੀ ਤੇ ਪਸ਼ਤੋ ਦੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਭਾਲ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਮਿਲਦੀਆਂ ਉਹ ਹੀ ਸਨ ਜਿਹੜੀਆਂ ਅੱਗੇ ਹੀ ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ।

੨੯ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਸੋਮਵਾਰ—

ਸਵੇਰੇ ਪਹਿਲੇ ਤਾਂ ਸਫ਼ਾਰਤ-ਖਾਨੇ ਗਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਮੀਓਜ਼ੀਅਮ । ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਹਿੰਦ ਵਲੋਂ ਇਕ ਚਿਠੀ ਆਈ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਜੇ ਕੋਈ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਭਿੱਤਾ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਣ ਵਾਲੀਆਂ ਖਾਸ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫਹਿਰਿਸਤ ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜੀ ਜਾਵੇ, ਸੁਨਾਂਚਿ ਮੀਓਜ਼ੀਅਮ ਵਿਚਲੀਆਂ ਖਾਸ ਖਾਸ ਲਿਖਤੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੂਚੀ ਮੈਂ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਬਣਾਈ ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਫ਼ੀਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿੰਗ-ਕਮਾਂਡਰ ਸ੍ਰੀ ਰੂਪ ਚੰਦ ਜੀ ਨੇ ਡਿਨਰ ਪਾਰਟੀ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਉੱਘੇ ਉੱਘੇ ਅਫਸਰ, ਵਜ਼ੀਰ ਤਾਲੀਮ, ਰਾਈਸ ਕਬਾਇਲ, ਰਾਈਸ ਮਤਬੂਆਤ, ਰਾਈਸ ਅੰਜੂਮਨ-ਤਾਰੀਖ, ਈਰਾਨ ਦੇ ਸਫ਼ੀਰ ਡਾਕਟਰ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਸਮਸਾਮੀ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਸਫ਼ਾਰਤ ਦੇ ਸੈਕਰਿਟਰੀ ਆਦਿ ਬੁਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ।

ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਸਫ਼ੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮੈਂ ਇਕ ਤਕਰੀਰ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਨੇ ਹਨ । ਅਸਲ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬਜ਼ੁਰਗ ਆਰੀਆਂ ਲੋਕ ਇਧਰੋਂ ਹੀ ਗਏ ਸਨ । ਇੱਥੇ ਹੀ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਰੀਆਂ ਸਭਿੱਤਾ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਤੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਲ ਪਸਰੀ ਤੇ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਵਧੀ ਫੁੱਲੀ । ਅਫਗਾਨ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਵੱਡੇ ਭਾਈ ਹਨ ।

੩੦ ਸਤੰਬਰ ੧੯੮੨, ਮੰਗਲਵਾਰ—

ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਖਾਣਾ ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਸੀ ਤੇ ਰਾਤ ਦਾ ਹਬੀਬੀਆਂ ਕਾਲਜ ਦੇ ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਡਾਕਟਰ ਵਿਲਸਨ ਦੇ । ਉਥੇ ਹੀ

ਇ: ਪ: ੧੨੮.

੧੨੯.

ਮਿਸਟਰ ਮੋਚ ਭੀ ਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਅਲੀ ਭੀ ਸੱਚੇ ਹੋਏ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੈਂ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗਿਆ। ਮਿਸ਼ਨ ਵਿਲਸਨ ਨੇ ਖਾਣੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਤਨੀ ਸਾਫ਼-ਵਿਲੀ, ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੇ ਮਨੁਖੀ ਹਮਦਰਦੀ ਅਮਰੀਕਨ ਟੱਬਰਾਂ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਘਟ ਹੀ ਦਿਸਦੀ ਹੈ।

ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਦ ਰਾਇਲ ਸੈਂਟਰਲ ਐਸ਼ੀਅਨ ਸੋਸਾਇਟੀ ਲੰਡਨ ਦੀ ਮੈਂਬਰੀ ਲਈ ਡਾਕਟਰ ਵਿਲਸਨ ਦਾ ਨਾਮਜਨਦਰਗੀ ਦਾ ਫਾਰਮ ਭਰਿਆ ਅਤੇ ਮਿਸਟਰ ਮੋਚ ਨੇ ਇਹ ਫਾਰਮ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਭੇਜ ਦੇਣ ਦਾ ਵਹਿਦਾ ਕੀਤਾ।

੧ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੫੨, ਬੁਧਵਾਰ—

ਸਵੇਰੇ ੧੦-੧੧ ਵਜੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਆਰਟਸ ਫੈਕਲਟੀ ਵਿਚ 'ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੁਰਾਨੀ' ਤੋਂ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਫਗਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਜ਼ਤ ਦਾ ਝੰਡਾ ਉੱਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਰ ਯਤਨ ਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਉੱਚੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ, ਪੌਲਰਾਂ ਤੇ ਬਾਗਾਂ ਦਾ ਨਾਉਂ ਨਹੀਂ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਤੁਰਦੇ ਫਿਰਦੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦਾ ਨਾਉਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੰਗੇ ਚਲਨ ਤੋਂ ਹੀ ਕੌਮ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਬਣਦੀ ਤੇ ਦੇਸ ਦਾ ਨਾਉਂ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਆਪਣਾ ਚਲਨ ਤੇ ਵਿਹਾਰ ਭੀ ਚੰਗਾ ਹੋ ਜਾਏ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਦੇਸ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਭੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਧੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਤੇ ਸਸਤਾ ਸੋਦਾ ਹੋਰ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?

ਮੇਰਾ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਖਾਰਜੀ ਵੀਜ਼ਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਲੋੜ ਸੀ ਈਰਾਨ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਣ ਲਈ ਈਰਾਨੀ ਸਫ਼ਾਰਤ-ਖਾਨੇ ਦੇ ਵੀਜ਼ੇ ਦੀ। ਆਕਾ ਮੁਕਤਦਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪ ਭੀ ਜਾ ਹਿਜਰ ਹੋਇਆ। ਸਫੀਰ ਸਾਹਿਬ (ਵਜੀਰ ਮੁਖਤਾਰ ਕਾਰਦਾਰ ਈਰਾਨ) ਡਾਕਟਰ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ ਸਮਸ਼ੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਇਕ ਕਰਮਚਾਰੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਵੀਜ਼ਾ ਛੇਤੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਆਪ ਨੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਸੰਬੰਧੀ

ਇ: ਪ: ੧੨੯.

੧੩੦.

ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੁਲਕਾਂ ਦੀਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਖਿਆਲ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਈਰਾਨ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਫਤਿਹ ਕਰ ਕੇ ਗਲਜ਼ਈ ਹਾਕਮ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਰਾਜ ਮੁੜ ਮੁੰਹਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਸੰਬੰਧੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਇਕ ਫਹਿਰਿਸਤ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਜਿਸ ਤੇ ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਲੋਕਹਾਰਣ ਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਿਤਾਬ 'ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ' ਵਿਚ ਬੜੀ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਸੂਚੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਭੀ ਦਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਿਤਾਬ Luzac & Co., ਰਸਲ ਸਟਰੀਟ, ਲੰਡਨ, ਵਲੋਂ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ।

ਈਰਾਨੀ ਸਫਾਰਤ-ਖਾਨੇ ਤੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਫਾਰਤ-ਖਾਨੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਫੀਰ ਸਾਹਿਬ ਸ਼੍ਰੀ ਰੂਪ ਚੰਦ ਜੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲਈ। ਆਪ ਨੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਫੁਰਮਾਇਆ ਕਿ 'ਤੁਹਾਡੇ ਲੈਕਚਰ ਨੇ ਸਾਡੀ ਬਹੁਤ ਇੱਜਤ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।'

ਇੱਥੋਂ ਹੋ ਕੇ ਮੈਂ ਰਿਆਸਤਿ ਮਤਬੂਆਤ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਮੇਵੰਦਵਾਲ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਕੋਹਜ਼ਾਦ ਤੇ ਬੇਨਵਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਮੈਂ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਪੁਰੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਠੀ ਬੀਬੀ ਰਾਜ ਕੌਰ ਜੀ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈਣ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤਕ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦਸ ਵਜੇ (ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ) ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਛੱਡ ਗਏ।

੨ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੫੩, ਵੀਰਵਾਰ-

ਜਹਾਜ਼ ਦੇ ਤੁਰਨ ਦਾ ਵਕਤ ਚੂੰਕਿ ਸਾਢੇ ਛੇ ਕੁ ਵਜੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਮੋਟਰ ਨੇ ਸਾਢੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਆਉਣਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਹੀ ਸਵੇਰੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਮੋਟਰ ਚੰਕਿ ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨਾ ਆਈ ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪੇ ਹੀ ਦਫਤਰ ਪੁੱਜੀ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੋਂ ਮੋਟਰ ਉੱਤੇ ਹਵਾਈ ਅਡੇ ਤੇ ਗਿਆ।

ਫਿ: ਪ: ੧੩੦.

੧੩੧.

ਕਾਬਲ ਦੇ ਪੁਲਸੀਏ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਕਸਟਮ (ਗੁਮਰਕਾਤ) ਦੇ ਨੌਕਰ ਉਤਨੇ ਹੀ ਬੇ-ਈਮਾਨ ਤੇ ਵੱਡੀ-ਖੋਰ ਹਨ ਜਿਤਨੇ ਕਿ ਹੋਰ ਕਈ ਚੜ੍ਹਦੇ ਦੇਸਾਂ ਦੇ। ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਦੇਖਣਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੇ-ਲੋੜਾ ਤੇ ਵਾਧੂ ਤੰਗ ਇਸ ਲਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਤੰਗੀ ਤੋਂ ਬਚਨ ਲਈ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇ ਦੁਆਂ ਛੱਡਣ। ਇਹ ਹੀ ਚਲਾਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਕਿਤਾਬਾਂ (ਜੋ ਸਭ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ) ਲਿਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਰਦੀਸ ਗੁਮਰਕਾਤ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਛਪੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਤੇ ਕੋਈ ਪਾਬੰਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜੇ ਕੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਦਿਖਾਓ, ਤਾਂ ਉਹ ਬੁੜ ਬੁੜ ਕਰਦੇ ਪਰੇ ਚਲੇ ਗਏ ਤੇ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਉ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਨਾਲ ਭੀ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਦਾ ਇਥੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਬੇ-ਲੋੜਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ।

ਜਹਾਜ਼ ਕਾਬਲੋਂ ਉਡਿਆ	੮ ਵਜੇ
ਕੰਧਾਰ ਪੱਜਾ	੯॥੧॥ ਵਜੇ
ਕੰਧਾਰੋਂ ਉਡਿਆ	੧੦। ਵਜੇ
ਜ਼ਿਇਦਾਨ ਪੁੱਜਾ	੧੨ ਵਜ ਕੇ ੮ ਮਿੰਟ ਤੇ
ਜ਼ਿਇਦਾਨੋਂ ਉਡਿਆ	੧੨ ਵਜ ਕੇ ੪੮ ਮਿੰਟ ਤੇ
ਕਰਾਚੀ ਪਹੁੰਚਾ	੩॥੧॥ ਵਜੇ ਲੋਢੇ ਵੇਲੇ
ਕਰਾਚੀਓਂ ਉਡਿਆ	੪ ਵਜ ਕੇ ੪੦ ਮਿੰਟ ਤੇ
ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਪੁੱਜਾ	੭ ਵਜੇ ਸ਼ਾਮ

ਰਾਤ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਰੀਟਾਇਰਿੰਗ ਰੂਮ ਵਿਚ ਠਹਿਰਿਆ।

੩ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੮੨, ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ—

ਸਵੇਰੇ ੮ ਵਜ ਕੇ ੨੩ ਮਿੰਟ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਮੇਲ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਿਆ।

ਇ: ਪ: ੧੩੧.

੧੩੨.

੪ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੫੨, ਸਨਿਵਰਵਾਰ-

ਅਠ ਕੁ ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਦਿੱਲੀ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ੯-੩੫ ਤੇ
ਕਸ਼ਮੀਰ ਮੇਲ ਵਿਚ ਚੜ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਕ ਡੱਬਾ ਸਿੱਧਾ
ਪਟਿਆਲੇ ਲਈ ਲਗਦਾ ਹੈ।

੫ ਅਕਤੂਬਰ ੧੯੫੨, ਐਤਵਾਰ-

ਪੌਣੇ ਚਾਰ ਵਜੇ ਸਵੇਰੇ ਖੈਰੀਂ ਮਿਹਰੀਂ ਪਟਿਆਲੇ ਪੁੱਜ ਗਿਆ।

ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ ਤੇ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ

‘ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਸੰਨ ੧੯੪੫ ਤੋਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਇਸ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੈ। ਚੰਦਾ ਸੋਸਾਇਟੀ ਦਾ ੧੦) ਸਾਲ ਹੈ। ਅਰੁ ਸੋਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ ਤ੍ਰਿਮਾਹੀ ਰਸਾਲਾ ‘ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੜ੍ਹ’ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਜੋ ਮੈਂਬਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਸਾਇਟੀ ਪੁਰਾਤਨ ਤਾਰੀਖੀ ਮਸਾਲਾ, ਸ਼੍ਰਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਵਲੋਂ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ‘ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਈਬ੍ਰੇਰੀ’ ਵਿਚ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚੋਂ ਅਣਛਪੇ ਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਮਸਾਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੈਗਜ਼ੀਨ ਰਾਹੀਂ ਇਤਿਹਾਸ-ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵੇਂਹੂਪ ਵਿੱਚੋਂ ਭੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਸੋਸਾਇਟੀ ਵੱਲੋਂ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪੁਸਤਕ, ਸ਼੍ਰਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਛਪ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਮੈਂਬਰ ਸਾਹਿਬਾਨ ਇਹ ਪੁਸਤਕ, ਪੌਣੀ ਕੀਮਤ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਤਾਬਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਲਾਗਤ ਮੂਜਬ ਹੀ ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ।

੧—ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ (ਪੰਜਾਬੀ)—ਭੇਟਾ ੩॥)

੧੯੪੮ ਈ: ਵਿੱਚ ਦੀਪਮਾਲਾ ਦੇ ਮੌਕੇ ‘ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫ੍ਰੈਸ’ ਪਟਿਆਲੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਸੇ ਮੌਕੇ ਕਿਲਾ ਮੁਬਾਰਕ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਭੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਪੁਰਾਤਨ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਹੈ।

੨—ਗੁਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ (ਗੁਰਮੁਖੀ)—ਭੇਟਾ ੧॥)

ਜਿਤਨੀਆਂ ਕੁ ਲਿਖਤੀ ਗੁਰਪ੍ਰਣਾਲੀਆਂ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੂੰ ਹੁਣ ਤੱਕ ਲੱਭ ਸਕੀਆਂ ਹਨ, ਸਾਰੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਛਾਪ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਇ: ਪ: ੧੩੩.

(੨)

੩-ਵਾਰ ਅੰਮਿਤਸਰ ਕੀ (ਪੰਜਾਬੀ)-ਭੇਟਾ ॥)

ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਜੁੱਧ, ਮੁਗਲ-ਸ਼ਾਹੀ ਨਾਲ 'ਗੁਰੂ-ਚੱਕ' ਵਿਖੇ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪ੍ਰਭ-ਲੋਕ ਸਿਧਾਰਨ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਬਾਦ ਹੋਇਆ। ਮੌਕੇ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਕਵਿ ਦਰਸ਼ਨ (ਸਿੰਘ) ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਹਾਲ ਇਸ ਵਾਰ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

੪-ਪੇਮ ਸੁਮਾਰਗ ਗ੍ਰੰਥ (ਗੁਰਮੁਖੀ)-ਭੇਟਾ ੨)

ਇਹ 'ਸਿੱਖ-ਰਹਿਤ-ਮਰਯਾਦਾ' ਸੰਬੰਧੀ ਲੱਭੇ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਤਨ ਗ੍ਰੰਥ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਹਦਾਇਤਾਂ ਪੁਰ ਅਮਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਬਾਬਾ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਮਧਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਗੁਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਰਚਨ-ਕਾਲ, ਸ਼੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਬੋੜਾ ਹੀ ਚਿਰ ਬਾਦ ਸਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੋਲੀ ਤੇ ਵਰਨਣ-ਢੰਗ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ 'ਸ਼ਹੀਦ' ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਖਾਲਸਈ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਉੱਤੇ ਸੁਜੋਗ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਚਾਨਣ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਤੇ ਜੀਵਨ ਨਿਰਬਾਹ ਦੇ ਤੌਰ-ਤਰੀਕੇ ਦੱਸੇ ਹਨ। ਰਾਜ-ਭਾਗ ਵਾਲਾ ਹਿੱਸਾ ਖਾਸ ਤੌਰ ਪੁਰ ਪੜ੍ਹਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਜੰਮਣ ਤੋਂ ਮਰਣ ਪ੍ਰਯੰਤ ਸਾਰੇ ਸੰਸਕਾਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਹਨ।

੫-ਅਮਰਨਾਮਾ (ਫਾਰਸੀ-ਪੰਜਾਬੀ)-ਭੇਟਾ ॥)

ਇਹ ਪੁਰਾਤਨ ਲਿਖਤ ਫਾਰਸੀ ਨਜ਼ਮ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾਕੇ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ। ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਖਰੜਾ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਸੀ; ਉਸ ਨੂੰ ਭੀ ਫਾਰਸੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਧ ਕਰਕੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਾਖੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਰਹੁ-ਰੀਤਾਂ ਪੁਰ ਚਾਨਣਾ ਪਾਇਆ ਹੈ।

੬-ਮੁਖਤਿਸਰ ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਜੰਤ੍ਰੀ (ਉਰਦੂ)-ਭੇਟਾ ੧ =)

ਸੰ: ੧੫੨੬ ਬਿ: ਤੋਂ ਲੈਕੇ ੨੦੦੬ ਬਿ: ਤੱਕ ਹਰ ਸਾਲ ਦੀ ਵੈਸਾਖੀ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ, ਹਿੱਜਰੀ, ਫਸਲੀ ਅਤੇ ਇਲਾਹੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ, ਬਿਤਿ ਤੇ ਵਾਰ, ਇਸ ਜੰਤ੍ਰੀ ਤੋਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇ: ਪ: ੧੩੪.

(੩)

੭—ਤਾਰੀਖ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ (ਭਾਖਾ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ)–ਭੇਟਾ ੧॥)

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੱਗਰ ਸੰਬੰਧੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਲੇਖ, ਜੋ ਸੰਮਤ ੧੮੨੬ ਤੋਂ ੧੮੨੯ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਤੱਕ ਗੁਰਮੁਖੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ਲਿਖੇ ਹੋਏ, ਹੁਣ ਤੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਏ ਹਨ; ਅਣਛਪੇ ਪੁਸਤਕਾਂ 'ਚੋਂ ਲੈਕੇ ਉਰਦੂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪੇ ਗਏ ਹਨ। ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ 'ਦਸਤੂਰਲ ਅੱਮਲ' ਭੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੮—ਮਾਖਜ਼ਿ ਤਵਾਰੀਖ ਸਿੱਖਾਂ (ਫਾਰਸੀ)–ਭੇਟਾ ੧॥)

ਇਸ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਫਾਰਸੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਿੱਖਾ ਸੰਬੰਧੀ ਦਸਾਂ ਗੁਰਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਇਆ ਮਸਾਲਾ ਚੁਣ ਕੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

੯—ਔਰਾਕਿ ਪ੍ਰੀਸ਼ਾਨ—ਤਵਾਰੀਖ ਪੰਜਾਬ (ਫਾਰਸੀ)–ਭੇਟਾ ੧॥)

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਜੰਗਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਿਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਤ੍ਰਿਆਂ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹੈ।

੧੦—ਸ਼ਾਹਨਾਮਾ-ਇ-ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਫਾਰਸੀ)–ਭੇਟਾ ੨)

ਮਹਾਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਅਹਿਮਦ ਯਾਰ 'ਮੌਲਵੀ' ਨੇ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਪੁਰ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਕਲੋਤੀ ਲਿਖਤੀ ਕਾਪੀ 'ਸੋਸਾਇਟੀ' ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਹੋਈ ਸੀ, ਸੋ ਛਾਪ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

੧੧—ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਇਨ ੧੮੩੯-੪੦ (The Punjab in 1839-40)–ਭੇਟਾ ੧੦)

ਇਹ ਬੜੀ ਅਹਮ ਤਵਾਰੀਖੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਆਖਰੀ ਅੱਹਦ ਤੇ ਮਗਰੋਂ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਦਰਜ ਹਨ। ਅਸਲ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚਾ, ਫਾਰਸੀ ਵਿਚ ੬ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੩੮ ਤੋਂ ੨ ਵਿਸੰਬਰ ੧੮੪੧ ਤੱਕ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਹਿਤ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਉਲਥਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਤੁ ਹੁਣ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੌਮੀ ਮੁਨਸ਼ੀਖਾਨੇ (National Archives of India-New Delhi) ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਸਾਂਭਿਆ ਹੋਇਆ।

ਇ: ਪ: ੧੩੫.

(੪)

ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ, ਚੌਣਵੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖਬਰਾਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਛਾਪੀਆਂ ਰਾਈਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਬਾਰੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਖਬਾਰ 'ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼-ਨਿਊ ਦਿਹਲੀ' ਨੇ ਇਹ ਅੱਖਰ ਲਿਖੇ ਹਨ:-

PUNJAB A CENTURY AGO

The Panjab In 1839-40 : By Ganda Singh,
Published by The Sikh History Society,
Amritsar, 1952; Pp. 310.

This volume consists of a number of selections from the newsletters known as 'the Panjab Akhbar', 'the Lahore Akhbar', etc. preserved in the National Archives of India, New Delhi. Most of them relate to 1839 and 1840 but there are also a few relating to 1841. These letters were originally written in Persian and were later translated into English for the benefit of the British officers. It is the English translation that is reproduced in the volume. They deal with what may be called the day-to-day happenings that came to the notice of the newswriters in the court of the Maharaja of the Sikhs in Lahore. The great Ranjit Singh was the Maharaja in the early part of 1839 and after his death he was succeeded by Kharak Singh, his eldest son. As the editor of the volume observes, these Akhbars are not only a mine

---

ਫਿ: ੫: ੧੩੬.

(ੴ)

of information on the political events of the period but are also a source of light on the administrative system of the Sikh kingdom, on the official and private lives of the Maharajas and their courtiers, the social and economic conditions of the people and the variety of measures adopted by them from time to time to promote the welfare of their subjects. They also tell us what the fundamental weakness of the Sikh kingdom was and how it paved the way for the conquest of the kingdom by the British.

The earlier letters in the volume show how inspite of his illness Maharaja Ranjit Singh attended in person to all the affair of the State and issued orders and directions not only on matters of great importance but also on what may appear to be petty ones. That was the time of the British campaign against Afghanistan and as one of the parties to the Tripartite Treaty the Maharaja made it a point to fulfil in full all the obligations which he undertook. Among those who received the benefit of charities which he made during his days of illness the Brahmins occupied an important place. Personal intrigues among the courtiers and the Jagirdars were quite common and these proved to be of crucial

(੬)

importance in the days following the death of the Maharaja and the accession of his son. It was these intrigues and the selfish interest which was behind them all that ultimately proved fatal to the very existence of the State. The letters contain references to a number of Europeans who were employed in the Sikh State—especially in the Army—and the usually generous treatment which they received at the hands of the rulers. Punishments for crimes were generally severe. Arrangements for getting news from one part of the kingdom to another were highly efficient. The skill shown by the blacksmiths of Lahore in manufacturing guns, matchlocks and other weapons was phenomenal. There are several references in the letters to the regulation of prices, some kind of relation and the kind of relief granted in times of scarcity.

The volume has been edited with great care by Mr. Ganda Singh, the Director of Archives in P. E. P. S. U. State. The necessary footnote have been included. The glossary and the chronology appended to the volume are specially useful. One of the attractions of the book is the coloured portrait of Maharaja Ranjit Singh.

ਫਿ: ਪ: ੧੩੮.

ਛਪ ਰਹੇ ਪੁਸਤਕ

੧- ਉਦਾਸੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਵਿਚਿਆ (ਪੰਜਾਬੀ) -

ਉਦਾਸੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦਾ ਇਤਿ-
ਹਾਸ, ਬੜੀ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਬੱਦ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ
੪੦੦ ਸਫੇ ਤੱਕ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਛੇਤੀ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ
ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਜਾਰੀ ਹੈ।

੨- ਵਾਰ ਭੇਜੇ ਕੀ-ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ੧੦-

੩- ਸ਼ਹੀਦੀ ਭਾਈ ਗਾਜਾ ਸਿੰਘ -

੪- ਸ਼੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸ਼ਨ -

੫- ਇਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਲੀ -

੬- ਵਾਰ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹੀ ਦਸਵੀਂ ਕੀ -

ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਛਪ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਰੁ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤਿ ਕਰਕੇ,
ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

ਅਤੇ ਇਤਿ-
ਹਾਸਕ ਪ੍ਰਸੰਗ,
ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਾ-
ਰੀਆਂ ਦੇ ਲਿਖੇ
ਹੋਏ, ਇਕੱਠੇ ਇਕ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ 'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ' ਦੇ ਤ੍ਰਿਮਾਹੀ ਰਸਾਲੇ - 'ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਤ੍ਰ' ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਸੈੱਟ ਭੀ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ 'ਸੋਸਾਇਟੀ' ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਇਤਿ-ਹਾਸਕ ਮਸਾਲਾ, ਜੋ ਹਾਲਾਂ ਤੱਕ ਪੁਸਤਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਠਕਾਂ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਿਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਕ ਸਾਲ ਦੇ ਸੈੱਟ (ਜਾਰੀ ਪਰਚਿਆਂ) ਦੀ ਕੀਮਤ ੫) ਰੱਖੀ ਗਈ ਹੈ॥

ਸਕੱਤਰ -
'ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ'

ਇ: ਪ: ੧੩੯.

(੯)

ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ

ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਸਾਰਾ ਨਿਰਭਰ, ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਲਿਖਤਾਂ, ਹੁਕਮਨਾਮੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਿਆਂ, ਸਾਖੀ ਪੋਥੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਸਾਲੇ ਉੱਤੇ ਹੈ। ਇਹ ਮਸਾਲਾ ਬੀਜੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇ, ਤਦ ਹੀ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ‘ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ’ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ‘ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸੁਧਾਰ ਲਹਿਰ’ ਦੇ ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਲੋੜ ਪ੍ਰਤੀਤਿ ਸੀ, ਲੇਕਿਨ ਸਿੱਖ-ਇਤਿਹਾਸ-ਖੋਜ ਲਈ ਖਾਸ ਵਿਭਾਗ ਤੇ ਫੰਡ ਓਦੇਂ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਿਆ।

ਪ੍ਰੇਫੈਸਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ, ‘ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ’ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਿੱਖ ਲੀਡਰਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ-ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਫਰਵਰੀ ੧੯੪੪ ਵਿਚ ‘ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਕਾਇਮ ਹੋਈ। ਸੋਸਾਇਟੀ ਵਲੋਂ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਇਕ ‘ਕੇਂਦਰ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ’ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਾਈ ਗਈ। ਜਿਸ ਪੁਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਾ ਨੰ: ੪੭੫-੬ ਮਿਤੀ ੨੦-੪-੪੫ ਰਾਹੀਂ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਬੱਚਤ ਵਿਚੋਂ ੫੦ ਹਜ਼ਾਰ ਰੂਪਯਾ ਖਰਚ ਕਰਕੇ, ਲੋੜੀਂਦੀ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਅਰੁ ‘ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਦੀ ‘ਕੰਮ ਕਰਨੀ ਕਮੇਟੀ’ ਇਤਿਹਾਸ ਖੋਜ ਸੰਬੰਧੀ ਅਪਣੀ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ੨੦੦੩ ਬਿੱਥਿ ਵਿਚ ਗੁਰਮਤਾ ਨੰਬਰ ੯੨੨ ਮਿਤੀ ੨੭-੪-੪੬ (੧੫ ਵੈਸਾਖ) ਦੁਆਰਾ, ਇਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ‘ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਦੇ ਜ਼ਿੰਮੇ ਲਾ ਕੇ, ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ-ਪੜਤਾਲ ਪੁਰ ਲੀਤੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਾਜਮ ਭੀ ‘ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਤੇ ਹਦਾਯਤਾਂ ਹੋਣ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤੇ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਰਤ ਹੀ ‘ਸਿੱਖ ਰੈਫਰੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ’ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ‘ਸੁਸਾਇਟੀ’ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੇ ਪੁਸਤਕਾਂ ਤੇ ਮਸਾਲੇ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਮਰ-ਕੱਸੇ ਕਰ ਲਏ। ਸਨ ੧੯੪੭ ਦੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਜ਼ਰੂਰ ਪਏ; ਪਰ ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੇ ਲਗਦੇ-ਚਾਰੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰਖਿਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ, ਇਹ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਖੁਦ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ।

ਇ: ਪ: ੧੪੦.

ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਖੁੱਲ੍ਹਣ ਦਾ ਸਮਾਂ

‘ਸਿੱਖ ਰੈਡੈਂਸ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ’ ਹਰ ਰੁੱਤਿ ਵਿੱਚ ਦਿਨੇ ਦਸ ਵਜੇ ਤੋਂ
ਛ ਵਜੇ ਤੱਕ (ਛੇ ਘੰਟੇ) ਖੱਲ੍ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਲੇਕਿਨ ਹਰ ਐਤਵਾਰ ਤੇ
‘ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ’ ਵੱਲੋਂ ਨੀਯਤ ਹੋਈਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ
ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:-

੧. ਵੈਸਾਖੀ	੨ ਦਿਨ
੨. ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜੁਨ ਦੇਵ	੧ ਦਿਨ
੩. ਜਨਮੋਤਸਵ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ	੧ ਦਿਨ
੪. ਭਾਦ੍ਰੇ-ਮੱਸਿਆ	੧ ਦਿਨ
੫. ਪ੍ਰਥਮ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ	੧ ਦਿਨ
੬. ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਲੋਕ-ਗਮਨ	੧ ਦਿਨ
੭. ਜੰਜੇ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ ਜੰਜੇ ਜੰਜੇ ਸਮਾਵਣ	੧ ਦਿਨ
੮. ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਾਇ ਦਾ ਜੰਜੇ ਜੰਜੇ ਸਮਾਵਣ	੧ ਦਿਨ
੯. ਇਜ਼ਲਾਸ ਖਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ (ਦਸਹਰਾ)	੩ ਦਿਨ
੧੦. ਜਨਮੋਤਸਵ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ	੨ ਦਿਨ
੧੧. ਦੀਪਮਾਲਾ	੨ ਦਿਨ
੧੨. ਪ੍ਰਕਾਸ਼ੋਤਸਵ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਰਾਇ	੨ ਦਿਨ
੧੩. ਸ਼ਹੀਦੀ ਪੁਰਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਸਾਹਿਬ	੧ ਦਿਨ
੧੪. ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਿਨ-ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ	੧ ਦਿਨ
੧੫. „ ਛੇਟੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ	੧ ਦਿਨ
੧੬. ਜਨਮੋਤਸਵ-ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਿਸ਼ਾਹ ਦਾ	੨ ਦਿਨ
੧੭. ਮਾਘੀ	੧ ਦਿਨ
੧੮. ਬਸੰਤ ਪੰਚਮੀ	੧ ਦਿਨ
੧੯. ਮੇਲਾ ਕੇਠਾ ਸਾਹਿਬ (ਫੱਲਾ)	੧ ਦਿਨ
੨੦. ਸ਼ਹੀਦੀ ਮੇਲਾ ਸ੍ਰੀ ਨਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਗੰਗਾਸਰ-ਜੈਤੇ	੧ ਦਿਨ

ਇ: ੫: ੧੪੧.

(੧੦)

੨੧. ਹੋਲਾ-ਮਹੱਲਾ

੬ ਦਿਨ

੨੨. ਚੇਤ-ਚੌਦਸ਼ਿ

੧ ਦਿਨ

੩੪ ਦਿਨ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਲੋੜ ਪੈਣ ਪੁਰ ਹੋਰ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਐਤਵਾਰ ਦੀ ਪੱਕੀ ਛੁੱਟੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰਨਾਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਬਾਰੇ ਨੋਟਸ, ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲੋਂ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਤਾਂ ਜੋ ਬਾਹਰੋਂ ਆਵਣ ਵਾਲੇ ਸੱਜਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਰਥ ਖੇਚਲ ਨਾ ਹੋਵੇ।

(ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਅਨ)

ਆਪਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਫਰਜ਼

‘ਇਤਿਹਾਸ’ ਕੌਮ ਦੀ ਜਿੰਦ-ਜਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਦੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਪਾਸੇ ਭੀ ਜਾਂਦੇ ਧਿਆਨ ਦੇਂਦੀਆਂ, ਅਰੁ ਧਨੁ ਖਰਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਜਿਤਨਾ ਵਧੇਰੇ ਬਾਨਦਾਰ ਤੇ ਫਖਰ ਯੋਗ ਹੈ, ਉਡਨਾਂ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਅਧੂਰਾ, ਖਿੰਡਿਆ-ਪੁੰਡਿਆ ਤੇ ਉਲੱਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਮਨ ਤੇ ਹਾਕਮ ਕੌਮਾਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਸਾਡੀ ਭਾਰੀਖ ਨੂੰ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਭੀ ਵਿਗਾਹਿਆ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਤੇ ਸੁਲਝੀ ਹੋਈ ਸੂਰਤਿ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨਾ, ਬੜੀ ਜ਼ਿਮੰਵਾਰ ਤੇ ਸਰਦੀ-ਪੁਜਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਹੋ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ‘ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ’ ਕਾਇਮ ਹੋਈ ਹੈ। ਸੋ ਇਸ ਨੂੰ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਰੱਥ ਬਨਾਣ ਲਈ ਆਪ ਪੱਕੇ ਮੈਂਬਰ ਬਣੋ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਬਣਾਓ। ਚੰਦਾ ਸਾਲਾਨਾ (੧੦) ਹੈ।

(ਸਕੱਤ੍ਰ)

ਇ: ਪ: ੧੪੨.

B - 1516

ਸ: ਸਰਮਖ ਸਿੰਘ 'ਅਮੇਲ' ਐਡੀਟਰ, ਪਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਸਿਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ
ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪੰਡਿੰਗ ਪੈਸ, (ਰਾਮਸਰ ਰੋਡ) ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ
ਛਪਵਾ ਕੇ ਦਢਤ੍ ਸਿਖ ਹਿਸਟਰੀ ਸੋਸਾਇਟੀ (ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ
ਨਿਵਾਸ, ਹਾਲ ਨੰ: ੪) ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ॥